

Németh István X 265637

A POROSZ MÍTOSZ

1226–1947

6

MAGÁNKIADÁS
BUDAPEST, 2017

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001234314

Fiamnak szeretettel

X 265637

ISBN 978-615-80875-0-6

© Németh István, 2017

A borítón: Otto von Bismarck birodalmi kancellár
Borítóterv Bányászi Manuéla,
a tördelés és a tipográfia Csernák Krisztina munkája.
Nyomdai kivitelezés: Varg Hungary Kft.
Felelős vezető: Bernwallner Viktor

TARTALOMJEGYZÉK

A HOHENZOLLERNEK BIRODALMA – EGY BIRODALOM, KÉT GYÖKÉR (1226–1867)	9
EGY NAGYHATALOM FELEMELKEDÉSE (1640–1740)	11
A harminc éves háború (1618–1648): halál és pusztulás	11
A megvásárolt porosz korona	12
I. Frigyes Vilmos, a „katonakirály”	13
II. FRIGYES KORSZAKA (1712–1786)	15
A trónörökös évek	16
Dicsőségre szomjazva	18
A politika és a hadvezetés egysége	23
Az Öreg Frici „privát”	26
A vég	30
A Frigyes-kép változásai	31
POROSZORSZÁG TÉTLENSÉGBEN? (1786–1861)	35
Németország társadalmi struktúrája 1800 körül (Poroszország példáján)	35
A polgári nyilvánosság kifejezési formái	38
A francia forradalom és a német államok	39
A tilsiti béke (1807)	41
A porosz reformok: Stein és Hardenberg	43
A nemzeti mozgalom	45
A felszabadító háborúktól a bécsi kongresszusig	47
A Szent Szövetség és a Német Szövetség	48
A régi rend diadala	50
Lázadás az egyetemeken	51
Az 1830. júliusi francia forradalom és Németország	52
A német liberalizmus	53
A német romantika	56
Az egység- és szabadságmozgalom, a nemzeti kérdés	57
Friedrich List és a Német Vámszövetség	57
Az 1848–1849-es forradalom	58
Az iparosítás hatása	62
A vasútépítés forradalma	64
A munkásmozgalom kezdetei	65

OTTO VON BISMARCK, A KONZERVATÍV FORRADALMÁR (1815–1898) . . .	69
A porosz alkotmánykonfliktus	69
Az Észak-német Szövetség és a francia–porosz háború	72
A birodalomalapítás (Versailles, 1871. január 18.)	75
A Német Birodalom alkotmánya (1871. április 16.)	76
Politikai pártok és érdekszövetségek	82
Hajtóerők: a lakosság számának növekedése és magas szintű iparosítás	88
Belpolitikai konfliktusok: a Kulturkampf törvénykezése	90
A „konzervatív fordulat”: a szocialistaellenes törvény és a szociális törvénykezés	95
Bismarck elbocsájtása	100
Bismarck külpolitikája 1871 után	102
 AZ „IDEGES” NAGYHATALOM (1871–1918)	107
II. Vilmos „új irányvonala”	107
A belpolitikai erőviszonyok alakulása 1890 után	108
Politikai radikalizálódás: nacionalizmus és antiszemitizmus	109
Caprivi kancellársága (1890–1894)	111
Eltávolodás a bismarcki szövetségi politikától	114
Hohenlohe-Schillingsfürst kancellársága (1894–1900)	116
A német gyarmatpolitika és „világpolitika”	117
Hadseregfejlesztés és flottaépítés	121
Mindennapok a császárságban	126
Bülow kancellársága (1900–1909)	127
Német Mitteleuropa-tervek a századfordulón	131
Bethmann Hollweg kancellársága (1909–1914/17)	134
A német–angol ellentét kialakulása	137
Út az első világháborúba	138
Németország az első világháborúban	144
A dinasztia vége	147
II. Vilmos, az utolsó német császár – portré	147
 POROSZORSZÁG A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG IDEJÉN (1919–1933)	157
 A NEMZETISZOCIALISTA KORSZAK ÉS POROSZORSZÁG FELOSZLATÁSA (1933–1947)	159
 Időrendi áttekintés	161
Irodalom	167

A HOHENZOLLERNEK BIRODALMA

EGY BIRODALOM, KÉT GYÖKÉR (1226–1867)

Poroszország egy lehetetlen nagyhatalomnak tűnt: államának területeit kilométerek százai választották el egymástól, s csak nagyon kevés tartalékkal rendelkezett. A porosz állam két gyökérből, két külön országból keletkezett. E területek évszázadokon keresztül, egymástól részben függetlenül léteztek. De a Hohenzollern dinasztiának mégis sikerült az országot – szívóssággal, hatalmi ambíciókkal, egy sor történelmi véletlennek köszönhetően, szerencséjével – Európa egyik legjelentősebb hatalmává tenni.

Az egyik, a porosz hercegség a Memel és a Visztula között, a Keleti-tengernél terült el, s 1226-ban sikerült a Német Rend lovagjainak államot alapítaniuk, hogy a pogány baltiakat (amelyekhez a porosz törzs is tartozott) hittérítő tevékenységgel megnyerjék maguknak.

A német rendi állam virágzása kb. 200 éven keresztül tartott, s számos német telepés költözött a Keleti-tengerhez. De a 15. században lengyel–litván csapatok megtámadták a háborús barátok államát. A rendi lovagok vereséget szenvedtek, néhány területüket elveszítették, s a nagymesternek el kellett ismernie a Lengyel Királyság fennhatóságát.

1510-ben a Német Rend lovagjai frank nemest, Albrecht von Brandenburg-Ansbachot választották főparancsnokul, aki a Hohenzollernek egyik mellékágának leszármazottja volt. A lovagok e nagy fejedelmi házzal kialakult kapcsolattól reméltek támogatást a lengyel király ellen, s fennhatósága alóli lehetséges megszüntetésüket.

Albrecht tényleg háborút indított a lengyelek ellen, de sikertelen maradt. Végül kihasználta a reformáció kínálta esélyt: Luther Márton azt tanácsolta neki, hogy a rendi államot saját vezetése alatt alakítsa át világi birodalommal. 1525-ben Albrecht áttért a protestantizmusra s megegyezést keresett a lengyel koronával. Mivel a király hozzájárult tervéhez, így Albrecht behódolt neki, letette a hűbéri esküt (amelyet minden elődje megtagadott) és megígérte a fegyveres hűbéri szolgálatot. Viszonzásként Poroszország hercegének nevezték ki. Katolikus lelkészként nem volt lehetősége tovább adnia területét férfi örökösöknek. A rendi

lovagok fele áttért az evangélikus hitre, a többiek – részben erőszakkal elűzve – elhagyták az országot.

A porosz állam második gyökere Brandenburg őrgrófsága volt. Sigismund, a Szent Római Birodalom uralkodója ezzel a családi tulajdonához tartozó területtel ajándékozta meg 1415-ben egyik hűséges szolgáját, a nürnbergi várgrófot, Friedrich von Hohenzollernt.

Brandenburg őrgrófság szegény, elmaradott vidék volt. A Havel folyó menti terület homokos földje csak néhány éves termelésre volt alkalmas, s az egész területet mocsarak borították. Egyidejűleg azonban mégis nagyon értékes a hozzá kötődő cím miatt, mivel az ottani uralkodó ugyanis a hét fejedelem egyikeként a birodalomban a császárt választotta. Ezek nem a leghatalmasabb területi fejedelmek voltak, de rangjuk nagy befolyást biztosított számukra, mivel a fejedelmek minden választás során szavazataikat jelentős engedményekkel vásárolták meg: földdel, pénzzel és további címekkel. A Hohenzollernnek kemény kézzel biztosították hatalmukat az őrgrófságban, s könyörtelenül felléptek a lázongó junkerek és városi polgárok ellen.

A 16. század vége aztán az őrgrófság uralkodóinak egy csapásra nagy esélyt kínált állami területük majdnem megduplázására: 1586-ban meghalt a hivatalban lévő porosz herceg utolsó férfi örököse, és valószínűtlen volt, hogy a gyengeelméjű uralkodó további fiút tudott volna nemzeni.

A terv végül is bevált: a herceg halálával a brandenburgiak 1618-ban megörökölték a Porosz hercegséget. Ez lett az új állam: Brandenburg–Poroszország alapítási dátuma is. De ez a keletkezéstörténet messzemenő következményekkel járt, mert a két alapító ország távol feküdt egymástól. Sőt pótlólagos nehézséget okozott, mert a brandenburgiak további tulajdonait is érintette, mint például a holland határ mellett fekvő Kleve hercegséget.

Brandenburg–Poroszország minden uralkodójának így sürgős feladata lett, hogy ezeket az országocskákat zárt állami területté változtassák. A Hohenzollernnek e cél 300 éven keresztül diplomáciai, politikai és katonai eszközökkel folytatták, ezzel mélyrehatóan formálva a német és európai történelmet.

EGY NAGYHATALOM FELEMELKEDÉSE (1640–1740)

Az 1640–1688 között uralkodó, a Hohenzollern családból származó Frigyes Vilmos határozott, gyakorlatias és reformbarát kormánypolitikája egyengette Brandenburg–Poroszország későbbi nagyhatalommá emelkedését, s a Hohenzollernnek vezető német uralkodóházzá válását. Kiterjesztette állama területét, hatékony közigazgatást és állandó hadsereget teremtett, s ezzel lerakta a brandenburgi–porosz hatalom alapjait. Az 1675. júniusi Fehrbellin melletti ütközet után pedig megkapta a „Nagy választófejedelem” elnevezést.

A HARMINC ÉVES HÁBORÚ (1618–1648): HALÁL ÉS PUSZTULÁS

Brandenburg őrgrófság és Poroszország helyzete a harmincéves háború sok szereplője között – Svédország és Dánia északon, Franciaország nyugaton, a császári Ausztria délen – katasztrofális következményekkel járt az országra nézve. Folyamatosan hadseregek vonultak területének egyik vagy másik részén keresztül, s elpusztítottak nagy területeket. A szoldateszka gyilkolt és fosztogatott, nőket erőszakolt meg. Georg Wilhelm, a Nagy választófejedelem 1640-ig kormányzó apja, egy félénk, ingadozó, testileg gyenge ember, folyamatosan menekült az idegen csapatok elől.

A harminc éves háború drasztikusan megmutatta Brandenburg–Poroszország gyengeségeit, amely szinte védtelenül esett áldozatul minden agresszornak. Ezért a Nagy választófejedelem legsürgősebb feladata az állandó hadsereg felállítása volt. Uralkodása kezdetén hadserege kereken 3000 főt számlált, amely 30 évvel később már tizenkétszer nagyobb létszámú volt. A jól kiképzett és felfegyverzett katonaság – szintén alaposan kiképzett tisztjeik vezetésével – erős haderőt alkotott.

Brandenburg–Poroszország 1674-ben háborút kezdett Svédország ellen, amely megszállva tartotta Pomeránia nagy részeit. 1675-ben a Fehrbellin melletti ütközet jelentős presztízszt hozott a választófejedelemnek, mivel hadserege egy nagyhatalmat győzött le.

A harminc éves háború rendkívüli lakosság-veszteségeinek kiegyenlítésére – Brandenburg őrgrófságban az emberek fele mészárlások, éhség és járványok következtében meghalt – Frigyes Vilmos 1685-től hugenottákat telepített országaiba:

a Franciaországból menekülő protestánsokat, mivel a katolikus XIV. Lajos király nem tűrte hitük gyakorlását.

Az uralkodó 1685-ben türelmi rendeletet bocsájtott ki, amely jelentős privilégiumokat biztosított a Brandenburg űrgrófságba és Poroszországba érkező protestánsok számára: szabadon választhatták meg lakóhelyüket, üresen álló házakat kaptak és díjtalanul építőanyagot renoválásukhoz, kevesebb adót fizettek és nem kellett katonai szolgálatot teljesíteniük. A 150 000–160 000 hugenottából, akik 1685-ben a még 1598-ban kihirdetett nantes-i rendelet visszavonása miatt elhagyták Franciaországot, körülbelül 44 000 fő érkezett német területre, s közülük 20 000 fő Brandenburg–Poroszországban telepedett le. 1700 körül Berlin közel 30 000 lakosának 20%-a francia volt. Jelentős részük gazdasági és kulturális teljesítményük alapján az „importált tartalékpolgárság” címet vívta ki és fontos szerepet tölthettek be Berlin európai metropolisszá emelkedésében. Számos kézművesük – tükörkészítők, selyemszövők, üvegfüvők, porcellán-készítők – fellendítette a gazdaságot, de inkább a luxuscikkek előállításában jeleskedtek, és a terjeszkedő udvari központok keresletére voltak utalva. Épületeik pedig – közöttük az 1701-től épített, kupolaformájú Francia dóm – a városképet is díszítették.

A MEGVÁSÁROLT POROSZ KORONA

A barokk korszakában egy uralkodó tekintélyének és rangjának megítélése majdnem ugyan olyan fontos volt, mint hadseregének ütőereje. De a Habsburg-házból származó császár, a Szent Római Birodalom feje sokáig megtagadta a brandenburgi választófejedelmektől a királyi címet. Csak amikor a Habsburgoknak csapatokra volt szükségük a Franciaország elleni háborújukhoz, akkor adták hozzájárulásukat 1700-ban a porosz uralkodók rangjának emeléséhez, mivel azok rendelkeztek a legerősebb német haderővel.

A königsbergi kastélyban Frigyes, a Nagy választófejedelem 1688 óta kormányzó fiát 1701. január 18-án megkoronázták, így I. Frigyes „Poroszország királya” lett. A címmel együtt a Brandenburgnak alárendelt Keleti-tengeri területek is az egész állam részei lettek, amelyet ezután „Porosz királyságnak” neveztek.

I. Frigyes király különleges pompával igyekezett másodosztályú királyi címét kompenzálni, amelyet Európa többi udvara megmosolygott és nagyzási hóbortnak tekintett. Káprázatos ünnepségek, feltűnő ceremóniák, reprezentatív épületek Berlinben voltak hivatottak növelni a porosz királyság tekintélyét. 1700-ban épült Berlinben a Tudományok Társaságának épülete, Európa első akadémiaja, amely a természeti- és szellemtudományokat egyesítette, 1695-től a porosz katonai hatalmat kifejező barokk stílusú fegyvertár, a versailles-i kastély mintájára továbbépített Lietzenburg-i nyári kastély, a Berlin kapuja előtt holland–barokk stílusban felépített köpenicki vadászkastély, illetve a Charlottenburg-i palota is.

I. FRIGYES VILMOS, A „KATONAKIRÁLY”

A királyság tekintélyét Poroszország drágán vásárolta meg; 1713-ban I. Frigyes Vilmos szinte teljesen csődben lévő államot örökölt apjától, I. Frigyes-től. A fiatal uralkodó takarékosági programot rendelt el; eladta asztali ezüstjét és aranyedényeit, elbocsájtotta az udvari szolgák egyharmadát, s 24 kastélya közül csak hatot tartott meg.

A „katonakirály” csak hadserege fejlesztésére nem sajnálta a pénzt. Békeidőben a porosz állami költségvetés 80%-át a hadseregnek költötte. Azonban a hadsereget túlságosan drága eszköznek tartotta; azt ápolni kell – vélekedett –, de bevetni nem. Potsdami gárdaezredében csak 1,88 méter magas férfiak szolgálhattak, akiknek toborzását külföldön is folytatta. 2400 „hosszú fickóval” vette körül magát, akiket magasságuk szerint, drágán vásárolt. Egy ízben 9000 tallérért, egy miniszter fizetésének háromszorosáért vásárolt meg egy 2,16 méter magas ír katonát. Számukra külön épületeket kellett építeni, hogy beférjenek az ajtón. „Nem érdekelnek a legszebb lányok sem – mondta –, de a katonák, azok a gyengéim.” A porosz hadsereg létszámát megduplázta, amely így 83 000 főre nőtt, s Európa negyedik legerősebb hadereje lett. „Katonagépezetében” a katonai szolgálatra alkalmas férfiaknak újoncként kellett a birodalom rendelkezésére állniuk; a nemes családok sok fiát akaratuk ellenére tiszteknek képezték ki.

Fegyelmezett, szigorúan centralizált bürokráciát hozott létre, felszámolta a rendi előjogok maradványait s a nemességet – főleg tisztekként – erőbben bevonta az állami szolgálatba. 1719-ben felszabadította a kincstári parasztokat, támogatta Kelet-Poroszország betelepítését, és szigorú, merkantilista gazdaságot vezetett be.

A spanyol örökösödési háborúban (1701–1714) megszerezte Obergeldernt, majd az északi háborúban (1700–1721) Elő-Pomerániát. 1706-ban feleségül vette Sophia Dorothea von Hannover, a későbbi I. György angol király lányát. Külpolitikailag az Oroszországgal és Ausztriával kötött szövetséggel biztosította magát (1726).

Abszolutista rendszere fellendítette Poroszországot gazdaságilag és politikailag egyaránt; egyúttal megalapozta a porosz militarizmust és a tisztviselői rendszert, amelyeket a „porosz erények” (kötelességteljesítés és engedelmesség) hatottak át. A spártai módon élő király a tisztviselők számára 35 fejezetben és 297 paragrafusban fogalmazta meg szolgálati előírásait. Magát „Isten törvényszolgájának” tekintette. Ebben fejeződött ki mély meggyőződése, hogy Isten előtti felelősségében szinte tisztviselőként teljesíti kötelességét. I. Frigyes Vilmos semmitől sem tartott jobban, mint Isten büntetőbírárságától. Gyermekként megismertették vele a predestinációs (eleve elrendelési) tanokat; így a kisfiú állandóan attól tartott, hogy az elátkozottakhoz tartozik, anélkül, hogy valamit tehetne ellene. A „katonakirály” ezért később megtiltotta, hogy fiát az eleve elrendelés tanaival háborgassák.

Berlin lakosságának gyors növekedése miatt I. Frigyes Vilmos átfogó építési programot parancsolt meg fővárosában. Magas beosztású tisztviselőit többek kö-

zött arra kényszerítette – akiktől ellenőrzéssel és magas büntetésekkel lojalitást és kötelességtudatot követelt –, hogy saját költségükön építsenek házakat a katonáknak és a bevándorlóknak.

Amikor 1740-ben I. Frigyes Vilmos meghalt, szilárd királyságot, virágzó gazdaságot, erős hadsereget és hatékony közigazgatást hagyott hátra. A korona bevételei megduplázódtak, s a berlini kastélyban az állami kincstár nyolc millió tallért őrzött. Fia, II. Frigyes e tartalékokat használta fel és Poroszországot európai nagyhatalommá tette.

A porosz erények

Az erények kánonját a három isteni erény: hit, remény, szeretet tökéletesítik. A porosz erények közé sorolják a kötelességtudatot, a megvesztegethetetlenséget és tisztességességet, a vallási toleranciát, igazságosságot, tisztességet, magatartást, tiszteletet, takarékoságot, szorgalmat, megbízhatóságot, engedelmességet, hűséget, rendszeret és pontosságot, képzést, szerénységet, önmegtagadást.

Az erények alapjait a fiatal porosz királyságban I. Frigyes Vilmos, a „katonakirály” vetette meg. Olyan magától működő abszolutista államot igyekezett kiépíteni, amelynek motorja a katonaság volt. Az abszolutista Európában egy uralkodó sem igyekezett olyan komolyan érvényesíteni felelősségét és életvezetését. De tudatában volt gyengeségeinek is, s egész életében szenvedett tőlük. Később is minden fennmaradt, amit ő valamennyi alattvalójától megkövetelt: példás életvitel, szorgalom és Istenbe vetett hit. A porosz erények egyúttal reformált és pietista erények is. I. Frigyes Vilmos államtervezete beigazolódt, s a bizonytalan porosz szegényházból – ha nem is tehető –, de legalább biztos és rendezett államügyeket alakított ki.

II. FRIGYES KORSZAKA (1712–1786)

A „katonakirály” fia volt, de nem illett hozzá annak vakfegyelme. A trónörökös félt a lövések zajától, művész és filozófus akart lenni. De apja szörnyű büntetése megváltoztatta érzékeny lelkét. Alig emelkedett 1740-ben trónra, máris harcha indult Sziléziáért – „életre vagy halálra”. Az évtizedekig húzódó háborúban közel 300 000 alattvalója esett áldozatul. Tizenegy évet töltött a harctéren, s vakmerő élete során Poroszországot négy támadó háborúban nagyhatalommá kovácsolta. A kormányzásának első éveiben folytatott gátlástalan, bizonyára személyileg is motivált terjeszkedési vágy az évek során a porosz monarchia önzetlen szolgálatába fordult. Kormányzása végén cselekedetei már nem saját dicsőségének gyarapítására irányultak, hanem az elérték megőrzésére. Felvilágosult abszolutista uralkodóként az állam szolgálatát vallotta.

Kiépítette potsdami rezidenciáját s Berlint metropolisszá emelte; támogatta a kereskedelmet és az ipart. Sírjára a Sanssouci kastélyban a látogatók mostanság is gyakran egy burgonyát helyeznek emlékezetül, mert termesztését ő vezette be Poroszországban. De széplélek maradt: tisztelte a nőket, az emberiséget, az életet; komponált 121 furulyaszonátát, négy furulyakoncertet, s hozzá egy sor operááriát. Felvilágosult franciákkal levelezett, s Voltaire gúnyos csodálkozására nyolc nap alatt 500 verset írt – mindezt egyedül a dicsőségért.

Frigyes kora ifjúságától filozófusnak tekintette magát. Így, s nem királyi pompával akarta eltemettetni magát. De lelkében a filozófus szintén dicsőségre vágyott, mint a hadvezér. Ez azonban nála pozitív értelmű volt: az „emberi nem javítását, a legvadabb állat, az ember megszelídítését” szolgálta. Nem öncélból akart „Nagy” lenni, hanem azért, mert ebben látta szerepét a Brandenburg-ház történetében. De nyakában kis arany dobozkában 18 ópiumtablettát hordott, hogy szükség esetén „véget vessen a szomorújátéknak.”

A TRÓNÖRÖKÖSI ÉVEK

Személyiségének ellentmondásai már ifjúkorát végigkísérték. Az 1712-ben született gyermek a protestáns szülői házban sohasem érezhette az anyai és apai szeretet meghitt családi légkörét, csak a könyörtelen teljesítménykényszert. Apja, I. Frigyes Vilmos, a „katonakirály” szigorúan szabályozta a fiatal herceg napirendjét. Saját képére igyekezett formálni fiát, de rövidesen kiderült, hogy ő egészen más irányba tart. Az apát leginkább fia vallási közömbössége zavarta. A gyermek félt a „katonai játszadózástól”, fiatalkorában pedig az egyenruhát „halotti köpenynek” tartotta. Minél jobban eltávolodott apja ideáljaitól, a király annál jobban növelte rajta a nyomást. Ólomkatonákkal, pisztolyokkal és játékgátyukkal kellett játszania. A négy éves gyermek mellett naponta ágyút sütögettek, hogy hozzászokjon a csatazajhoz. Megduplázta hittanóráit, tűzbe vetette furulyáját és francia regényeit, ha ezeken kapta fiát. Nem szadizmusból, hanem pusztán kétségbeesésből cselekedett a látszólag félresikerült gyermek miatt. Nyilvánosan megütötte és megalázta, még a drezdai állami látogatás során is. Ráadásul arra kényszerítette, hogy ennek ellenére részt vegyen a parádén. A királyok és a trónörökösök közötti viszály a koraújkorban inkább szabály, mintsem kivétel volt.

Oktatása középpontjában nem a klasszikus tárgyak, hanem a közgazdaság, földrajz és az újkori történelem állt. Apja főleg fia katonai kiképzését szorgalmazta, de éppen ez nem tetszett a trónörökösnek. Frigyes öntudatos és önálló személyisége, szellemi és muzikális érdeklődése miatt korán szembekerült apjával. 18 évesen megpróbált elmenekülni, de szökési kísérlete meghiúsult.

A szökés

Az apai önkény miatt a trónörökös már korán szökési terveket dédelgetett, amelybe néhány barátját is bevonta: Katte hadnagyot a királyi csendőrségtől és a Keith-testvéreket, akik közül az egyik hadnagyként, a másik apródként szolgált. A szökést a király 1730. augusztusi dél-németországi utazása során tervezték, amelyre a trónörökösnek is el kellett kísérnie apját. Az utazók a Mannheim melletti Steinsfurt faluban, két csúrnban éjszakáztak, mert Frigyes Vilmos éppen ezeket az egyszerű katonai szállásokat kedvelte. A trónörökös a Rajnán keresztül a Franciaországba – esetleg az Angliába – történő menekülésre gondolt, ahol menedéket kérne. Anyja, II. György angol király nővére már egy angol hercegnőt is kiszemelt menyasszonyának. Frigyes nővérének, Wilhelminának pedig a porosz–brit családi kapcsolatok erősítését, s az angol trónörökösrel való házasságát tervezte.

Von Rochow alezredes, a trónörökös katonai kísérője utasította Gummersbach komornyikot, hogy tartsa szemmel a királyi fenséget. Amikor a trónörökös éjjel három órakor apródjával és két lóval elhagyta szállásukat, a komornyik riasztotta az őrséget. A fiatalokat a falu utcáin katonák vették körül, s megakadályozták a szökést. Katte hadnagyot Berlinben tartóztatták le. A király rendkívül szenvedett az üggyel, amelyben az egész világ ellene irányuló árulását és összeesküvését látta. Azt gondol-

ta, hogy Anglia és Franciaország a trónörökösrel ellene szövethetik, holott csak arról volt szó, hogy az ifjú herceg már nem tudta elviselni az apai bánásmódot. A szökés körülményeinek kivizsgálása során feltett kérdéseket személyesen Frigyes Vilmos király fogalmazta meg.

Katte hadnagyot a bírák fele lefejezésre, másik fele életfogytiglani börtönre ítélte, s az enyhébb ítélet lépett volna életbe, amelyet a király elé terjesztettek. Ő azonban dühösen visszaküldte az iratokat és a szigorúbb ítéletet rendelte el. Királyi jogával élve Katte bűnét felségsértésnek minősítette, s kard általi halára ítélte. „Ha a hadbíróság közli Kattéval az ítéletet – írta a király – meg kell mondani neki, hogy Ő Királyi Fensége sajnálja őt, de jobb lenne, ha meghalna, mintsem az igazságosság eltűnne a Földről.”

November 6-án hajnalban Frigyes trónörökös a börtönben két tisztől tudta meg a hírt, hogy elhatározták Katte kivégzését, s a király parancsára azt a trónörökös ablaka előtt hajtják végre.

„Milyen szörnyű hírt hoznak nekem – kiáltott fel Frigyes mély fájdalomban –, uram Jézus, vedd el inkább az életem!” Amikor a tompa dobütések jelezték, hogy Katte a verpadra lép, Frigyes az ablaknál látta, hogy szeretett barátja már a katonák gyűrűjében állt. Az utolsó pillanatig királyi kegyelemben reménykedtek, de az nem érkezett meg. Katte feje a porba hullt.

Frigyes azonban nem érezte hibásnak magát az apjával való meghasonlás vagy Katte halála miatt. Nem értette az „Isten törvényszolgája” szerepet, mert hiányoztak hozzá vallási alapjai. Sokkal inkább meg volt győződve „az állam első szolgája” szerepéről.

1731 tavaszán Frigyes perben állt sorsával. Meghiúsult szökése miatt 1730. szeptember 5-e óta a küstrini erődben ült házi fogságban, majd a város egyik kis házában lakott. A katonai kamarában dolgozott egyszerű tisztviselőként. Fia gyáva szökése után apja ugyanis méltatlannak tartotta számára a „kék kabátot”, a tiszt egyenruhát. A helység nyomorúságos unalmán még az sem segített, hogy több szabadságot élvezett, mint apja óhajtotta.

Ilyen körülmények között érthető, hogy olyan időkről álmódott, amikor már ő lesz a király. Ekkor írta egyfajta kormányprogramját, jóllehet apja kifejezetten megtiltotta, hogy a nagypolitikával foglalkozzon. De ő már ekkor hódításokról álmódott a földrajzilag szétszabdalt királyság egyesítése érdekében. Pillantását az akkor még lengyel Nyugat-Poroszországra, a svéd Elő-Pomerániára, Mecklenburgra, nyugaton pedig Jülichre és Bergre vetette. Az abszolutizmus idején a saját terület növelése az állami politika része volt, de Frigyes szabad folyást engedett hódítási fantáziájának. Látta, hogy apja e vonatkozásban milyen keveset ért el. Ezen túlmenően azonban Frigyeset még legnagyobb szenvedélye, a dicsőség is hajtotta, amely az udvari nevelés idealizálásából fakadt. Dicsőségre vágyott, s ez volt később egyik oka Szilézia megtámadásának is.

1732-ben ugyan kibékült apjával, de tartósan még sem térhetett vissza Berlinbe, mert a napi ezredparancsnoki teendők Neuruppinba szólították. 1739-ben az *Antimachiavellizmus* című munkájában az igazságos és igazságtalan háborúkról filozofálva kidolgozta az osztrák Szilézia elleni preventív háborúk jogi indokait. Ugyanis az állami ésszerűség és a dicsőségvágy mellett még az a meggyőződés is vezette, hogy Poroszországnak léte biztosítása és a nagyhatalmak sorába való felemelkedése érdekében hódításokra van szükség.

Von Katte kivégzése, valamint a küstrini erődben büntetésül eltöltött másfél éves fogság megtörte a trónörökös ellenállását, s életunt harcossá változtatta. Teljesen alávetette magát apjának, aki fia nevelőinek elrendelte, hogy egy pillanatra se hagyják egyedül; apján kívül a világon senkivel sem levelezhetett, csak németül beszélhetett, nem olvashatott engedélyezetlen könyveket és nem hallgathatott és játszhatott zenét. Frigyes ezután folyamatosan az alávetettet mutatta: örömmel ment vadászni, sört ivott, s kimutatta szeretetét az egyenruha iránt. Apja meglátogatásakor háromszor térdre borult előtte, s megcsókolta a csizmáját.

Esetében számosan a képmutatást emlegetik, amellyel az apai kényszer ellen védekezett. Mások az elnyomott zseni vágyakozásaként alkalmazott álarcot említik, amely később egyfajta „falusi színésszé” tette. Az illúziók virtuóza lett, s szerepjátékában összekuszálódott barát és ellenség; hűvös fejjel váltott frontokat és barátokat, elárult szövetségeket, ha győzelemre álltak. A franciákat kétszer hagyta cserben.

Dinasztikus megfontolásokból 1733 júniusában feleségül vette Elisabeth Christine von Braunschweig-Bevernt, de egész életében idegenkedett a „se nem szép, se nem szellemes hitvestől”, s külön élt tőle. Még az is valószínűtlen, hogy a házasság egyáltalán létrejött. Amikor apja utódot sürgetett, így válaszolt: „Feleségemmel nem tudok szenvedélyből ágyba bújni”. Mentora erre azt tanácsolta neki, hogy arra nincs is szükség; elég, ha úgy csinál, mint a parasztok, akik rendszeresen feleségükkel alsznak. Házassága gyermektelen maradt. Úgy vélte, nem alkalmas apának. Attól tartott, hogy egy nemi betegséget követő operáció impotensé tette. „A királyságok mindig találhatnak utódot” – mondta, s a különböző várakozásokat megelőzendő kinevezte öccsét, August Vilmost Poroszország hercegének.

II. Frigyes „politikai” tanulóéveit 1736–1740 között Rheinsberg kastélyában töltötte, s a francia felvilágosodási filozófia alapján szellemi érdeklődésének élt. Itt vetette papírra politikai elképzeléseit az *Antimachiavellizmus* című írásában, amelynek irányelve szerint a király „az állam első szolgája”.

DICSŐSÉGRE SZOMJAZVA

1940 májusában elhunyt Frigyes Vilmos, s fia, a rheinsbergi filozófus gyorsan átváltozott hadvezér-királyrá. Az ifjú Frigyes az antik történetírók szövegeit olvasva, elbűvölve a svéd XII. Károly király hadi dicsőségétől, „az észak Nagy Sándora” kívánt

lenni, miközben tisztában volt azzal, hogy a személyes bátorságnak és merészségnek párosulnia kell az állami bölcsességgel. Apjától eltérően Frigyes saját uralkodói képét elsősorban hadvezéri dicsőségével igyekezett megalapozni.

1740 decemberében régi örökösödési igényekre hivatkozva a porosz hadsereg bevonult Sziléziába. A közvetlenül kiváltó okot pedig VI. Károly osztrák császár 1740. októberi halála jelentette, akivel lezárult a Habsburgok férfi örökösödési vonala. Európa az osztrák ház örökségéről vitázott: lánya, a 23 éves Mária Terézia hercegnő-e a jogos örökös, vagy Albrecht von Bajornek van erre előjoga, aki VI. Károly elődjének, I. József lányának férje volt.

XV. Lajos francia király a müncheni választófejedelmet támogatta. Frigyes azonban nem várt. A pénzügyileg és katonailag felbomlott Bécs legfeljebb 80 000 fős, többnyire Sziléziától távol állomásozó hadsereget tudott kiállítani a 90 000 fős porosz katonasággal szemben. A 28 éves király így dicsőségre vágyva habozás nélkül megtámadta Sziléziát, hogy elszakítsa az osztrákoktól.

Csapatait személyesen vezette az ütközetbe. Már 1841. április 10-én, a Mollwitz melletti csatában életveszélyes helyzetbe került, s csak egy tábornoka sürgetésére hagyta el a csatateret, épp hogy elkerülve a fogságba esést. Több mint tízszer lőtték ki a lovat alóla, közvetlenül mellette estek el emberei, egyszer pedig dohánydobozza fogta fel a golyót. Torgaunál egy muskétás golyója a mellkasán találta el; szerencséjére a vastag téli öltözet gyengítette a golyó hatását. Amikor magához tért, hősiesen csak ennyit mondott: „Semmiség”. Állandóan az ellenséges golyók lövonalában tartózkodott: „Nem azért vagyok itt, hogy kitérjek az útkjából” – oktatta tisztjeit.

Más, zsákmányra éhes hatalmakkal – Franciaország, Bajorország és Spanyolország – szövetségben Ausztriát Szilézia átengedésére kényszerítette. 1742 júniusában, egy győztes csata után, Breslauban békét kötött Mária Teréziával, amelyet „szentnek” és „megingathatatlan” nevezett. De már két évvel később, amikor Bécs katonailag Elzászban volt lekötve, rajtaütésszerűen elfoglalta a védtelen Csehországot, hogy megakadályozza a Habsburgok hatalmának növekedését és Szilézia visszafoglalását, amelyhez körömszakadtáig ragaszkodott. Az utánpótlási nehézségek s az árut rejtegető, ellenséges parasztok ellenére a poroszok tartották pozíciójukat, de a Rajnától, erőltetett menetben visszatérő osztrák csapatok visszavonulásra kényszerítették őket. Kereken 17 000 katonájuk – a többnyire külföldi zsoldosokból összeállított porosz hadsereg egynegyede – szökött meg tőlük; ez volt a hadtörténet legnagyobb dezertálása.

1845. december 25-én a drezdai békében Mária Terézia másodszor mondott le Sziléziáról. Cserében Poroszország elismerte házastársát, I. Ferencet törvényes német császárnak. Három nap múlva Frigyes győztesen tért vissza Berlinbe. Itt látta először a *Vivat Fridericus Magnus* feliratokat a házak falán, s hallotta a győzelmi éljenzést. A második sziléziai háború után kijelentette, hogy „ezután egy macskát sem fogok többé megtámadni, hogy megvédjem magam”.

Ekkor kezdte építeni a nyári Sanssouci-kastélyt, amelyet a „nagy emberek templomának” szánt. A francia divatot követő kastélyt enyhén átlengte a homo-

szexualitás illata, s ide nők nem léphettek be. Itt olyan életet élt, amelyről korábban álmodott. Reggel négy órakor kelt, télen ötkor; ivott egy csésze kávé mustárral, elintézte az állami ügyeket, s a reggeli után már csak a művészeteknek és a kellemes beszélgetéseknek élt. Asztaltársaságában főleg a művészetről csevegtek. Így osztotta meg mindennapjait vendégeivel, felolvasójával, s komornyikjával, akihez igazi szerelmes leveleket írt. Voltaire-rel több, mint 500 levelet váltott, hasonlóan kokettáló hangnemben: „Ön is filozófus, én is az vagyok. Mi sem természetesebb és magától értetődőbb, mint ha két filozófus együtt él?” De Voltaire csak szeretője halála után hajlott az átköltözésre Franciaországból. S Frigyes kinevezte kamarásának. Voltaire azt tervezte, hogy örökre Frigyes udvarában marad, de együttélésük csak három évig tartott. A király verseit javította, megkapta a *Pour le Mérite* érdemrendet, de mégis egyedül érezte magát, udvaronccá, „rabszolgává” alacsonyodva. Frigyes az államügyekről nem beszélt vele, s a vendég nagyobb befolyásra törekedve intrikához folyamodott a Porosz Tudományos Akadémia francia származású elnöke ellen. Szatírárt jelentetett meg ellene, amelyet Frigyes nyilvánosan elégettetett. Súlylódásai miatt Voltaire 1753-ban elhagyta a királyi udvart, de magával vitte a király verseit. Frigyes kompromittálástól tartva Frankfurtban letartóztatta barátját, s visszaszerezte verseit. Életük végéig csipkelődtek, majd kibékültek egymással.

A porosz katonai drill

A Sanssouci-kastélyhoz hasonlóan állama is férfi birodalom volt, amelyben a hadsereg dominált. A trónra lépésekor 76 000 fős hadsereg halála idejére 190 000 főre növekedett, s Ausztria és Oroszország után Európa harmadik legnagyobb hadereje volt. Együttal a fegyelem csodája: a katonáknak órákon keresztül kellett nyílegyenes sorokban menetelniük, értették a gyors mozgások csínját-bínját, s eközben kék-fehér egyenruhájukat folt nélkül, tisztán kellett tartaniuk. Még a harcban is olyan egyenesen meneteltek, mintha díszszemlén lennének. Ott minden hajszálnak a helyén kellett lennie. És ezt az absztrakt, esztétikus, szó szerinti fegyelmet egész Európa példaképnek tekintette, s szinte valamennyien Frigyeshez hasonlók szeretettek volna lenni. Az előjáróval szembeni ellenállás megtörésére bevezette a halálbüntetést, mert úgy vélte: a katonának jobban kell félnie saját tisztjétől, mint az ellenségtől. A szökés a katonavilág első számú büntetettének számított. Megakadályozására ezért a táborokat nem lehetett erdők közelében felverni, kerülni kellett az éjszakai meneteket, s a katonák csak csoportokban mehettek vízért. Ennek ellenére a kétségbeesettek a szökést választották: a barbár büntetés ellenére kézművesnek, hajósnak vagy nőnek öltöztek, tartályokba vagy hordókba rejtőztek. Elfogásukkor halálbüntetéssel, vagy a rettegett fűzfavessző-futással büntették őket. Utóbbi esetben egy hosszú utcán kétszáz katona vesszőzése között kellett futniuk, míg össze nem estek. S másnap tovább folytatódott a büntetés, haláláig, amikor a hús már cafatokban lógott a hátukon.

A király rigorózan járt el a diplomácia egyébként kompromisszumos világában. A sziléziai csaták után ugyan belátta, hogy „a háború néhány tekintetben haszontalan vérontás volt, hogy Poroszország a győzelmek láncolatával nem ért el többet, mint Szilézia birtoklásának megerősítését”, s a keserű győzelem végül nyolc millió tallérba került. De a háborúk nem „üzletek” – vélekedett annexiók terveiről –, hanem „álmodozások”, a fantázia művei, egyfajta l'art pour l'art. „Ki gondolta volna, hogy a gondviselés egy poétát választ ki, hogy lerombolja Európa politikai rendszerét és királyainak számításait a feje tetejére állítja?”

1756 augusztusában, három évvel Voltaire távozása után Frigyes benyomult Szászországba, megkezdve ezzel a hétéves háborút, amely saját felfogása szerint ismét preventív háború volt Európa nagyhatalmainak szorongató gyűrűjével szemben. A szövetséges oroszok és osztrákok fegyverkezési intézkedései láttán már 1749-ben kardját csörtette: ha még Nagy-Britannia is belép a szövetségbe, akkor „a háború elkerülhetetlen.” E „félelmetes ligát” megakadályozandó, defenzív egyezményt kötött az angol királlyal, amellyel azonban az addig vele szövetséges franciákat a Habsburgok karjaiba taszította. 1756 májusában Bécs és Párizs semlegességi szövetséget kötött, amelyet a következő évben offenzív szövetséggé alakítottak. Ez már valóban veszélyt jelentett Poroszországra és az európai erőter módosulását jelezte.

1756 nyarán úgy gondolta, hogy „e gordiuszi csomót egyedül a kard tudja átvágni”, jóllehet csak 200 000 katonával rendelkezett 400 000 fős ellenségével szemben. De már első győzelme Lobositznál az osztrákok ellen ragyogó diadalt jelentett Frigyes számára. Sikerének egyedüli titka az volt, hogy „a porosz gyalogság friss támadókedvvel, szigorú vonalakban, vállvetve, dobpergésre, együtt lépdelve menetelt előre, s a puskatűz után feltűzött szuronyokkal rohamozott” – írta 200 évvel később egyik életrajzírója.

A szászok már hat hét múlva kapituláltak Pirnánál. De 1757 első hónapjaiban az osztrák diplomácia már nagykoalíciót hozott létre az agresszor ellen, amelybe Svédország is belépett. Most Frigyeset már valóban bekerítették, aki az előre menekülést választotta; májusban mélyen benyomult cseh területre, s rövidesen Prága előtt állt.

Az 1757. május 6-i sugárzó napon a király úgy indult a csatába, mint egy lovagregényben. Közvetlenül mellette golyó csapódott a földbe, az osztrák sortüzek gyalogságának egész sorait terítették le. Az egyik tábornokát nyakon találták, a másiknak fél arcát vitte el egy kartács. És rohamot vezényelt. Dél körül a poroszoknak sikerült a fő osztrák állásokat a jobb szárnyról felgöngyölíteni. Frigyes a tüzérségi tűz közepén, a golyózáporban, táncoló lován, távcsővel figyelte a harc menetét. Amikor az osztrákok 15 óra tájban visszavonultak, majdnem 14 000 embert veszítettek; a poroszok 14 287-et. „Sohasem volt híresebb és véresebb csata” – emlékezett később.

De a hadiszerencse forgandó. Júniusban még vereséget szenvedett, de az év végén már győzött. 1758 augusztusában Zorndorf-nál az oroszokkal csapott össze.

A kilenc órás mészárlás a hét éves háború legszörnyűbb csatája volt. A poroszok 12 800, az oroszok 18 000 embert veszítettek.

Az 1758-as esztendő Frigyes számára a katasztrófák éve volt. Október 14-én Hochkirchnél legnagyobb vereségét kellett elkönyvelnie. A király vert serege maradványaival csak nagy nehézségek árán menekült meg. Néhány hónappal később, 1759 márciusában még egyszer megfogalmazta hitvallását: „A földön minden hősiesség és hasznosság hajtórugója a dicsőségvágy. Miért gyilkol valamely ember a haza szolgálatában, ha nem azért, hogy learassa a túlélő hírnevét? Miért fáradoznak írók és művészek, ha nem azért, hogy rászolgáljanak a sikerre, nevet szerezzenek és halhatatlanságot vívjanak ki maguknak?”

1759. augusztus 12-én úgy tűnt, hogy a játék végleg elveszett: Kunersdorfnál a poroszok pusztító vereséget szenvedtek. Frigyes 19 000 katonát veszített. Két lovat kilőttek alóla, egyenruháját pedig lövések lyuggatták át. „Szerencsétlenségemre még élek” – írta költségvetési miniszterének. De a győztesek nem tudtak megállapodni a további lépésekről. A csata után az oroszok déli irányban vonultak el, ahelyett, hogy a győzelmet egy második csatában végleg a maguk javára fordították volna. Frigyes időt nyert, hogy szétszórt csapatait összegyűjtse, s a „Brandenburg ház csodájáról lelkendezett.”

Ezután a háború nehézkesen húzódott: a katonák szinte csavargóként vonulhattak Szászországon és Szilézián keresztül. Táborot vertek, kitértek, de nem tágítottak. 1759–1760 telén ezrek fagytak meg a szászországi Wilsdruff melletti „jégtáborban”; mások úgy éltek túl, hogy a sátrakban egymásra feküdtek, vagy az őrtüzek hamujába hemperegtek. 1761-ben az oroszok elfoglalták a hátsó-pomerániai Kolberget, s elesett Felső-Szilézia egyik legfontosabb bástyája. A Berlinnel szövetséges britek leállították segélyfizetéseiket, s Poroszország erői kimerültek. A vég ismét közelinek tűnt.

S ekkor, 1762. január 5-én meghalt Erzsébet orosz cárnő. Halála megmentette Frigyes uralmát és Poroszország létét. A cárnő öccse, a trónörökös, a szellemileg labilis III. Péter, Frigyes tisztelője, haladéktalanul békét kötött Poroszországgal, amely akkor is érvényben maradt, amikor felesége, Katalin elfoglalta a trónt, s meggyilkoltatta Pétert.

Amikor egy évvel később Franciaország is kilépett a háborús szövetségből, Mária Teréziának már nem volt esélye a győzelemre. 1763. február 15-én a hubertusburgi béke lezárta a hétéves háborút. Amikor hét éves újabb vérözön után végleg biztosította Szilézia birtoklását, Frigyes ezt írta: „*Háborús diadalunk távolról nézve nagyon szép; de aki tanúja volt annak, hogy e diadalt milyen kínlórással és nyomorúsággal vívtuk ki, milyen testi megpróbáltatások és izgalmak közepette, hőségben, hidegben, éhségben, pizsokban és inségben, az másként ítéli meg a dicsőséget.*” Frigyes tudatában volt annak, milyen árat fizetett a háborúért, de sohasem egyezett bele olyan békekötésbe, amely megfosztotta volna a dicsőségtől. Poroszország immáron a nagyhatalmak sorába emelkedett. De a háború 300 000–400 000 halottat követelt, városok néptelenedtek el, falvak váltak porrá és hamuvá.

A Szilézia elleni három háború meghozta számára a dicsőséget. Esőben tért vissza a diadalívvel és transzparenszekkel feldíszított Berlinbe, „szürkén, betegségekől gyötörve, egyszóval: a sintértelepre éretten” – írta később. Kerülte a győzelmi ünnepeket. Már nem volt a korábbi: félig béna a köszvénytől, epegörcsben s aranyérben szenvedett, fogai megromlottak. Hét év távollét után így köszöntötte feleségét: „Madame kövérebb lett.”

A POLITIKA ÉS A HADVEZETÉS EGYSÉGE

A 20 éves trónörökös számára egykor előnyt jelentett, hogy apja kibékülésük jegyében 1732-ben kinevezte egy gyalogezred ezredesének. Itt alkalmat volt megismerkednie az alsó szolgálati fokozatok kötelelességeivel, a katonák kiképzésével, s az ezred gazdasági vezetésével. 1734-ben a lengyel trónörökös-háború alatt pedig a király az osztrák császári csapatok táborába küldte, ahol az agg Savoyai Ödön herceg kíséretében közvetlenül megismerkedhetett a háborús gyakorlattal. Három hónapos „vezénylése” alatt meggyőződhetett az osztrák csapatok hiányos szervezettségéről és korlátozott teljesítményükről. Alapos ismereteket szerzett a csapatok terhelhetőségéről, s a hadsereget a jövőben a porosz érdeklődés aktív katonai elemének tekintette.

Habsburg VI. Károly császár 1740. október 20-i halála – Frigyes pedig néhány hónappal korábban követte apját a trónon – alapjaiban rázkódtatta meg Európa politikai rendszerét. Az ifjú porosz király a kirajzolódó konfliktusban kedvező pozíciót igyekezett szerezni. 80 000 fős hadseregére és feltöltött állami kincstárára tekintettel nem kívánt megelégedni alsó-rajnai jelentéktelen területek megszállásával. Alkalom kínálkozott arra, hogy területileg széttagolt királyságának magját kiegészítse, s egy hatalmas, erőteljes lépéssel Poroszországot az európai hatalmak felsőházába emelje. Szilézia tulajdonba vétele olyan mértékben gyengítette a Habsburg állam gazdasági erejét, amilyen mértékben növelte Poroszországot, lakossága létszámát és haderejét is beleértve.

A meglepetésszerű támadás sikerrel járt. A Mollwitz melletti csatában azonban már megmutatkoztak a csak elméleti hadművészet gyengeségei. A győzelmet a porosz gyalogság fegyelme vívta ki az utolsó pillanatban. A csata megmutatta a porosz lovasság nehézkességét; amíg azok nem tudtak bekapcsolódni a támadásokba, hiányoztak a mozgékonyabb legfontosabb elemei.

Az első és második sziléziai háború közötti rövid lélegzetvételi időt (1742. júniustól 1744. augusztusig) a háborús események kritikus feldolgozására használta. Az elméleti írások mellett megindokolta a nagyobb csapatgyakorlatok gyakorlatát, amelyekben meghatározott csatahelyzeteket szimuláltak. A lovasság létszámának növelése mellett külön gondot fordított a huszárezredek számának emelésére, amelyeket a táj és az ellenség felderítésére használt. A lovassági kiképzés elma-

radottsága és a jelentős gyalogsági teljesítmények miatt a támadás súlypontját az egyik szárnyra helyezte, hogy innét göngyölítse fel az ellenséges hadrendet.

A második sziléziai háborút az elsőhöz hasonlóan az ellenséges területre való gyors előrenyomulással kezdte. Az 1744. évi hadjárat azonban Poroszország számára mégis katasztrofálisan végződött s a hadsereg szinte teljes felbomlásával járt. A király túlságosan messze eltávolodott utánpótlási vonalaitól, s meghiúsult a megszállt területről való ellátásuk. A porosz hadsereg csatavesztés nélkül majdnem elveszítette legénysége felét fogságba esés, szökés vagy hiánybetegségek révén. Traun osztrák tábornagy klasszikus módon kimanőverezte ellenfelét. A király sohasem feledte el ezt a leckét.

Az 1745. háborús év döntést hozott. Frigyes királyként és hadvezérként megértette, hogy a hadvezetést alá kell rendelni a politikai döntéseknek. E hadjárat csatáiban (Hohenfriedberg, Soor és Kesselsdorf) főleg a szász hadsereget kapcsolták ki, s a hohenfriedbergi csatában a király először diktálta a cselekvést osztrák ellenfelének. A sikert a lovasság megjavított harcmódja, valamint a gyalogezredek pontos támadási lendülete hozta meg számára. A hadjárat ismét biztosította Szilézia birtoklását, amelyet a kortársak „mestermunkának” tekintettek, őt pedig a „Nagy” jelzővel látták el.

A hétéves háborúig tartó béke éveket a király hadserege elméleti és gyakorlati nevelésére, valamint kiképzésére fordította. Több utasításában, közöttük *A háború általános elve* címűben átfogóan elemezte az előző két háború tanulságait, a katonai vezetőknek pedig gyakorlati utasításokat adott az akciók előkészítése és végrehajtása, a fegyelem fenntartása, a szökések megakadályozása, valamint az ellátás biztosítása érdekében.

Szászország megtámadása és a szász hadsereg Pirna melletti kapitulációja után 1757-ben az osztrákok és a poroszok a döntést a csatamezőn keresték. A Prága melletti porosz győzelmet ugyanolyan drágán adták, mint az osztrák csapatok Kolin melletti győzelmét. Itt Frigyes ismét a ferde hadrend elvét (a számszerűen megerősített szárny támadása) igyekezett alkalmazni, de ellenfele, Daun időben felismerte és meghiúsította tervét. A porosz király kb. 30 000 jól kiképzett katonát veszített, anélkül, hogy döntést tudott volna kicsikarni. Ezzel szemben preventív csapása megerősítette ellenfelei szövetségét, amelyek koncentrikusan támadtak a központi porosz provinciákra s a következő években Frigyeset a belső vonalak védelmére kényszerítették.

Eközben az oroszokat és franciákat ellátási problémák, a svédeket elégtelen háborús előkészületek és szervezeti hiányosságok sújtották, az ellenséges hadvezérektől való függőség, a hiányzó vezetési képességek pedig feloldhatatlan strukturális hátrányokat okoztak számukra. Ezzel szemben Frigyes királyként teljesen függetlenül kihasználhatta a minőségi porosz hadsereg és kockázatos döntéseinek előnyeit, mert senkinek sem felelt.

A Roßbach melletti csatában – amely jelentőségében túlmutatott a röviddel később lezajlott Leuthen melletti csatán – Frigyes meglepetésszerű támadást indított

a még felvonulóban lévő francia csapatok és a svéd birodalmi hadsereg kontingensei ellen, s olyan fényes győzelmet aratott, hogy hadvezéri nimbuszát a későbbi vereségek sem homályosíthatták el. A roßbachi győzelem a királynak nyugaton ugyan lélegzetvételnyi szünetet engedélyezett, de a hadjárat sikerét csak az osztrákok fellett Leuthen mellett aratott győzelem koronázta meg. A ferde csatarend tökéletes érvényesülése, a terepviszonyok optimális kihasználása, a tűzérési tűz összpontosítása, a jól működő parancskiadás és a középvezetők önállósága megalapozta a porosz hadsereg legyőzhetetlenségének mítoszáit. A porosz állam túlélését a három sziléziai háborúban királya hadvezetési képességeinek, ellenfelei közepszerűségének, az ellenséges koalíció strukturális gyengeségeinek, valamint a porosz állami és katonai alkotmány teljesítőképességének köszönhetette. A legyőzhetetlen hadsereg mítosza csak a jénai és austerliti kettős ütközetben zárult le, de Nagy Frigyes hadvezéri hírneve túlélte az időket.

A ferde csatarend diadala – Leuthen (1757)

1757. december 5-én, a kora reggeli órákban Karl von Lothringen herceg, a sziléziai osztrák hadsereg főparancsnoka arra lett figyelmes, hogy a Nagy Frigyes vezette porosz hadsereg zeneszóval támadásra indult jobbszárnya ellen. Mária Terézia császárnő sógora ezért tartalékát a fenyegetett szakaszra vezényelte. Amikor az első löporfűst felszállt, váratlan kép tárult szeme elé: a porosz hadsereg déli irányban menetelve távozott.

Pozíciója támadhatatlanságáról meggyőződve és csapatai számszerű fölényétől vezettetve – hozzávetőlegesen 35 000 porosz katona állt szemben 65 000 osztrákkal – az osztrák hadvezér azt hitte, hogy ellenfele félbe szakította a csatát. De súlyosan tévedett: a porosz király a támadás látszatával megtévesztette őt, s tartalékának korai bevetésére kényszerítette. Nagy Frigyes, aki korábbi hadgyakorlataiból jól ismerte a Leuthen körüli vidéket, ugyanis kezdettől azt tervezte, hogy az osztrák hadsereget a szárnyakon indított támadással megkerüli és megtámadja annak bal szárnyát. Csapatait ezért nem kivonta, hanem egy dombláncolat védelmében az osztrák hadsereg bal szárnya ellen vonultatta, mert itt érzékelte az osztrákok gyengeségét. A 18. században szokásos lineáris taktika szerint a mélységében keskeny, szélességében azonban kiterjedt gyalogsági vonalakkal felvonuló osztrák hadsereg éppen a szárnyakon volt leginkább sérülékeny. Főleg akkor, ha a támadók már a görögöknél is alkalmazott ferde csatarendben támadtak. Ez a megoldás ugyanis lehetőséget kínált a gyenge defenzív szárny visszaszorítására a megerősített támadó szárny mögé és a nagy veszteségekkel járó frontális támadás elkerülésére.

Csapatai jó kiképzésének köszönhetően Nagy Frigyesnek sikerült rövid idő alatt a már ütközet felállásba tagolt hadoszlopait az osztrákok által észrevétlenül előkészíteni a csatára. A szárnyon történő felvonulással fölényt szerzett a támadás súlypontját illetően. 12 óra tájban a ferde hadrendben felvonuló porosz hadsereg támadásba lendült, amely teljesen váratlanul érte az osztrákok bal szárnyát, s visszavetette őket. Ellentámadásukat pedig a poroszok jobbszárnyán álló, von Zieten huszártábornok

vezette lovasság véresen visszaverte. Amikor Károly hercegnek sikerült átcsoportosítania hadseregét a támadó poroszokkal szemben, támadásuk 15 óra tájban megrekedt Leuthen helység előtt. Az események középpontjába a temető került. A poroszok végül erős tűzérsségi támogatással megrohamozták a temetőt és visszavetették védőit. A csata kardélen táncolt. Ebben a helyzetben az osztrák lovasság megtámadta az állítólag védelem nélkül maradt porosz balszárnyat. Von Driesen tábornok, a porosz balszárny lovasságának vezetője éppen erre várt. Az ellenség előtt elrejtett egységeivel benyomult az osztrák lovasság védtelenül maradt balszárnyába s azokat saját gyalogsági vonalaiba szorította. Az osztrák csapatok többé már nem tudtak ellenállni a káoszba benyomuló porosz szuronyrohamnak, s elmenekültek a csatától. A győzelem megszilárdította Poroszország katonai helyzetét, de a háborúskodást nem zárta le.

Az 1759-es háborús év Poroszországot a vereség szélére sodorta. Később Frigyes az eseményt maga is a „Brandenburg-ház csodájának” nevezte. Kunersdorf mellett megghiúsult az egyesült osztrák–orosz hadsereg ellen a bal szárnyával végrehajtott támadása, amely a nehéz terepviszonyok miatt a porosz hadsereg legsúlyosabb vereségéhez vezetett. A koalíció hadvezetésének válsága és a súlyos ellátási problémák azonban megakadályozták, hogy Poroszország ellenfelei megadják számára a végső döfést. Frigyes nem csak a kezdeményezést veszítette el, hanem a nagy veszteségek megtépázták hadseregét. A tapasztalt tiszteket fiatal tisztekkel helyettesítették, s ezekkel a csapatokkal már nem lehetett bonyolult taktikai manővereket végrehajtani.

1760 után a konfliktus felőrlő háborúvá változott, amely Frigyes túlélése biztosítására kényszerítette. De egy defenzív manőverrel 1761-ben még sikerült a vereséget elkerülnie. A következő évek politikai változásai aztán megteremtették egy általános béke feltételét.

AZ ÖREG FRICI „PRIVÁT”

Felkelni, dolgozni, enni és ismét dolgozni, közben egy kis lazítás irodalommal és zenével – így szerette ábrázolni II. Frigyes saját napirendjét. A minden pompáról lemondó, egyedül dolgozó uralkodó magáról terjesztett képe azonban pontatlanul rögzíti mindennapjait. Leghíresebb „életrajzírója” Voltaire volt, aki majd csak 1784-ben megjelent munkájában nem csak a porosz történelemmel és a porosz udvarral, hanem Frigyes jellemével és napirendjével is foglalkozott. Emlékeiben nagyon negatív és cinikus portrét festett II. Frigyesről és udvaráról. A tudósítók többsége azonban pozitívan emlékezett rá. Szenvedélye volt az evés, főleg a gyümölcsfogyasztás, amelyre sok pénzt költött. A király már decemberben cseresznyét kapott, amelyet azonban drágán vásárolt. Leveleiben állandóan őszibarackot, dinnyét, banánt és ananászt emlegetett, amelyeket nővérének küldött, vagy

ő kapott Sanssouci-ból. Szerette a jó ételeket is, amelyeket asztaltársaságával együtt gyakran az éjszakába nyúlóan élvezett. A hétéves háború után felhagyott az esti étkezésekkel, s áttért a délire, amely gyakran négy óráig húzódott. Az egyik névtelen visszaemlékezés négy szakácsot – francia, olasz, osztrák és porosz – említett, s mindegyikük kétféle ételt készített. Voltaire kissé csípősen megjegyezte, hogy a tálcán minden található volt, ami az országban megtermett, csak egy tisztességes hús hiányzott róla.

Az újabb leírások megemlítik, hogy idős korában Frigyes nagyon gazdagon és zsírosan étkezett. Főleg az erősen fűszerezett sajt- vagy lisztből készült ételeket, zsíros puliszkát, pástétomokat, sonkát, kalácsot vagy káposztát szerette. „Az étkezésben nem volt a maga ura” – írták róla. Személyi orvosa is arról panaszkodott, hogy a király teljesen figyelmen kívül hagyja tanácsait, s nem hagy fel a nehezen emészthető ételek fogyasztásával.

Nagyon makacs, s gyakorta ápolatlan volt ruházatát illetően is. Más uralkodóktól eltérően elhanyagolta öltözetét: csizmáit nem engedte kipucolni, kalapja használatnak tűnt. Azonban valamennyi visszaemlékezés kiemeli, hogy naponta minden különösebb ceremónia nélkül, rendkívül korán, reggel 4–6 óra között kelt, hogy elolvassa a jelentéseket. Már az ágyban, vagy röviddel felkelés után magához kérette a leveleket, egyenként elolvasta, jegyzetekkel látta el s lepecsételte, majd további feldolgozásra kabinet-tanácsosainak küldte őket. Minden nagyobb segítség nélkül – legfeljebb egy vagy két szolga jelenlétében – felöltözködött, megreggelizett, majd munkához látott. Ezzel a szokásával tudatosan eltért a többi európai udvar reggeli nagy öltözködési ceremóniáitól.

A leírásokból kitűnnek muzikális hajlamai is. Voltaire szerint fuvolajátéka a legjobb mestereket is meghazudtolta. Általában az esti koncerteket emlegetik: amíg fogainak állapota engedte, a kései 1770-es évekig válogatott zenészekkel a válogatott vendégeknek esténként kisebb kamara-koncerteket adott. Nem csak a kísérő zenészeket válogatták ki gondosan, hanem a hallgatóság is szűk körből került ki.

Amikor már nem tudott játszani, estéit olvasással töltötte. Már ifjú éveiben is erre szánt néhány órát, amelyről kastélyainak könyvtárai tanúskodnak. Charles Dantal naponta késő délután néhány órát felolvasott a királynak. Ha még étkezni is óhajtott, a felolvasás az éjszakába is belenyúlt. Eközben Frigyes egy fotelben ült, s figyelmesen hallgatott. Időnként megjegyzéseket tett vagy megismételte a felolvasott szavakat s kijavította Dantal hangsúlyát, főleg a versek esetében. A könyveket személyesen válogatta ki; főleg a régi görögöket olvasta szívesen, valamennyit francia kiadásban. A görögök mellett a kortársakra is időt kerített: Voltaire *Candide*-jét többször is elolvasták. Szellemi és zenei érdeklődése, ismert tudósokkal és filozófusokkal fenntartott kapcsolatai különleges szellemi nagyságáról tanúskodnak.

Ötvenes éveinek elején már „Öreg Frici” lett. A hét éves háború végén kortársai szerint erősen megöregedett és testileg elhasználódott. Folyamatos fájdalmai visszafogottságát embergyűlöletté változtatták: tábornokait sértegette, csapatait pedig leértékelte.

Élete végéig attól tartott, hogy az osztrák császári ház ismét megkérdőjelezi Szilézia birtoklását, ezért folyamatosan átdolgoztatta az Ausztria elleni offenzív terveket. Amikor az 1777–1778. évi bajor örökösödési háborúban kormányzása alatt utoljára került sor katonai konfrontációra Ausztriával, kiderült, hogy ellenfele katonai vezetésének fiatalabb generációja a hadvezetés új formáit alkalmazza. A harctéri elsáncolást alkalmazva pozícióháborút folytattak, amely kerülte a csatákat. Ezzel szemben a porosz király kora miatt testileg már nem volt elég mozgékony, s elmaradtak korábbi dinamikus döntései is.

Hadserege is sematikus mozgású és nehézkes lett. Elhanyagolta az utánpótlás megszervezését, ezért a király csak Szilézia biztosítására korlátozta erejét. Mivel a nagyhatalmak közötti fegyveres konfliktusok stratégiai patthelyzetet feltételeztek, a hadseregeket a manőverstratégiában elsősorban politikai fenyegető erőként alkalmazták. Frigyes késői írásában még érzékelte ezeket az elveket, de alkalmazásukra a csapatok kiképzésében már nem került sor.

Visszapillantva megállapítható, hogy Nagy Frigyes kora hadvezetési elveinek elkötelezettségként a strukturális gyengeségek leküzdésére törekedett; intézkedéseit és tapasztalait igyekezett a hadvezetés aktuális követelményeihez igazítani. Első helyen a politikai és a hadvezetés általa gyakorolt egysége említhető, Poroszország nagyhatalmi pozíciójának tartós biztosítása, amelyet még kritikus helyzetekben sem adott fel. Az ellenséges koalícióval szemben offenzív hadvezetést folytatott, amely elbizonytalanította ellenfeleit és megbénította kezdeményezésüket.

Utolsó éveiben szolgálait és tisztviselőit káromkodással és botütésekkel kínoztta, agarait viszont kényeztette, amelyek vele aludtak az ágyban, s borjúsülttel etette őket. Hatfogatú kocsiával járt sétálni s végül egy kis koporsóban temettette el magát. Miniszterei félelemben dolgoztak, s ha az újévtől január 24-éig, születésnapjáig tartó időt a berlini városi kastélyban töltötte, az egyébként vidám társaság reszketett a betegeskedő, érzékeny uralkodótól.

Ébédjeire válogatott vendégeket hívott, akiket végtelen monológokkal traktált, míg azok hallgatásba burkolóztak, vagy az alvásba menekültek. A királynővel való ritka étkezés alkalmával ragaszkodott ahhoz, hogy ne kelljen társalognia vele. Ruházatát is elhanyagolta: állandóan a kopott, régi kabátot és sárga mellényét, s hosszú copfos, kócos parókáját viselte. Éjjel-nappal öreg kalapot viselt ősz tollakkal, hozzá foltos nadrágot. Bő, piszkos csizmáját – amelyben gyakran az ágyba feküdt – nem szabadott tisztítani. „Nem úgy nézek ki kissé, mint egy disznó?” – kérdezte felolvasóját. Lemondott az udvari etiketről, a „haszontalan, nevetséges ceremóniákról” is. Figyelmen kívül hagyta az egyházi ünnepeket, s minden formáságot elutasított saját temetését illetően is, amely Európa koronás fői esetében szokásos volt. „Hozzanak csendben Sanssouciba és a kertemben temessenek el.”

Szemében az emberiség buta, hitvány és alattomos volt: „hiábavaló fáradság az emberiség felvilágosítása.” Alattvalóit illetően sem táplált illúziókat: a tíz millióból „alig ezer személy képzett” – írta. Tehát mindent magának kell szabályoznia, semmit sem engedhet át alattvalóinak. Legyen szó falazótégláról és hiúzbórról, lelkészek

alkalmazásáról és a tilalom ideje alatt kilövendő szarvasokról, a modortalan cseléd-lányokról, „akik a legjobb rongyokat gyűjtősként elégetik, hogy tüzet rakjanak.”

Személyesen avatkozott be a polgári perekbe, bírót is letartóztatott, kormányelnököt és kancellárt elbocsájtott, hogy jogot szolgáltatson egy állítólag szorult helyzetben lévő vízimolnárosnak. Mindez talán a művész mindenhatósági fantáziája volt, amely arra ösztönözte, hogy olyan dolgokba is beavatkozzon, amelyekhez nem ért. Mivel a művész saját világáról álmodik, s hidegen átlép a realitásokon, s csak olyan híreknek hisz, amelyek beleillenek elképzelésébe.

A gazdaságnak is követnie kellett az uralkodó álmait. Már apja is vállalkozóvá tette az államot, s a „Királyi tárházzal” Európa legnagyobb posztómanufaktúráját hozta létre. Most a „Királyi porcellán-manufaktúrát” kellett összekapcsolni a luxusszektorral és önállóvá tenni, amelyet az állam erejéhez mérten támogat. Erőteljes fegyverkezését a hétéves háború végén ezüstpénzből finanszírozta, s beletörődött a vele járó drágulásba, bankcsődbe és tömeges nyomorba. De a merkantilista állami gazdaság, amely védővámokkal csökkentette az importot, és saját jólétét a szomszéd kárán tervezi – figyelmeztették –, hosszú távon megfojtja az ipart és kereskedelmet. De Frigyesnél hiányzott a belátás: aki bírálta a királyi kényszergazdálkodást, a spandaui börtönbe került.

Saját kezébe vette az ország újjáépítését is. Kérdőívekkel és statisztikákkal a kezében utazta be az országot, kihallgatta és felügyelte a tisztviselőket, tanácsot osztogatott a parasztoknak az állatok fertőzése ellen. A parasztokat burgonyatermesztésre kötelezte, támogatta a lóhere termesztését s a merinói juh tartását. Szigorúan rendre utasította a kamara elnökét, ha az Odera gátépítését „álmosan” végezték, vagy ha a parasztok a téli estéket lustálkodással töltötték, ahelyett, hogy szőnének vagy fonnának. Lebus és Oderberg között lecsapolta az Odera egyik kanyarulatát, s termővé tett területeket, ahol 900 gyarmati falut alapított.

Mivel Poroszországnak emberekre volt szüksége, 300 000–350 000 embert sikerült az országba hívnia. S az 1772. évi első lengyel felosztással további 356 000 embert nyert Nyugat-Poroszországban, ahol minden tekintetben tisztelte a lengyeleket. Jóllehet a hétéves háború majdnem félmillió ember életébe került, de a lakosság létszáma a magas születési ráta miatt Poroszországban gyorsabban nőtt, mint a Német Birodalom más területein. Frigyes trónra lépésekor Poroszország 2,24 millió lakossal rendelkezett, élete végén már 5,43 milliót számoltak össze.

Már Frigyes elődei üldözött hugenottákat és salzburgi protestánsokat hoztak az országba, hogy növeljék gazdasági erejét és adóbevételét. Az állami vállalatok igazgatásában a vallási tolerancia területi előny lett, amit a vallásilag érzéketlen Frigyes nem akart veszélyeztetni. A Szilézia megszerzésével Poroszországhoz került katolikus alattvalók is az államnak kötelezték el magukat. De a szó szerinti tolerancia véget is ért a lapok politikai oldalain, mivel az alattvalóknak hiányzik „a körülmények és motívumok teljes ismerete.” Ezért minden könyvet cenzúráztak. Frigyes első európai fejedelemeként megszüntette a kínzást, s enyhébb büntetést vezetett be a gyermekgyilkosság és lopás esetében. Poroszország kevesebb halálos

ítéletet hajtott végre, mint Franciaország vagy Anglia, egy boszorkányt sem fejezett le, mint például a svájciak még 1782-ben is.

Összességében Poroszország Frigyes uralma alatt feudális állam maradt, s a nemesség érinthetetlen. A hétéves háború után a király szinte valamennyi polgári származású tisztjét elbocsájtotta, s „idegen országok nemes embereivel” helyettesítette. Az uralkodó megtiltotta arisztokratáinak a nem nemesekkel kötendő házasságot, hogy ne veszélyeztessék hősi vérüket, „mivel fiaik védik az országot... ez a faj olyan jó, hogy minden módon konzerválni kell.”

A VÉG

1778-ban Frigyes – betegen és idősén – még egyszer megindította haderejét, jóllehet hiányzott annak valódi külső oka. Az osztrákok a müncheni választófejedelem halála után ugyan Bajorországot igényelték maguknak, de ezzel aligha fenyegették Frigyes érdekeit. Ennek ellenére júliusban 150 000 fős hadserege – 21 000 százsz katonától támogatva – benyomult Csehországba. De augusztus végén már leest a hó, katonáit vérhas gyötörte, s tízezrek haltak meg. A viszontagságok a királyt sem kímélték. A hadsereg búskomoran botorkált a sötét, ködös fenyezőerdőkben, felázott utakon a szentek szobrai és az ellenségesen hallgató parasztok között.

Ezzel szemben a harcok alig követeltek áldozatot. „Sohasem tudta az ember, hogy béke vagy háború volt” – emlékezett később Frigyes. A „burgonyaháború” – ahogyan a nép nevezte – Poroszország számára eredménytelenül végződött. Frigyes otthón csak agarai és betegség várta. Köszvény és kihulló első fogai rövidesen megakadályozták a fuvalázásban; egy szívrohamot követően ráadásul vízkór is jelentkezett nála.

Élete utolsó heteiben a 74 éves uralkodó már nem engedte magához hozzátartozóit. Piszokban és rendtelenségben vegetált, nem váltott alsóneműt, belázasodott. Légszomja miatt nem tudott ágyban fekvődni. Éjjel-nappal támlás székében ült, csizmával a lábán, fehér tollal díszített kopott kalapjával a fején, keze és arca sovány és sárga. Egyik feldagadt lába a zsámolyon, a másik lefelé lógott. Rendszeresen evett, hányási rohamokban és epegőrcsben szenvedett.

1786. augusztus 17-én, hajnali két óra tájban hunyt el. A házban halotti csend honolt, de a gyásznak jele sem mutatkozott. Az arcokon a megkönnyebbülés; az „egész világ már a véget várta, s az egész világ üdvözölte azt.” Még 1768-ban *Politikai testamentumában* ezt írta: „Minden jó állampolgár kötelessége a haza szolgálata, s arra gondolni, hogy nem önmagáért van a Földön, hanem azon társadalom jólétéért kell dolgoznia, amelybe őt a természet helyezte. Én azon fáradoztam, hogy e kötelességet gyenge erőim és legjobb belátásom szerint teljesítsem.”

Az udvari méltóságok megtiltották, hogy a Sanssouci kertjében temessék el. Helyette a potsdami helyőrségi templomban, apja mellé helyezték. A második világháború alatt a bombázások elől koporsóját előbb egy bunkerba, majd sóbányába

menekítették, később pedig a marburgi Elisabeth-templomba került. Innét 1952-ben a család Schwäbisch Albion fekvő Hohenzollern várba vitték. 1991. augusztus 17-én Nagy Frigyes és apja, I. Frigyes Vilmos koporsóját átszállították a Hohenzollern kastélyból Potsdamba. Egy nappal később Frigyes végakaratainak megfelelően a Sanssouci felső terasza alatti „filozófussírba” temették. Az esemény fordulópontot jelzett a porosz király 20. századi megítélésében.

A FRIGYES-KÉP VÁLTOZÁSAI

A Nagy Frigyesről alkotott kép változása már az 1970–1980-as években megkezdődött, hogy az újraegyesítés után modernebb és nyitottabb értelmezésének adjon helyet. A tudományos kutatásban és a közmédiában egyaránt a történelmi személyiség differenciáltabb szemlélete és emberi megközelítése rajzolódott ki. A németek nemzeti és európai öntudatának visszaszerzése azzal járt, hogy módosult Nagy Frigyes személyiségének túlfűtött mitizálása.

Kultuszának sokrétű oka volt; összefüggött katonai és politikai sikereivel, a felvilágosult uralkodó, a szabadgondolkodó és író képével. A halála után felvirágzó irodalom az együttérző és népi uralkodó képét közvetítette, amelyben neves művészek is részt vettek.

A német államok protestáns régióiban Frigyes már az 1871-ben létrejött protestáns-porosz nemzetállam megalakulása előtt és alatt a nemzeti vágyakozás megtestesítője és leképezése lett. A Hohenzollernnek története I. Vilmos császári proklamációja előtt a birodalomalapítás előtörténetének, Frigyes pedig elődjének hatott.

Az első világháború alatt Nagy Frigyes a kitartást és a hazafias szellemet testesítette meg. A szerencsétlenségben is töretlen uralkodó motívuma már korábban is felbukkant a Frigyes-ikonográfiában. De most a Hohenzollern-király teljesen nemzeti vezérfigura lett, még Thomas Mann is azonosította Németországgal.

A monarchia 1918. évi felbomlásával Frigyes mítosza továbbra sem szűnt meg, hanem a dinasztikus vonásoktól és cenzúrától megszabadítva a nagy király alkalmas volt a vereség és a területi veszteségek okozta sebek gyógyítására. Az 1920-as években a moziban számos filmet vetítettek Frigyesrel a főszerepben. A Hohenzollern-király népszerű megtestesítése az apai figurát fokozatosan karizmatikus Führer-figurába fordította, amely egyaránt megszólította a konzervatív köröket és a nemzetiszocialistákat.

Sőt a nemzetiszocialistáknak sikerült Hitlert egy sorba állítani Nagy Frigyes-sel és Bismarckkal, kihasználva azok népszerűségét és vele konzervatív választókat szerezni. A második világháború utolsó szakaszában a király képe bengáliai megvilágításban tűnt fel, mint az elbukó náci rendszer utolsó reménye. Goebbels még 1945 márciusában is a történelem ismétlődésében reménykedett, hogy a „legsötétebb órában” felmegy egy fényes csillag, amely „megmenti Poroszországot abban a helyzetben, amikor már majdnem feladta minden reményét.”

A háború után a nácik propaganda-trükkje pusztító formában tovább folytatódott, jöllehet a legtöbb Hitler-ellenes merénylő porosz volt. A Szövetséges Ellenőrző Tanács – a militarizmus és a reakció németországi megtestesítőjeként – 1947. február 25-én feloszlatta Poroszországot. Az immáron diszkreditált uralkodói figura a szovjet megszállási övezetben és a későbbi Német Demokratikus Köztársaságban ideológiai töltetével az ismeretlensége süllyedt, s elhomályosult a „porosz militarizmus” konstrukciója előtt. Később csak az NDK erősebb történelmi megalapozásának szándékával bukkant fel ismét.

A kezdeményezést e vonatkozásban csak az 1970-es évek közepén folyó örökség-vita jelentette, amikor Poroszország és vele Nagy Frigyes kényszerűen a történelempolitikai érdeklődés középpontjába került. A porosz örökséggel az NSZK-ban is nehezen birkóztak meg, mert nem illett az ország nyugati orientációjába, demokratikus államformájába és jóléti életformájába sem. A Hohenzollernek nagyobb nyilvános figyelmet csak az 1980-as évek elején, a Poroszország-hullám kezdetével kaptak, s így a német újraegyesítés előtti évtizedben a porosz örökség részbeni újraértékelésére és differenciálására került sor, amely az újraegyesítés után sem változott lényegesen.

Nagy Frigyes politikai testamentumából (1752)

„Az uralkodó az állam első szolgája” (részletek)

„A polgár első kötelessége hazája szolgálata. Ezt én életem különböző helyzeteiben teljesíteni akartam. A legfelső államhatalom birtokában alkalmam és eszközöm volt arra, hogy hasznossá tegyem magam állampolgárim számára [...]

Joggyakorlat

...Elhatároztam, hogy sohasem avatkozom be a bírósági eljárás menetébe; mivel a bíróságokon a törvények beszélnek és az uralkodónak hallgatnia kell. De ez a hallgatás mégsem akadályozott meg abban, hogy nyitva tartsam a szemem és őrködjek a bírói eljárás felett... Mert éppen a (bírói) kötelességmulasztással szemben kell a legnagyobb szigort tanácsolnom; ugyanis az uralkodó bizonyos mértékig szintén bűnrészessé válik, ha büntetlenül hagyja azokat.

A papság és a vallás

...A politika számára teljesen jelentéktelen, hogy az uralkodó vallásos-e vagy sem. Ha valamennyi vallás alapjához közelítünk, azok többé vagy kevésbé a tanmésék ellentétes rendszerén nyugszanak... Ezeket az előítéleteket, tévedéseket és csodatörténeteket egyedül az emberek számára alkották, és a nagy tömegekre annyira tekintettel kell lenni, hogy ne sértse meg vallási érzületüket, mindegy, hogy milyen valláshoz tartoznak [...]

A hercegnek magának kell kormányoznia?

Egy olyan államban, mint Poroszország, messzemenően szükséges, hogy az uralkodó maga vezesse állama belső ügyeit... Egy jól vezetett állami kormánynak ugyan olyan alkalmazkodó rendszerrel kell rendelkeznie, mint egy filozófiai tanépületnek.

Minden intézkedést át kell gondolni, a pénzügyeket, politikát és hadügyet közös célra irányítani: nevezetesen az állam erősítésére és hatalma növelésére. A rendszer azonban csak egy fejből származhat, tehát az uralkodótól kell kiindulnia. Lustaság, élvezetek és butaság: e három ok akadályozza a herceget nemes feladatában, hogy a népek boldogságáért dolgozzon... Az uralkodó az állam első szolgája. Jól meg kell fizetni, hogy fenntarthassa állása méltóságát. De elvárható tőle, hogy szorgalmasan dolgozzon az állam jólétéért [...]

POROSZORSZÁG TÉTLENSÉGBEN? (1786–1861)

1786-ban, Nagy Frigyes halála évében Poroszország európai nagyhatalomnak tűnt: a király uralma öt évtizede alatt megszerezte a sziléziai és nyugat-poroszországi provinciákat, alattvalói létszámát megduplázva 5,8 millióra növelte, s Poroszország Európa harmadik legnagyobb hadseregével rendelkezett. A valóságban azonban az ország belül gyenge volt és számos reformra várt. Mindez rövidesen megmutatkozott egy katonai vereségben, amely a Hohenzollern-monarchia létét fenyegette. II. Frigyes kiválóan működő államot teremtett – ha élén erős, okos, határozott, messzire tekintő államférfi állt. De Frigyes utódai nem ezek közé tartoztak. Így 1786–1861 között Poroszország folyamatosan súlyos kül- és belpolitikai válságokba került.

NÉMETORSZÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJA 1800 KÖRÜL (POROSZORSZÁG PÉLDÁJÁN)

Franciaország, Anglia, Oroszország és Ausztria mellett Poroszország az Elbától keletre folytatott háborúk révén állandóan bővítette határait. II. Frigyes (1740–1786) kormányzása idején Sziléziát és az egykori lengyel királyság nagy részét bekebelezte. Az 1772. évi első lengyel felosztással helyreállította Kelet-Poroszország és a központi tartományok szárazföldi összeköttetését; a második és harmadik tagosztással (1793, 1795) pedig tovább terjeszkedett kelet felé. Az Elbától nyugatra húzódó határai stabilak maradtak; esetleges expanziója itt többek között Anglia érdekébe ütközött, amely dinasztikus perszonálunióban állt a hannoveri királysággal és kontinentális hídfőállását nem adta fel.

Poroszország földrajzi középhelyzete (Nyugat- és Kelet-Európa között) nemcsak külpolitikai akcióit, hanem belpolitikáját is meghatározta. Expanzív hatalmi politikája erős és ütőképes hadsereget igényelt, ezért a királyság katonai és pénzügyi politikája szorosan összefonódott. II. Frigyes fél évszázados uralkodása alatt a porosz hadsereg békelétszámát 80 ezerről 195 ezerre növelte, amelynek fenntartása általában az állam összbevételének több mint kétharmadát emésztette fel.

A hadsereg finanszírozási szükségleteit szolgáló központosított közigazgatási apparátus mellett a porosz állam gazdasági és jóléti politikája is a katonai-politi-

kai hatalom növelésére irányult. Az állami bevételek növelését aktív merkantilista politikával látták biztosítottak. Az ipar, a kisipar és az exportorientált mezőgazdaság támogatásával nemcsak a kereskedelmi mérleget igyekeztek javítani, hanem az adó- és katonaképes alattvalók számát, illetve azok adózási képességét is. Ebben az irányban hatottak az agrárpolitikai intézkedések is: az új földek feltörése és a szabad parasztok betelepítése. A mind nagyobb területek megművelése és a belső gyarmatosítás a merkantilista elveket szolgálta, amelynek értelmében az állam külpolitikai súlya és belső hatalmi bővülése alapvetően a lakossági létszámtól függött.

Az 1800-as évek elején Poroszország lakossága elérte a tízmillió főt (összehasonlításképpen: Franciaország lakossága 1800-ban 26,9 millió, Ausztriáé 23,3 millió, Angliáé pedig 10,9 millió volt). A lakosság közel kétharmada elsősorban mezőgazdasági munkából élt. Az országban éles regionális eltérések mutatkoztak. A porosz államterület legnagyobb részét kitevő, Elbától keletre fekvő ország-részekben feudális agrárviszonyok érvényesültek nemesi nagybirtokok formájában, amelyet jobbágyság művelt. A földek kb. fele nemesi birtok, a többi királyi domínium, illetve szabad parasztok tulajdonában volt. Utóbbiak Kelet-Poroszországban egyedülállóan a földek egy hatodával rendelkeztek. A parasztok zöme nem kapott tulajdonosi vagy örökösödési jogokat az általuk művelt földön, hanem csak bérelte a földbirtokostól vagy a polgári domínium bérlőjétől. Hetente több napot családjával együtt a birtokon dolgozott és igásrobotot teljesített.

A földesúri és állami érdekek azonban mindinkább eltértek egymástól: míg az előbbi termésterülete növelésével igyekezett exportját fokozni és ezért a felszabadított jobbágyot elűzte földjéről, utóbbi a parasztban elsősorban katonát és adófizetőt látott. Mivel a vidéki nemesség adómentességet élvezett, a paraszt telekadója a domíniumok bevételei mellett a porosz állam második legfontosabb bevételi forrását képezte. Ők alkották a katonaság zömét is, s a kantonális rendszer keretében életük végéig szolgáltak, békeidőben azonban évente csak kb. két hónapot.

Emiatt az abszolutista katona- és pénzügyi politika hatékony parasztvédelmet folytatott. Ennek ellenére a vidéki lakosság paraszti aránya egyre csökkent és a 18. század végére már csak 20–25%-ot tett ki. Vele szemben gyorsan nőtt a kisebb földtulajdonnal rendelkező kis- és félpaszti rétegek száma, akik kézműves tevékenységgel (szövés, fonás) egészítették ki bevételeiket. A kézműves termelés megkönnyítette a korai saját háztartás kialakítását és jobb születési arányokat eredményezett. Ily módon Poroszország vidéki területein az 1770-es évektől példátlan mértékű lakosságnövekedés indult meg, amely a korán iparosodott régiókban (Ravensberg, Szilézia) a háziipari termelésnek, az Elbától keletre fekvő földbirtokos területeken pedig elsősorban a függő viszonyban álló mezőgazdasági munkásoknak tudható be.

Poroszország középső és nyugati részein a nemesi földbirtok nagyságrendje messze elmaradt az Elbától keletre fekvő területekétől. Itt alig létezett latifundium, s emiatt csökkent a paraszti robot is. Ha az általuk megművelt föld nem saját tulajdonukban volt, akkor a parasztok mindössze adót vagy örökhaszonbért fizettek

a földesúrnak. A nyugati területek földbirtokosainak hatalma jóval korlátozottabb volt. A feudális gazdasági és uralmi formák felbomlása elsősorban tehetősebb parasztok javára történt, akik a 18. században jelentősen növelni tudták föld- és piaci részvételüket. A század utolsó harmadának kedvező agrárkonjunktúrája és a földhasználat intenzívebbé válása erősítette a nagyparasztok gazdasági pozícióit.

A mezőgazdasági termelésnövekedés és a kapitalizálódás tendenciája az Elbától keletre fekvő földbirtokokon tulajdonképpen csak a kora 19. századi agrárreformok után érvényesült. Időlegesen akadályozta e folyamatot a földbirtokokok 1760 utáni kedvező hitelfelvételi lehetősége, amelyet csak részben fordítottak az agrártermelés javítására. Így az eredetileg a nemesi uralkodóréteg stabilizálási privilégiuma ellenkező hatást váltott ki: felgyorsította a nemesi birtokok eladósodását és mind nagyobb tulajdonjogot biztosított a polgári hitelezőknek. A nemesi földtulajdon monopóliumának megszűntekor (1807) a földbirtokok kb. 10%-a már polgári kézben volt.

E gazdasági átrétegződés nem a porosz monarchia szellemében történt, amely a nemest az első, legfontosabb és legerősebb rendnek tekintette és a rendek (nemes, polgár, paraszt) éles elhatárolását vallotta. A funkcionális hierarchiában a 18. században a porosz össznépesség egy százalékát kitevő nemesek legfontosabb feladatául az ország védelmét szabták meg és a magas katonatiszti pozíciókat kizárólag ők tölthették be. A nemesi privilégiumok alapja és „konzerválásuk” garanciája a földbirtok és az azzal összefüggő hatalmi jog volt. Minden más gazdasági tevékenység (városi kézműipar, bankügy, kereskedelem) általában tilos volt számukra. Jóllehet a 18. század végén birtoklási monopóliumuk növekvő mértékben fellazult, vezető társadalmi pozíciójukat születési előnyeik révén továbbra is megőrizték. Férfitagjaik renden kívüli házasságát tiltották, egyedül a nagypolgári származású lányokkal való házasságot engedélyezték számukra. Az 1784. évi poroszországi jogrendelkezés lehetővé tette a nemes házasságkötését kézműves vagy vendéglőtulajdonos lányával. A régi városi polgárság nem léphette át a nemesség és a parasztság között számára kijelölt polgári „középosztály” határát. Kivételt képeztek az állami előjogokkal felruházott és folyamatosan növekvő „új polgárság” csoportjai: a tisztviselők, gimnáziumi és egyetemi tanárok, orvosok, lelkészek, akik szinte kizárólag állami zsoldban álltak. Az abszolutista közigazgatás konszolidációja és kiterjesztése mind több polgári „középosztálybelit” vont királyi szolgálatba. A polgári származásúak már a 18. században többségben voltak a porosz tisztviselői karban, jóllehet a bürokrácia vezető pozícióit még a 19. században is nemesek töltötték be.

Az állammal szoros kapcsolatban álltak a polgárság főleg Berlinben csoportosuló, gazdasági tevékenységgel – kereskedelem, manufaktúra – foglalkozó rétegei, amelyek gazdasági felemelkedésüket az abszolutista uralkodó merkantilista gazdaság-politikájának köszönhették. E réteg adóztatása és így az állami bevételek növelése érdekében a külföldi manufaktúratermékek behozatalát csökkentették és magas vámmal sújtották, s az igényeket belföldi termelésből fedezték. Ily módon olyan vállalkozói réteg alakult ki, amelynek gazdasági virágzása szorosan összefüggött

az állami protekcionista politikával. E politika sikere azonban kétséges volt, mivel hatását korrupció és bürokratikus hatástalanság gyengítette.

Nagyobb érvényesülési és konkurenciaképességet mutattak a magántőkés üzemeket közvetlen állami ellenőrzés nélkül felépítő szabad vállalkozók, akik még akkor is terjeszkedtek, ha a porosz állam a központi provinciák belső piacát elzárta előlük. A sziléziai pamutiparban és a rajna-vesztfáliai selyem- és textiliparban csoportosuló vállalkozók kritikusan vélekedtek a merkantilista rendszerről és politikai-gazdasági függetlenségre törekedtek, alapvetően azonban békésen viszonyultak az abszolutista államhoz.

A POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG KIFEJEZÉSI FORMÁI

A 18. század második felében óvatos formában Németországban is megkezdődött a régivel való szakítás mozgalma, az egyén felszabadítása a hagyományos kötelek és kötelezettségek alól. A francia példa nyomán itt is kialakultak magánszemélyek különböző csoportosulásai a társasági és művelt réteg kommunikációja céljából. Itt is működtek kávéházak, páholyok, egyletek, asztaltársaságok és a szűk családi kör magánszféráját a külső világ nyilvánosságával egyesítő salonok. Ezek közül a leghíresebbek Berlinben jöttek létre. „A szociálisan semleges helyiségben” nem számítottak a címek és a hivatali rangok; a salon-társaság középpontjában az ész nevében a „művelt személyiség”, az újszerű és eredeti egyén állt. Műveltségen a 18–19. század fordulóján többé már nem a felvilágosodás idején népszerűsített hasznosságot és szakmai nevelést értettek, hanem az embert összességében kiteljesítő általános képzést, amely alkalmassá teszi a környezetéből érkező kihívásokra való rugalmas reagálásra. Itt kötetlenül vitatkoztak művészetről és irodalomról, filozófiáról, esztétikáról és politikáról. Költők és írók olvastak fel műveikből és várták közönségük előítélet-mentes bírálatát. Rahel Levin berlini manzárdszalonjában ismertették a Humboldt-testvérek új-humanista oktatási tervezeteiket; a szalonokban gyakorta az 1812 előtt különböző korlátozásoktól szenvedő zsidók voltak a házigazdák. A salonokat készségesen látogatták a férjeik gyámsága alatt álló és a háztartás fogságában élő, de onnan kitörni vágyó asszonyok is.

A polgári nyilvánosság másik intézményét jelentették a hazafias és közhasznú társaságok, amelyek a kor politikai, pedagógiai, szociális, gazdasági, természetudományi és műszaki problémáinak megvitatását és megoldását tekintették céljuknak.

Közülük legismertebb a H. S. Reimarus gimnáziumi tanár által 1765-ben alapított Hamburgi Hazafias Társaság volt, amelynek felvilágosult reformerei városuk közjává szolgálták és körülményeinek javításán munkálkodtak. Elsősorban a hamburgi kereskedelem és ipar versenyképességének megőrzésére törekedtek. A műszaki újításokat pénzjutalommal honorálták, s a céhen kívüli kézműveseket is támogatták, hogy Hamburgban tartsák őket.

A polgári erények között tartották nyilván a teljesítmény- és hatékonysági gondolkodást, a gazdasági racionalitást és kalkulációt, a takarékoságot és szorgalmat. Erejükhez mértén támogatták a speciális kézműves iskolák felállítását, bizonyos oktatási előírások terjesztését, és a tanárok részére indított szemináriumokat. 1800-ban Caspar Voght kereskedő angol példára önszegélyező népi takarékpénztárak felállítását kezdeményezte. Az 1780-as évektől a szegényügy reformja állt tevékenységük középpontjában. A közpénztárak növekvő megterhelését a támogatottak körének radikális szűkítésével, az önszegélyezés elvének mind fokozottabb érvényesítésével és a szegényeknek a termelési folyamatba való bevonásával látták megoldhatónak. A munkát pedagógiai eszköznek és integrációs célnak tekintették, amellyel a szegény is megtanulja, hogy önmagáért felelős. Úgy vélték, hogy a kézművesek, kereskedők és tisztviselők jövedelmének bizonyos része szociális transzfert szolgáltatásként többé nem osztandó szét a csupán fogyasztó szegényrétegek között, hanem produktívabb területekre kell befektetni. Szegénynevelési programjuk értelmében a tényleges rászorultak körét szigorú ellenőrzéssel és egyéni elbírálással lehetőleg alacsonyan igyekeztek tartani.

A Hazafias Társaság elméleti és gyakorlati tevékenységével aktívan támogatta az új társadalmi rendszer kialakulását. A polgári gondolkodás és felvilágosodás náluk nem új filozófiai nézetekben és az észre való poétikus hivatkozásokban fejeződött ki, hanem a társadalmi viszonyok kitartó, innovatív megjavításában.

A FRANCIA FORRADALOM ÉS A NÉMET ÁLLAMOK

Németországban a francia forradalomhoz hasonló mélyreható átalakulás a feltételek hiánya miatt nem ment végbe. Itt a reformgondolat és a fejlődés ténylegesen Nagy Frigyes porosz király és a Habsburg II. József felvilágosult abszolutizmusából indult ki, s Poroszország és Ausztria a haladás jelképei voltak. A területileg szétforgácsolt Németország nem rendelkezett Párizshoz hasonló kisugárzó erejű fővárossal. A szociális ellentétek Németországban jóval tompábban jelentkeztek, s a német államok sem adósodtak el olyan mértékben, mint Franciaország. A párizsi események Németországban mindössze regionális nyugtalanságot, jakobinus klub megalakulását és köztársasági törekvéseket váltott ki.

A német szellemi élet legkiválóbbjait: Friedrich Schillert, Emmanuel Kantot, August Wilhelm Schlegelt, Friedrich Wilhelm Schellinget, Christoph Martin Wielandot és másokat elragadták a francia forradalom eszméi, bár sokuknál annak radikalizációja csalódást okozott. Ettől függetlenül 1789 eszméi Németországban tovább hatottak és előkészítették a talajt a napóleoni idők reformjai számára.

A forradalmi háborúk győzelmei nyomán Franciaország az 1795. évi bázeli békében előbb Poroszországot semlegesítette, majd a campoformiói békében az osztrák császár lemondott többek között Hollandiáról, Milánóról, Modenáról, Mantuáról, egy titkos szerződésben pedig a Rajna bal partjáról is Bázeltól Andernachig, ame-

lyért cserében velencei tulajdont szerzett. Végül 1801-ben a lunéville-i békében az osztrák császár végleg elismerte a Rajna bal partjának elcsatolását. Mivel a területelcsatolással érintett világi hercegségeknek kártalanítást kellett fizetni, a birodalom területe újjárendezést igényelt. Napóleon a közvetlen birodalmi területek számának csökkentésével és a közepes államok erősítésével, egyfajta „Harmadik Németország” létrehozásával igyekezett Ausztria és Poroszország elleni hatalmi pozícióit erősíteni.

A kártalanítás kidolgozásával 1803-ban a Reichstag rendkívüli bizottságát (*Reichsdeputation*) bízta meg, amelynek tervezete francia befolyásra, a legtöbb egyházi hercegség felség- és tulajdonjogának megszüntetését (szekularizáció) javasolta. A kisajátítások összesen 25 hercegi püspökséget és 40 birodalmi apátságot érintettek; kisebb világi birodalmi rendeket és majdnem valamennyi birodalmi várost a tartományuraknak rendelték alá (bekebelezés). Az újjárendezés legnagyobb nyertese Poroszország lett, amely jelentősen megerősítette északnyugat-németországi pozícióit. Baden megkapta többek között Pfalznak a Rajna jobb partján lévő területeit, Württemberg a Sváb birodalmi körzet fő részét, Bajorország pedig első sorban frank és sváb területeket szerzett. E délnémet államok az 1805. évi harmadik koalíciós háborúban Franciaország oldalán harcoltak, amelyet Napóleon a pozsonyi békében Ausztria rovására további területekkel és rangjuk növelésével jutalmazott. Bajorország és Württemberg királysági, Baden pedig nagyhercegségi rangra emelkedett. Ekkor kezdődött Bajorország felemelkedése: 1799-től Montgelas minisztersége alatt a Franciaországhoz közeledő, folyamatos területgyarapításokkal erősödő ország a harmadik német hatalommá igyekezett válni. 1805 és 1815 között osztrák területeket is szerzett. 1806-ban I. Miksa (József) (1806–1825) választófejedelem felvette a királyi címet.

A délnémet, valamint a középállamok Franciaországhoz való erőteljesebb kapcsolását jelezte 1806 júliusában a Rajnai Szövetség létrehozása. Napóleon által 16 déli és nyugatnémet birodalmi rend Bajorország és Württemberg királyai, valamint a badeni nagyherceg és Karl Theodor von Dalberg mainzi választófejedelem vezetésével Napóleonnal együtt aláírták a Rajnai Szövetség dokumentumát, amelyben szakítottak a császárral és a birodalommal, kinyilvánították szuverenitásukat és a francia császár protektorátusa alá helyezték magukat. A Rajnai Szövetség olyan offenzív és defenzív szövetség volt, amelyre Napóleon hadjáratai során támaszkodhatott. Ezek az államok ismételten profitálhattak a további, első sorban a lovagi területek rovására végrehajtott bekebelezésekből. A területi operációk eredményeképpen az ezer fölötti közvetlen birodalmi területek száma harminc felettire csökkent. A Reichstag-bizottság tervezete pedig újraosztotta a szavazatokat, véglegesen megszüntette a birodalmi egyházat és a katolikus túlsúlyt a Reichstag fontos fórumain.

A Rajnai Szövetség államai 1806 augusztusában kiléptek a Szent Római Birodalomból. Ezután Franciaország megvonta a birodalomtól a nemzetközi jogi elismerést és II. Ferencet ultimatív módon a birodalmi korona letételére szólította fel, amely még abban a hónapban meg is történt. Egyidejűleg feloszlottak nyilvání-

totta a Szent Római Birodalmat, megakadályozandó, hogy a koronát más hercegek igénybe vehessék. Poroszország 1806–1807. évi vereségei után 1808-ig további államok csatlakoztak a Rajnai Szövetséghez, közöttük a királyi rangra emelkedett Szászország és a Napóleon testvérének uralma alatt újonnan létrejött vesztfáliai királyság.

Belpolitikailag a francia minta alapján megalakult Rajnai Szövetség visszaszorította a rendi, provinciális, helyi és feudális előjogokat, valamint alkotmányos, közigazgatási, gazdasági és pénzügyi reformokat hajtott végre. A „fentről indított forradalom” – területileg ugyan rendkívül eltérően – a német államok modernizációját eredményezte. A Szövetség 1813 októberében szűnt meg, amikor legtöbb tagállama a felszabadító háborúban a porosz–osztrák–orosz szövetséghez csatlakozott.

A TILSITI BÉKE (1807)

Poroszország a Franciaországgal kötött bázeli különbéke után tétlenül szemlélte az európai hatalmak és Franciaország katonai összetűzését. Franciaország javára lemondott a Rajna bal partján fekvő birtokairól, amelyért cserében 1803-ban gazdag északnyugat-németországi területekkel kárpótolták. Politikája a semlegesség megőrzésére és Napóleonnal együttműködve észak-németországi hegemoniája megőrzésére irányult. E cél megvalósultnak tűnt, amikor Napóleon az 1805. évi schönbrunni szerződésben hozzájárult Hannover annektálásához. Amikor azonban a francia császár 1806-ban mégis felajánlotta Nagy-Britanniának Hannover visszaadását, Poroszország háttérbe szorítottan érezte magát. Mozgósítással és 1806 októberében háborús manifesztum kiadásával reagált. A csak Szászország, Szászország–Weimar és Braunschweig támogatta porosz hadsereg 1806. október 14-én a jénai és auerstedti kettős ütközetben vereséget szenvedett Napóleon forradalmi hadseregétől.

A jénai és auerstedti csata (1806. október 14.)

Poroszország 1806 őszen a Franciaország iránti semlegesség és közeledés közötti ingadozás egy évtizede után ismét létkérdése előtt állt. Napóleon 170 000 katonájával ugyanis megkezdte nyomulását a Majnától Tübingenig keresztül Berlin irányába. Október 13-án a francia csapatok Jénánál felderítették a porosz csapatrészeket. Napóleon ott állította fel 96 000 főnyi fő erejét és magához ragadta a kezdeményezést. Az 53 000 főnyi porosz csapatok a magaslaton, kedvező állást foglaltak el. A porosz parancsnok, Hohenlohe herceg nem számított ütközetre, ezért teljesen meglepte az október 14-én korán meginduló, erős tűzérségi tűzzel kísért francia támadás a nehéz terepen, a Saale-folyó völgyének meredek hegyoldalán keresztül. Hohenlohe megkísérelte visszafoglalni a franciák által elfoglalt két falut, amely azonban megghiúsult halogató vezetési stílusa miatt. A nyílt terepen védtelenül fekvő csapatai nagy vesz-

teségeket szenvedtek a több órás francia tüzérségi és gyalogsági tűzben. Miközben Hohenlohe tétlenül várakozott az erősítésre támadásához, a franciák kihasználták az ellenfél gyengeségét, s megtámadták a porosz frontot. A betörés láttán Hohenlohe visszavonulást rendelt el, amelyből a francia lovasroham nyomán pánikszerű porosz menekülés lett. Eközben a menekülő katonák beleütköztek az Auerstedt-nél megvert társaikba. Így a vereség káoszba változott.

Auerstedt-nél minden körülmény az 50 000 fős poroszok mellett szólt, akik 27 000 főnyi franciákkal álltak szemben. De a köd és a hiányos felderítés itt is áttekinthetetlen helyzetet eredményezett, amelyet a franciák aktívan a maguk javára fordítottak. A porosz előrenyomulással párhuzamosan a franciák is támadtak is egy másik irányba. Az offenzíva és Ferdinand von Braunschweig főparancsnok halálos sebesülése miatti elbizonytalanodás nyomán porosz oldalon hiányzott az egységes vezetés. A jénai vereségről mit sem sejtő, túlterhelt király délután visszavonulást rendelt el csapatai számára, anélkül, hogy a várakozó, s feltehetően a csatát eldöntő erős tartalékot bevetette volna.

A két ütközet után a francia csapatok megszállták Poroszország nagy részét. III. Frigyes Vilmos Königsbergbe menekült, s végül megalázó szerződést kellett elfogadnia Franciaországgal: a porosz terület felét elcsatolták és magas jóvátételeket kellett fizetnie.

Két héttel Poroszország feletti győzelmei után Napóleon 1806 októberében belovagolt Berlinbe. A franciák 1808-ig tartották megszállva a birodalmi fővárost, amely a lakosság nélkülözésének korszaka volt, hiszen nekik kellett elszállásolniuk és ellátniuk a francia katonák ezreit. Poroszország a földre került.

Az orosz cárral kötött megkésített szövetsége (negyedik koalíció) sem tudta megakadályozni Napóleonnak az oroszok felett 1807. június 14-én Friedlandnál aratott győzelmét, amelyet július 7-én a tilsiti orosz–francia béke s július 9-én a porosz–francia békeszerződés zárt le. Napóleon a cásra való tekintettel feladta a porosz állam teljes felosztásának tervét. De Poroszország több területet is veszített az Elbától keletre (ezek Vesztfália részei lettek), valamint a lengyel felosztásból származó szerzeményeit, amelyek a Varsói hercegségben tömörültek. Danzig szabad város lett, Szászország megkapta a porosz Cottbus körzetét. A csonka porosz államot megszállták, megfizethetetlen hadisarccal sújtották és csatlakoznia kellett a franciák Nagy-Britannia elleni kontinentális zárlatához, amely lezárta a kontinentális kikötőket az Angliából érkező hajók előtt. Nagy-Britannia tengeri uralmára alapozva válaszul a semleges hajók franciaországi kikötési tilalmát rendelte el. A kontinentális zárlat egyrészt súlyos gazdasági károkat okozott a német államoknak, másrészt viszont a kényszer szülte fejlesztés nyomán dinamikusabban fejlődtek a gépi szövődék, Szászországban a gépgyártás, a Ruhr-vidéken pedig a vasipar. A francia gazdasági háborúhoz a Rajnai Szövetség államainak is csatlakozniuk kellett.

A vereség sokkja, a megaláztatás érzése, a legyőzött ország súlyos pénzügyi terhei, a francia hadseregek átvonulásainak anyagi-gazdasági következményei és

a francia vámrendszer nyomán fellépő drágulás két, egymással ellentétes változashoz vezetett: a német államok francia mintájú reformjához és a német nemzet felfedezéséhez.

A csatlós kormányokra – vesztfáliai királyság és Berg nagyhercegség – közvetlenül ráerőltették a francia közigazgatást és jogrendszert. A Rajnai Szövetség államai – Poroszország és Ausztria nélkül – Franciaország szövetségeseiként eltérő módon vették át a francia intézményeket és jogi normákat, s azokat gyakorta saját hagyományaikhoz igazították. Alkotmányokat bocsátottak ki, az államigazgatást francia mintára modernizálták. Átvették a francia polgári törvénykönyvet, a *Code Napoleont*. Németország ezen része ugyan elveszítette függetlenségét, de a polgári jogok bevezetésével, a nemesi privilégiumok megszüntetésével és a parasztság felszabadításával belső működése szabadabbá és haladóbbá vált Németország többi részénél.

A POROSZ REFORMOK: STEIN ÉS HARDENBERG

A Rajnai Szövetségen kívüli, de állandó napóleoni fenyegetés alatt álló Ausztria és Poroszország is tulajdonképpen a francia forradalom eszméinek önálló továbbfejlesztésével az állam alapvető megújulására törekedett, amelyben az újjáépítés és az ország idegen uralom alóli megszabadulásának feltételeit látták. Az államok kormányzó és vezető tisztviselői, katonái és jogászai fentről indított reformokkal igyekeztek ellensúlyozni az austerlitz-i és jénai vereséget és helyreállítani államaik hatalmát. Poroszország céltudatosabban és mozgékonyabban cselekedett a dunai monarchiánál.

A tilsiti béke után Napóleon közbenjárására ismét vezető pozícióba kerülő, a német állampolgári liberalizmust s a jogállamiság rendíthetetlen erejét sugárzó Karl von Stein (1757–1831) vezető porosz miniszter törekvései a szabadság növelésére, a politikailag képzett és érett állampolgárok öngazgatási jogainak bővítésére irányultak. A kisemberek szószólójaként és meggyőződéses civilként gyűlölte a militarista junker döllyföt, az intrikát, a spicliskedést, a buta fecsegést és a kapzsiságot. A reformok szükségességét 1807 júniusában a lakhelyéről elnevezett *Nassau-i emlékiratban* foglalta össze.

1807. októberi rendeletével először a jobbágyrendszert szüntette meg. A kincstári birtokok parasztjaihoz hasonlóan az összes falusi lakos szabadságot kapott, megszűnt röghöz kötésük. A reform azonban ellentmondásosan érvényesült. A földesúri rendszert ugyan megszüntették, de uralma tovább tartott, mert az 1811-es szabályozás értelmében a parasztok gyakran nem voltak képesek kifizetni a föld értékének harmadát vagy felét kitevő megváltási díjat, így formális szabadságuk a gyakorlatban alig jelentett valamit. Ahol csak tehette, a nagybirtok felfalta a szabad parasztságot; a földbirtokosnak gazdaságilag és társadalmilag kényelmesebbnek tűnt a proletarizált, teljesen tőle függő falusi munkásság. A kelet-elbai

Németország súlyos politikai következményekkel járt a német történelemre nézve. A porosz nemesek úriszéki ítélkezési jogukat 1848-ig, korlátlan rendőri hatalmukat pedig 1872-ig megtartották.

Szintén 1807-ben szüntették meg a „rendek” társadalmi csoportjaira vonatkozó korábbi előírásokat, amelyek a születés jogán alapultak. Így a nemesek is vállalhattak középosztálybeli állásokat és jogosulttá váltak polgári ipartevékenységre, a parasztok és polgárok pedig nemesi birtokokat vásárolhattak. Az osztálytársadalommá válás a nagyobb munkaerő-mobilitás révén a későbbi kapitalista fejlődés feltétele lett.

Bizonyos mértékben modernizálták a porosz kormánygépezetet (1808–1810), korszerűsítették a minisztériumok és a kormány hatáskörét. Az államigazgatást az államtanács irányította. A felelősség nélküli kabinetkormányt az öt klasszikus minisztériummal váltotta fel, élén az állam kancellárjával, mint a minisztertanács elnökével. A közigazgatás teljes átalakítását az eltűnőben lévő abszolutizmus és a régi bürokrácia ellenállása megakadályozta, mégis megtörtént az első lépés az abszolutizmustól az alkotmányos királyság irányába.

Stein legismertebb reformja az 1808. évi városi önkormányzat rendszerének kidolgozása volt. Minden városi lakos szavazati jogot kapott képviselőik megválasztására. A városoknak öngazgatási jogkört adtak a költségvetési, adó-, iskola-, szegény- és egészségügy, a közlekedés és a helyi rendőrség ügyeinek intézésére. Vidéki önkormányzati szerveket azonban nem hoztak létre. A városi öngazgatás új szervként működött, de elmélyítette a város és vidék ellentétét, s előkészítette a későbbi poroszországi konzervatív és liberális pártcsatározásokat.

A porosz átalakulás sikeres részét alkotta a von Scharnhorst és von Gneisenau tábornokok szellemi vezetésével francia nyomásra végrehajtott katonai reform is. A kiemelkedő szervező és hadművészeti erényekkel rendelkező két tábornok a technikai-szervezeti haderőreformot összekapcsolta a nép politikai mozgósításával. 1813–1814-ben bevezették az általános hadkötelezettséget. A francia forradalom „fegyverben álló nemzet” gyakorlatára építettek, a tartalékosok és a polgárőrség (*Landwehr*) rendszerét pedig az osztrákoktól vették át. A tiszti pálya ezután – melyet korábban csak nemesi származásúak választhattak – nyitva állt a nép társadalmilag és erkölcsileg érett erői számára. A tisztikar rendi jellegét mindinkább a feltörekvő polgári réteg javára alakították át, s a tisztté válás Poroszországban szociális jelentőségű körülmény lett. Az egyéves önkéntes szolgálat mentesítette a tanult és birtokos rétegeket a hároméves hadkötelezettség alól.

A német nép nemzetté formálására vonatkozó további gondolatok és tervek megghiúsultak a régi, merev porosz ellenálláson. Stein 1808. évi elbocsájtása után többé nem tért vissza a porosz állam szolgálatába.

A reformpolitikát utódja, Karl von Hardenberg (1750–1822) is folytatta: előbb bebiztosította magát az első felelős miniszter állami kancellári hivatalával, majd lehetővé tette az iparúzés szabadságát az iparúzési adó egyidejű bevezetésével, politikai és gazdasági vonatkozásban egyenjogúsította a zsidóságot (1812), sze-

kularizálta az evangélikus és katolikus egyházi birtokokat, s a nemzeti képviselet előkészítésére összehívta az előkelők gyűlését. Az 1812–1815 között ülésező ideiglenes nemzeti képviselet a három rend választásain nyugodott, de a nemesek döntő többséggel rendelkeztek a polgársággal és a parasztsággal szemben.

Poroszország sem vonhatta ki magát a mind általánosabbá váló német szellemű oktatási hatások alól: a svájci Johann Pestalozzi hatására népiskolai reform indult, a gimnázium pedig egységes oktatási rendszerre egyesítette a görög–római történelmet, a keresztény etikát és a német klasszicizmust. Wilhelm Humboldt (1767–1859) kultuszminiszterként államossította az oktatásügyet és a polgári oktatásügyhöz közeledő egyetemi reformot szorgalmazott. A német szellemiségű oktatásra megalapították a berlini egyetemet. Az oktatásügy reformja megalapozta a „nemzeti nevelés” idealista oktatási elveit.

A porosz állam nehézkesen illeszkedett be az általános nyugat-európai kulturális fejlődésbe. A modernizálási kísérlet legélesebb nemesi ellenzői – K. A. L. von der Marwitz földbirtokos-lovastábornok és Finckenstein gróf – a „brandenburgi Poroszország új-divatú zsidó államát” alakításával vádolták a reformereket.

A NEMZETI MOZGALOM

Egyidejűleg azonban a lakosságon belül is ellenállás bontakozott ki a francia megszállás ellen. A reformok lassan haladtak előre és a lakosság mind nagyobb rétege tekintette méltatlannak kormányai diplomáciai alávetését a túlerőben lévő Franciaországnak. A napóleoni megszállás hatására a „haza” és a „nemzet” fogalmak állandó jelszavá váltak. Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) filozófus 1807–1808 fordulóján a megszállt Berlinben „a német nemzethez” intézett beszédeiben a német nemzeti tudat visszaállításáért emelt szót. Kijelentette, hogy az igazi népretegek a francia katonai és kulturális alávetés ellen küzdenek és ezáltal a haladást szolgálják. A németeket ősi népnek tekintve rövidesen az alacsonyabb kulturális szinten állók fanatikus nacionalizmusának szóvivője lett. Ernst Moritz Arndt (1769–1860) már arról prédikált, hogy a „*szívetek egyetértése legyen egyházatok, a franciák elleni gyűlölet vallásotok, szabadság és haza azon szentségek, amelyhez imádkoztok!*” 1811-ben a keresztény-német asztaltársaságokban találkozott a költő Heinrich von Kleist és Clemens Brentano, Fichte és Marwitz, a publicista Adam Müller és a fiatal Leopold von Gerlach gárdatiszt. A konzervatív érdekközösségű csoport antiszemita-, liberalizmus- és forradalomellenes beállítottságú volt. A porosz szellemet igyekeztek erősíteni és eközben a német romantikából táplálkoztak, önző rendi- és osztályérdekeket képviselve.

A nemzeti mozgalom szervezeten is kifejlődött. Megjelentek a különböző konspiratív csoportosulások, többé-kevésbé informális vitaklubok és erényszövet-ségek, amelyek a gyakorta hazaárulónak tekintett állami vezetéssel szemben a nemzeti szabadságharcra szólítottak fel. Ahol ez nem vezetett eredményre, a kisebb,

hazafias csoportok néhány esetben (Hessen, Poroszország, Braunschweig) a fegyveres felkelést választották. Napóleon elleni kiterjedt fegyveres ellenállásra csak Európa katolikus övezeteiben (vendée-i felkelés, az olasz és spanyol gerillák) került sor a vallás és hagyományos uralom jegyében. A német térségben az Andreas Hofer (1767–1810) vezette tiroli parasztok többször legyőzték a Franciaországgal szövetséges bajor megszálló csapatokat. A gyenge osztrák támogatás miatt azonban 1809-ben fegyverletételre kényszerültek, Hofert pedig a mantuai hadbíróság halálra ítélte. A közvetlen akció azonban erőteljesen kihatott az ébredő nemzeti mozgalomra.

Az 1807–1820 közötti porosz reformtörvénykezés számos vonatkozásban megvalósította az új polgárság javaslataiban körvonalazódott polgári társadalom modelljét, jóllehet a nemesi ellenállás a rendi struktúrák szívós tehetetlenségi erejét növelte. Teljesítetlen maradt a jogi biztosítékokat nyújtó alkotmány álma, jóllehet a király 1810–1815 között erre ígéretet tett. Ennek követelése a Napóleon elleni 1813–1815. évi, példátlan társadalmi mobilitással járó felszabadító háborúk után állandóan napirenden maradt. Az 1814–1815. évi bécsi kongresszus utáni politikai restauráció és a kontinens szinte valamennyi európai államában lezajlott területi újrendezés azonban megghiúsította e követeléseket. A liberális–demokratikus tendenciák kíméletlen elnyomása és a polgári sajtó szigorú cenzúrája lezárta a Poroszország politikai-katonai gyengeségéből eredő innovatív vita és reform korszakát. A polgári piaci társadalom elindult a maga útján, de az állampolgárok politikai képviselete még váratott magára.

Poroszország női arca – Luise királynő (1776–1810)

A mai napig töretlen népszerűséget élvező, Poroszország női arcát megtestesítő, s a Mecklenburg–Strelitz nemesi házból származó, Hannoverben született Luise királynő 1793-ban ismerte meg Frigyes Vilmos porosz trónörököst, aki azonnal beleszeretett az attraktív, életvidám ifjú hölgybe. Még abban az évben összeházasodtak; összesen tíz gyermeke közül hét élte meg a gyermekkort. A szimpatikus, 21 éves hercegnő pozíciója csak III. Frigyes Vilmos trónra lépésével szilárdult meg. Az átmeneti idők Poroszországában élt, a francia forradalom és Napóleon árnyékában. A századforduló virágzó berlini kulturális életében a királynő a polgári eszményeknek megfelelően, értelmiségi társaságban a boldog nagycsaládosok házasságát élte, ráadásul a kor reformszellemét is kiválóan megértve minden erejét a nemzetnek, mint a monarchia támaszának szentelte. 1810 júliusában váratlanul tüdőgyulladásban hunyt el.

A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚKTÓL A BÉCSI KONGRESSZUSIG

Az 1809. évi megghiúsult német felkelések után csak a francia Grande Armée 1812 őszi oroszországi megsemmisülése teremtett kedvező feltételeket a Napóleon elleni nemzeti felszabadító küzdelem számára. 1812 decemberében a francia hadsereg porosz alakulatának parancsnoka, Yorck von Wartenberg tábornok átállt az oroszokhoz és egy tábornokkal önkényesen megkötötte a katonai együttműködésről szóló tauroggeni konvenciót. III. Frigyes Vilmos (1797–1840) csak hosszas vonakodás után ratifikálta a konvenciót. A kelet-poroszországi Landtag az általános hadkötelezettség alapján minden férfit 45 éves korig bezárólag fegyverviselésre kötelezett. Az 1813. februárban Oroszországgal megkötött véd- és dacszövetség értelmében Oroszország 150 ezer, Poroszország pedig 80 ezer katona kiállítására tett ígéretet. Ezután adta ki III. Frigyes Vilmos a *Népemhez!* intézett 1813. március 17-i felhívását, amely – gyökeres ellentétben a korábbi francia szimpátiával – rendkívüli tömeglelkiesedést váltott ki. A Napóleon elleni szabadságharc népi háború jellegét öltötte; az önkéntes csapatokba özönlöttek a tanult polgári rétegek és a kézművesek. A megmámorosodott emberek számára a német nemzet másfél éven keresztül érzékelhető élménnyé vált. A Napóleon elleni koalícióhoz Poroszország és Ausztria után hercegeik vezetésével a Rajnai Szövetség csapatai is csatlakoztak. A Gebhard Blücher tábornok vezette koalíciós hadsereg 1813 októberében a lipcsei népek csatájában legyőzte Napóleont, akinek ezzel összeomlott németországi uralma. 1814 tavaszán a szövetségesek elfoglalták Párizst. Napóleon lemondásával és száműzésével véget ért a több mint húsz évig tartó háború.

A lipcsei népek csatája (1813. október 16–19.)

Napóleon Oroszországból történő visszavonulása után a megerősödött Poroszország 1813-ban ismét hadat üzent Napóleonnak. Mivel annak csapatai nem tudták elfoglalni Berlint, visszavonultak az Elbától nyugatra fekvő területekre. Az Európáért folyó koalícióba egymás után csatlakozott Nagy-Britannia, Svédország, Spanyolország és Ausztria.

Amikor a szövetségesek a Lipcsén áthaladó összeköttetési vonalaikat veszélyeztették, Napóleon arra kényszerült, hogy a városba összpontosítsa katonaságát. Az európai történelem addig legnagyobb ütközetében a 200 000 fős szövetséges osztrák–orosz–porosz–svéd haderő állt szemben Napóleon 190 000 fős franciákból, olaszokból, lengyelekből és szászokból álló seregével. Az osztrák csapatokat Schwarzenberg herceg, a poroszokat Blücher tábornagy, az oroszokat Benningsen tábornok, a svédeket Jean-Baptiste Bernadotte trónörökös vezette.

A három napos csatában a szövetségesek győztek, akik 1814 márciusában elfoglalták Párizst is. Poroszország megszabadult a több éves francia megszállástól, Napóleont pedig Elba szigetére száműzték.

Miközben a háborús önkéntesek visszatértek a polgári életbe és az alkotmányos ígéretekéről, valamint a német egységről álmodoztak, az európai hatalmak 1814. novemberben kezdődő bécsi kongresszusukon – Európa nemzeti újjárendezésétől tartva – valójában visszatértek 1792 előtti kormányzásukhoz.

1815 márciusában Napóleon visszatérése Elba szigetéről azonnali cselekvésre készítette a győzteseket. Arthur Wellington és Blücher egyesült erővel a waterloo-i csatában leverte Napóleont. Az esemény felgyorsította a tárgyalások menetét. A tanácskozás középpontjában Európa területi újjárendezése állt, elsősorban Oroszország igénye Lengyelországra, illetve Szászország annektálásának porosz követelése. Végül is kompromisszum született: Oroszország megkapta a Varsói hercegség nagyobb részét, az ún. kongresszusi Lengyelországot, Poroszország pedig Szászország északi felét, a Rajna-vidéket, Vesztfáliát, s a maradék, addig svéd birtok Elő-Pomerániát, valamint korábbi szerzeményeiből Danzigot, Thornt és Posent. A szuverenitásukban meghagyott német középállamok is jelentős területgyarapodást könyvelhettek el. Az új hannoveri királyság perszonálunióval kötődött Nagy-Britanniához. Ausztriát 1797, illetve 1803–1805-ös állapotában állították helyre. Kiszorult Belgiumból és a Felső-Rajna vidékéről. Ezzel lezárult Franciaország és Ausztria évszázados közvetlen konfrontációja. A Habsburgok helyére Franciaország rajnai német szomszédjaként és potenciális fő ellenségeként Poroszország lépett, amely Aachentől Tilsitig összekapcsolta Nyugat- és Kelet-Németországot. Ausztria Németország keleti perifériájára szorult és ettől kezdve Dél- és Délkelet-Európa (Olaszország, Balkán) felé tekintett.

Svájc három új kantont (Wallis, Neuenburg és Genf) és örökös semlegességi garanciát kapott. Az 1806-ban feloszlott Szent Római Birodalom helyére a Német Szövetség lépett, amelynek szövetségi okmánya az 1815. június 9-i bécsi szerződés szerves része lett.

A SZENT SZÖVETSÉG ÉS A NÉMET SZÖVETSÉG

6

A bécsi kongresszuson a nagyhatalmak képviselői megállapodtak abban, hogy helyreállítják a régi európai rendet („restauráció”), uralmuk a monarchista elveken (vagyis Isten kegyelmén, vagy legalábbis a jogosultság angol mintájú, történelmileg kialakult formáján) nyugszik („legitimitás”) és a legitim monarchiák a forradalmi törekvések elhárítására szövetkeznek („dinasztikus szolidaritás”).

Metternich (1773–1859) tisztában volt azzal, hogy e politika ellentmond a kor-szellemnek; a régi és az új Európa létrejötte közötti fenyegető káosz azonban lehetőleg megakadályozandó. Ezért küzdeni kell a nemzetállami tagolódás, a liberális polgárság emancipációja és politikai részvétele, valamint a demokratikus elvek érvényesülése ellen.

Az európai restauráció eszköze az I. Sándor (1801–1825) orosz cár kezdeményezésére Ausztria, Poroszország és Oroszország részvételével 1815. szeptember

26-án megkötött Szent Szövetség lett. A Szövetség nyilatkozata a három ország monarchiáját „egyzon keresztény nemzet tagjainak” tekintette, amelyek „egy és ugyanazon család három ágát kormányozzák”, s egymásnak bármikor segítséget nyújtanak. Az orosz cár keze nyomát viselő dokumentum vallásos, érzelmes és határozatlan jellege miatt Anglia elutasította a szövetséget. Hasonlóképpen cselekedett Törökország és a pápai állam; Európának mindazok az államai azonban csatlakoztak a szövetséghez, ahol a restauráció korszakának keresztény-konzervatív tendenciái jelentkeztek.

A Szent Szövetség nem felelt meg Metternich európai egyensúlyra építő reálpolitikai törekvéseinek, sőt, kifejezetten zavarhatta az érzékeny egyensúlypolitikát, de alapelvei annyira megegyeztek rendezési elképzeléseivel, hogy az alapító okmány „az európai restauráció manifesztumaként” elválaszthatatlanul összefonódott nevével.

A dokumentum továbbra sem említette „Németországot”, így nem teljesültek a Napóleon elleni szabadságharcban küzdő hazafiak új német nemzeti szövetségi állam létrehozására irányuló óhajai. Helyette 1815. június 8-án a német királyok, hercegek és városok megbízottai aláírták laza államszövetségük dokumentumát (*Deutsche Bundesakte*). A 35 hercegi államot és négy szabad várost tömörítő Német Szövetségben Ausztriának és Poroszországnak csak a korábbi német-római birodalomhoz tartozó részei vettek részt. A Habsburg-birodalom esetében így kívül maradt a magyar királyság, illetve a lengyel, a román, a délszláv és az itáliai területek. Poroszország esetében pedig Kelet-Poroszország és a lengyel földek. Anglia és Írország királya Hannover, a dán király, mint Holstein hercege, a holland király pedig Luxemburg nagyhercegeként lett a Szövetség tagja. A németországi rendezés így összefonódott az európai államrendszer átszervezésével: a nemzeti elv határozott tagadásával, s azzal a kísérettel, hogy Németországot nem kompakt közép-európai hatalomként, hanem mindössze az európai érdekiegyenlítés terepének tekintsék.

A Német Szövetség nem rendelkezett közös államfővel vagy szövetségi végrehajtó hatalommal, törvényhozó gyűléssel, bíróságokkal vagy közös belső alkotmánnyal. Az alapító irat mindössze „Németország külső és belső biztonságának megőrzéséről és az egyes német államok függetlenségéről és sérthetetlenségéről” intézkedett.

A Szövetség egyedüli szerve a Metternich elnökségével Frankfurt am Mainban ülésező Szövetségi Gyűlés volt, amely így osztrák részről ellenőrizhette a Szövetség politikáját. Ezt azért tartották fontosnak, hogy a Szövetség ne válhasson meglepetésszerűen Németország nemzetállami egyesülésének és a nemzeti gondolat újabb felértékelődésének szervévé, amely veszélyt jelenthet a soknemzetiségű Ausztria számára.

Stein porosz miniszter az alapító okiratról kifejtette, hogy „egy ilyen elhibázott alkotmánytól csak nagyon gyenge befolyás várható Németország szerencséjére nézve”, és csak „remélni lehet, hogy a despotikus alapelveket, amelyektől több kabinet

még nem tud megszabadulni, a közvélemény, a sajtószabadság és a példa ereje fokozatosan szétrombolja”.

A Szövetség dokumentumát az 1820. május 15-i zárodokumentummal egészítették ki és törvénybe iktatták. Eszerint a Szövetség jelentősége voltaképpen a külpolitikára, elsősorban a közös védelmi politikára korlátozódott. Az egyes államok belső fejlődését, néhány „különleges rendelkezéstől” eltekintve, rájuk bízta; utóbbiak főként a Szövetségi Gyűlés beavatkozási jogát rögzítették, de azt a zárodokumentumban tovább korlátozták, s alkalmazását az egyes kormányok hatáskörébe utalták. Másrészt engedélyezték az egyes államok alkotmány-kibocsátását, amelyekben a nép állandó képviseletét biztosítani lehetett. Ezzel azonban csak néhány közepes és kisebb állam hercege – közöttük elsőként Szászország–Weimar–Eisenach nagyhercege – élt. Poroszország és Ausztria nem követte példáját, ezért az országban folyamatosan nőtt az elégedetlenség.

A RÉGI REND DIADALA

1815 után a porosz állam ismét abszolutista monarchia lett, amelynek élén a király állt, akit sem a parlament, sem az alkotmány nem korlátozott. Hatalmának támasza a szinte kizárólag a nemességből álló bürokrácia és a hadsereg volt. Mindez a 18. század óta alig változott. A Hohenzollernnek biztosak voltak katonaságuk lojalitásában, akiket hosszú ideig csak az országon belül vetettek be, mint például 1844-ben a sziléziai takácsok megmozdulása ellen.

Napóleon elleni harcuk nyomán számos német azt remélte, hogy uralkodóik beleszólást és vélemény szabadságot engedélyeznek számukra. De 1814-ben azonban csalódnuk kellett: a német fejedelmek a bécsi kongresszus után minden liberális gondolatot elnyomtak. III. Frigyes Vilmos Poroszországban olyan rendőri apparátust épített ki, amely szigorú cenzúrát vezetett be, s letartóztatásokkal és foglalkozási tilalmakkal büntetett. Poroszországban 1818-ban betiltották, hogy a királyt a nagyobb politikai beleszólást sürgető kérvényekkel zaklassák. A polgárokat ezzel gyakorlatilag kitiltották az államügyekből. A német fejedelmek 1819-ben tovább szigorították a cenzúrát, s számtalan embert az állam ellenségének nyilvánítva letartóztattak. A Napóleon feletti győzelem után így a német fejedelmek restaurációs politikája véget vetett minden demokratikus és nemzeti, az egységes Németország-ira irányuló reménynek. Poroszországban és másutt is az emberek visszavonultak a családi nyugalomba, s a politikai szereplés helyett inkább a biedermeier korszak otthonosságába menekültek. Maradt a munka és a család. Az értelmiség és az írók is elfordultak a kor nagy eseményeitől: politikamentesen csak főszereplőik személyes életét mutatták be, s idealizálták az egyszerű házimunkákat, mint például a varrást. Titokban azonban a porosz elit tagjai is magántársaságokban – például az akkor elterjedt pipatőriumi összejöveteleken – bírálták a politikai viszonyokat.

LÁZADÁS AZ EGYETEMEKEN

Az egységes német állam meghiúsulása miatti tiltakozásban az egyetemi ifjúság ragadta magához a kezdeményezést. A szétaprózott, sokféle diákszervezetben tömörülő jénai diákok a „Tisztesség, szabadság, haza” jelszavával 1815-ben Általános Német Diákszervezetet (*Allgemeine Deutsche Burschenschaft*) alapítottak. Ebben vezető szerepet kaptak az 1813–15. évi felszabadító háborúk egykori önkéntesei, közöttük a francia uralom elleni tornamozgalom alapítója, Friedrich Ludwig Jahn és Ernst Moritz Arndt történészprofesszor. A diákszövetség a Napóleon ellen küzdő lützowi diák-önkéntesek egyenruhájának fekete–piros–arany színeit választotta.

A diákmozgalom gyorsan terjedt. 1817. október 18-án, a lipcsei népek csatája negyedik évfordulóján 11 német egyetem 500 hallgatója érkezett a wartburgi ünnepélyre, hogy a történelmi helyen a csatára és az 1517. évi reformációra emlékezve nyilvánosan tüntessen az egységért és a szabadságért. A diákok egy kisebb csoportja több reakciónak tekintett „némettelen írást” és – a hercegi elnyomás ellen tiltakozva – néhány egyenruhadarabot is elégetett. Emiatt a porosz és osztrák rendőrség felfigyelt rájuk, s a porosz hatóságok nyilvántartásba vették az ünnepély résztvevőit.

1818 októberében Jénában 14 német egyetem képviselői elfogadták a diákszövetségek alkotmányát, amelyben teljesen felszámolták a lokális vonásokat és egységes német diákság mellett tettek hitet, szimbolikusan előkészítve a jövőbeli egységet. A polgárság politikai ellenzékének magját alkotó diákszervezetek az egyetemi erkölcs túlnyomórészt protestáns, filozofikus elveit összekapcsolták az új nemzeti és liberális eszmékkel. Az első német nemzeti ünnep és programja a mérsékelt nemzeti liberalizmus és a radikális nemzeti demokrácia korai pártprogramjai voltak.

A liberális diákmozgalmat és patrióta nézeteit irodalmi hetilapjában kigúnyoló August von Kotzebue költőt a diákszövetség egyik tagja 1819 márciusában Mannheimben meggyilkolta. Mivel korábban orosz szolgálatban állt, és ez irányú lojalitását továbbra is megőrizte, a diákok a cár ügynökének tekintették. Metternichnek az akció alkalmat teremtett az energikus közbelépésre, hogy az állam minden erejével fellépjen a régóta bizalmatlanul szemlélt nemzeti és liberális törekvésekkel szemben. 1819 augusztusában az általa összehívott karlsbadi konferencián – amelyen Ausztria és Poroszország mellett további nyolc német állam vett részt – elfogadott határozatot szeptember 20-án a Német Szövetségben is egyhangúlag elfogadták. A négy szövetségi törvény az egyetemi, a sajtó, a vizsgálati és ideiglenes végrehajtási jogokat érintette, amelyekkel a rend és nyugalom helyreállítására törekedett az egyetemeken. A Burschenschaftokat betiltották és az egyetemekre állami megbízottat neveztek ki, aki szigorúan ellenőrizte a tanárok és a diákok viselkedését. „A közrenddel és nyugalommal ellenséges beállítottságú, a fennálló állami berendezkedés alapjait aláásó tanokat” valló tanárokat könyörtelenül eltávolítottak.

ták állásukból, akiket más szövetségi államban sem lehetett alkalmazni. Minden újságra, folyóírra és a 20 év alatti nyomtatványokra állami cenzúrát vezettek be. A Szövetség Mainzban rendkívüli központi vizsgálóbizottságot állított fel a „forradalmi üzemek és a demagóg kapcsolatok” vizsgálatára és üldözésére. A végrehajtási rendelet felhatalmazta a Szövetséget, hogy adott esetben valamely tagállamban szövetségi végrehajtást gyakorolhasson, ha a forradalmi fejleményeket a helyi hatóságok nem tudnák megakadályozni.

A karlsbadi határozatok végrehajtása azonban a Német Szövetség államaiban rendkívül eltérően történt. Közép- és Dél-Németországban – ahol 1814 és 1819 között az alkotmányos monarchia irányában történtek lépések – meglehetősen nagyvonalúan értelmezték azokat. Ausztriában, de főként Poroszországban azonban a reakció korszaka kezdődött. A nacionalistákat, szabadelvűeket és „demagógokat” megfigyelték és üldözték, részben letartóztatták és elítélték. Főként egyetemi tanárok, írók, újságírók és diákvezetők estek áldozatul az üldözésnek. Köztük volt Jahn, Arndt, von Stein, von Gneisenau, a filozófus Friedrich Schleiermacher. Külföldre kényszerült Joseph von Görres publicista. Poroszországban még a tornát is betiltották.

AZ 1830. JÚLIUSI FRANCIA FORRADALOM ÉS NÉMETORSZÁG

Az európai forradalmak szintén Franciaországból kiinduló második hulláma új dinamikát kölcsönzött az európai fejleményeknek, s miként Metternich megállapította, áttörte „a nehezen kiépített európai gátat”. A liberális és szabadságpárti erők új ösztönzést kaptak.

A forradalom már augusztusban áttért Belgiumra, amely kivált az Egyesült Németalföldi Királyságból és független állam lett. Ezután Svájc, szeptemberben a közép-német államok, novemberben Lengyelország következett. 1831 februárjában végül a forradalom elérte a közép-olaszországi államokat.

Németországban a júliusi francia forradalom nyomán ismét fellendült az egység- és szabadságmozgalom, amelynek központjai elsősorban a már népképvislettel rendelkező délnémet államok voltak. A Kurhessen, Braunschweig, Hannover és Szászország nagyobb városaiban kitört felkelések és megmozdulások nyomán ezekben az államokban is elismerték az alkotmányokat.

1832. május 27-én a Neustadt melletti Hambach kastélyában megrendezett ünnepélyre meghívott két liberális publicista, August Wirth és Jacob Siebenpfeiffer az eseményt végül is az első, német földön rendezett radikális-liberális népgyűléssé változtatta. Az akkori viszonyok között igen jelentősnek számító, 30 ezer fős megmozduláson a wartburgi ünnepélytől eltérően számos polgár, kézműves és munkás is részt vett, akiket lenyűgözött a szónokok retorikája. Ők a közös német hazáról, a szabad és egységes Németországról beszéltek, amelyet a nép valósít meg, ha a hercegek nem szállnak le a „fellegekben lévő trónjaikról”. A szabad, egységes Né-

metország ideiglenes kormányának megalakítására vonatkozó kezdeményezéseket azonban elutasították.

Metternich újabb beavatkozására az 1833. április 3-i „frankfurti diákpuccs” szolgált ürügyül, amikor a diákszervezet tagjai és néhány polgár megrohanta az őrtoronyt és meghúzta a vészharangot. Metternich ismét a karlsbadihoz hasonló határozatokat fogadtatott el a Német Szövetségben. 1836-ban Fritz Reuter mecklenburgi költőt ítélték börtönbüntetésre. Az alkotmányos, szabad fejlődésért fellépő liberálisok és a restauráció erőinek konfliktusát példázta 1837-ben Hannoverben hét göttingeni egyetemi tanár elbocsátása (köztük a Grimm-testvéreké is), akik tiltakoztak a hannoveri alkotmány felfüggesztése ellen, amelyre korábban felesküdték. A közvéleményt élénken foglalkoztató esemény felgyorsította a német liberalizmus kifejlődését.

A NÉMET LIBERALIZMUS

Németországban az első liberális áramlat a 18. század utolsó évtizedeiben jelent meg, amikor a hivatalnok-értelmiség és a nemesek egy része is az egyén autonómiájának és szabadságának felvilágosult követeléseiből politikai következtetéseket vont le. Publicisztikájuk és egyleti tevékenységük az oktatás révén történő emancipációra és osztársadalmi reformokra irányult. A társadalmilag korlátozott áramlat reményei szinte kizárólag a hercegek „felvilágosult abszolutizmusán” alapultak. A néptömegeket a legtöbb korai liberális önálló cselekvésre alkalmatlannak tekintette. Az 1790-es évek „német jakobinusai”, például a Georg Foster vezette mainzi republikánusok ugyan a néptömegekhez való közeledésen fáradoztak, de kevés sikerrel jártak.

A korai német nacionalizmust és vele a liberális közvélemény nagy részét alapvetően befolyásolták a francia forradalom eszméi és annak örökségeként a Napóleon által Németországban végrehajtott reformintézkedések, még akkor is, ha 1806 után kényszerűen a francia uralom ellen fordult és részben visszautasította a francia forradalmi-demokratikus gondolatvilágot. „1813 szellemének” háttérét hadisarc, kereskedelmi hátrányok, annexiók, katonai megszállások és rekvirálások, valamint szövetséges kötelezettségek (részvétel Napóleon 1812-es oroszországi hadjáratában) alkották. A romantikus-nacionalista, politikailag kellőképpen nem pontosított szabadságköveteléseket felsőbbbbségellenes felhangok szőtték át.

A tanult polgárság fiatalabb generációja a „német felemelkedésben” a liberális és az össznémet-nemzeti elem együttesével számolt. Azt remélte, hogy fennmarad a hercegeknek és a nemeseknek a polgársággal és a néptömegekkel a franciaellenes függetlenségi háborúban létrejött szövetsége, s lehetőség nyílik Németország nemzeti-szabadságpárti elveken történő politikai újjászervezésére. A Német Szövetség azonban még csírájában sem teljesítette ezeket az elvárásokat.

A 19. század első felében a liberális irányzat fő képviselőivé a tudományos foglalkozásúak (jogászok, professzorok, magas rangú közigazgatási tisztviselők), valamint növekvő számban a szabadfoglalkozásúak váltak. Dominanciájuk elsősorban a „tanult” tisztviselők társadalmi-politikai szerepével függött össze, amelyet az új humanista oktatási reform szilárdított meg. A liberalizmus bázisa azonban kiterjedt a vagyontalan alsó rétegek és a nemesség konzervatív többsége közötti széles szociális területre, sőt ipari munkások is politikai képviseletüket látták benne. Súlypontja ugyan a városokban alakult ki, de nagyszámú paraszt és földbirtokos is támogatta őket. 1830 után a tőkés vállalkozók politikai képviselete nagyobb méretekben Szászország mellett a Rajna-vidéken jelent meg, ahol nagyiparosok, bankárok, kereskedők és részben újságírók egy rendkívül gyakorlatias, magabiztos és Poroszországban a politikai ellenzék vezető liberalizmus képviselőiként léptek fel.

A regionálisan erősen differenciálódott német liberalizmus elhatárolódott a baloldaltól és a francia forradalom 1789 utáni időszakos radikalizációja miatt bizalmatlanul viszonyult a tömegekhez. A „köztársaság” legtöbbjük számára az „alsóbb osztályok” uralmával volt egyenlő. Politikai céljai a jogegyenlőség követelésére, s 1848–1849-et kivéve többnyire az adófizetésre épülő, korlátozott választói jogosultságra korlátozódtak. Optimizmust sugallva a lakosság többségének felvilágosításával igyekeztek azokat polgárrá változtatni; plebejusellenes tartalma kezdettől fogva érzékelhető volt.

A német liberalizmus már a Napóleon elleni felszabadító háborúk óta két ideológiai irányzatra oszlott. A francia felvilágosodás és politikai gondolkodás hatása alatt álló, szigorúan az észre hivatkozó és a parlament jogaira figyelő, Carl von Rottek körüli csoport befolyása a korábbi Rajnai Szövetség államaiban és a Rajna bal partján, az egykor Franciaországhoz tartozó területekre terjedt ki. Itt ugyanis megmaradtak a francia jogintézmények, illetve az 1815 utáni alkotmányos törvénykezésben különbözőképpen érvényesültek a polgári-liberális elvek, amelyek befolyásolták a politikai-elméleti gondolkodást is.

A második csoport részben a rendi-liberális hagyományokra hivatkozott, s elsősorban Württembergben és Schleswig-Holsteinben szerzett befolyást. Az állam „szerves”, történelmileg kialakult jellegét hangsúlyozta, amelyhez pozitívan közeledett. Az irányzat vitathatatlan befolyást gyakorolt a németországi liberális mozgalmakra. A „történelmi iskola” legjelentősebb képviselője az angol alkotmányosság elveit már 1815-ben klasszikusan elemző Friedrich Christoph Dahlmann jogtörténész volt. Az „észjog” és a „szerves” elmélet keveréke a korai liberális badeni Carl Theodor Welcker nézeteiben jelentkezett.

Az első alkotmányok 1818–1820 között elsősorban Dél-Németországban születtek meg, s 1830 körül a Német Szövetség más államai is követték példájukat. Poroszország és Ausztria e lépést csak 1848–1850-ben, illetve 1867-ben tette meg. A korai német alkotmányosság formális rendelkezéseiben, de gyakorlatában is messze elmaradt a liberális elképzelésektől. A „monarchista elv” a kizárólag hercegi végrehajtó hatalom túlsúlyát biztosította a még többnyire fél-rendi kritériumok

alapján szerveződött második kamara felett. Az első kamarában a születés, a hivatal vagy a kinevezés révén elsősorban a főnemesség tagjai foglaltak helyet. A liberálisok elismerték a kormány és a parlament, valamint a parlament első és második kamarájának hatalom-megoszlását – a törvényhozásban mindhárom intézmény részt vett –, sőt, mindez államjogi elveik magját alkotta.

Az 1830–1833 közötti években a legtöbb német államban spontán módon jelentkeztek a polgári reform- és alkotmányos követelések. Liberális és nemzeti tömegmozgalom azonban csak az 1840-es években indult, amikor a polgári, és mind nagyobb számban kispolgári rétegek a nyilvános tüntetések politikailag átláthatatlan új, sokrétű formáit (tudományos kongresszusok, dal- és tornaünnepélyek) alakították ki. A Német Szövetség különböző részein élő liberálisok a személyes kapcsolatok szétszakíthatatlan hálóját hozták létre. A régiókat átfogó kommunikáció bővülése az össznémet szintű politikai akciók folyamatosságával járt. Ehhez nemcsak a rajnai övezet elcsatolása elleni mozgalom és a porosz trónon történő változás miatt kiéleződött politikai légkör, hanem hosszú távú össztársadalmi változások: a közlekedés kezdődő gépesítése, a rohamosan terjedő olvasás, valamint a könyv- és folyóirat-előállítás bővülése is hozzájárult.

A főleg a diákmozgalmakból táplálkozó, részben intellektuális, részben populista radikalizmus világnézetileg többnyire szintén az észjogi liberalizmus bázisán állt, de messzebb menő következtetéseket vont le. Korlátlan népszuverenitást követelt és a „szociális kérdés” rendezésekor nem riadt vissza a demokratikusnak tekintett állam beavatkozásától. A baloldali liberalizmus és a demokrácia közötti képlékeny határokhoz hasonlóan alakult a polgári demokrácia balszárnya, valamint a korai szocializmus és kommunizmus közötti érintkezés is. A radikalizmust aktívan támogatta a szabadfoglalkozású értelmiség egy része, különösen azonban a kézműves legények legmozgékonyabb társadalmi csoportja. Az irányzat már 1848 előtt új muníciót kapott a német államrendszer válságának kiéleződésével, valamint a paraszti és kézműves lakosság nagy részének elszegényedésével, elsősorban Badenben. Itt 1847 őszén nyílt szakításra került sor a kormánnyal együttműködni hajlandó mérsékelt liberálisok és a radikálisok között. A két nagy antifeudális irányzat 1848–1849 előtt programjában is elkülönült egymástól.

Németország az 1848 előtti időszakban átmeneti társadalom vonásait mutatta az agrár- és ipari kapitalizmus irányában. Mivel e folyamatok regionálisan rendkívül eltérően zajlottak le, a liberálisok társadalmi- és gazdaságpolitikai felfogásai is környezetük hatásait tükrözték. Túlnyomórészt délnyugati német liberális társadalmi koncepciók alakultak ki, amelyeket találóan „egyszerű piacgazdaságnak” vagy a „közép-egzisztenciák osztály nélküli polgári társadalmának” neveztek.

A NÉMET ROMANTIKA

A romantika német ága világnézeti és szociális válasz volt a 18. század eredményeire. Amikor a franciák az Ész istennőjét ültették oltárra, Németországban misztikus vallásfilozófia terjedt el; az irodalomban és a költészetben megkezdődött a menekülés a rideg észről a vallásos és misztikus élmények felé. Schiller, akit ugyan haladó szelleméért a konvent francia állampolgársággal tüntetett ki, az 1793-as események feletti rémületében nemcsak a Tellben, hanem a *Harang* című nagy költeményében is kifejezte irtózását a forradalomtól. A következő évek csak fokozták a szellemi zűrzavart. Az angol ipari forradalommal járó kezdeti nehézségek (munkanélküliség, géprombolás, bércsökkenés) tovább növelték a zavarodottságot. Megkezdődött a nyomortól és a forradalomtól való menekülés, a szellemi kíváncsi a mesébe, a csodába, a múltba, a középkor ragyogó díszletei közé, a vallás, a feudalizmus világába vagy az egzotikus Keletre. A menekülés másik fajtája a világfájdalmas lelkek menekülése volt mindenfajta emberi közösségtől, társadalomtól és morális kötöttségtől.

A hullámzó, féktelen romantika a 18–19. század fordulóján a nyugodt, kiegyensúlyozott klasszicizmussal való tudatos szembefordulásban vált harci kiáltássá. A napóleoni hódítás nyomán egyik eleme a nacionalizmus lett, és a múlt szervesen összekapcsolódott a középkor kultuszával. Nemcsak aktuális harci dalok, hanem történeti regények és drámák születtek. Irodalmi szempontból felszabadította a nyelvet, a stílust és a szókincset, zenei hatásokat keresett és ért el. Új műfajok és tudományágak egész sorát (folklór, összehasonlító nyelvészet) teremtette meg, a műfordítással pedig – Johann Gottfried Herder (1744–1803) népdalai, Schlegel Shakespeare-je – új utakat nyitott meg a költészet és a dráma előtt.

Távoli világok és a lélek mélységei lettek témái, jölehet kevés befejezett remeket alkotott. A romantika az 1830-as francia forradalommal kezdődő második szakaszában nagy fordulatot tett s eszközeivel a szociális haladást szolgálta.

A romantikus korszak német földön is a népköltészet melegágya lett. A német népmeséket a Grimm-testvérek gyűjtötték össze. Az első ismert német népdalgyűjteményt Achim von Arnim és Clemens Brentano állította össze. A német romantika legkifejezőbb költője a katolikus miszticizmusba vesző Novalis (Friedrich von Hardenberg) lett. A misztikus ballada Gottfried August Bürger nevéhez fűződik: Lenore a visszatért halott vőlegény története.

Goethe a romantikához csak egyetlen regényében, a *Vonzások és választások* ban jutott közel, amelyben a szerelmi erkölcs romantikus zűrzavara az élettan titokzatos jelenségeivel kapcsolódott össze. Jellegetesen romantikus író Ernst Theodor Wilhelm Hoffmann, akinek regényeiben és novelláiban az emberek természetesen sétálnak át a valóságból a képzelet világába. A német romantikus dráma legnagyobb költője a tragikus sorsú Heinrich Kleist; a *Hermann csatája* című drámájában germán-római köntösben igyekszik feltámasztani a német önértéket Napóleonnal szemben.

A maguk idejében azonban nem Goethe, Schiller és Kleist uralta a német színpadot, hanem regényes lovagdrámák, véres középkori történetek, könnyfakasztó „érzékeny játékok” és felszínes, álerkölcös vígjátékok, közöttük August Friedrich Kotzebue, aki több mint 200 szórakoztató drámájával a magyar szerzőkre is hatással volt.

AZ EGYSÉG- ÉS SZABADSÁGMOZGALOM, A NEMZETI KÉRDÉS

A német egység kérdései alapvetően az Ausztriával együtt megvalósítandó nagy-német megoldás, illetve az Ausztria nélküli kis-német egység alternatívái körül forogtak. Ausztria nem vett részt az 1833–1834-ben Németország nagy részein kiépülő vámhatárokon, s Metternich alatt politikailag is megmerevedett Németország többi részeihez képest.

Poroszországban IV. Frigyes Vilmos (1840–1861) bizonytalan politikai taktikázása miatt az egység- és szabadságmozgalom fokozatosan tért hódított. A keresztény-konzervatív gondolkodású és az Isten kegyelméből való kormányzáshoz ragaszkodó király ugyanis 1848-ig nem tudta eldönteni, hogy Poroszországban is engedélyezze-e alkotmány bevezetését.

Az 1840-es évek elején a nemzeti kérdés is mind sürgetőbbé vált. Amikor 1840 őszén egy közel-keleti válság európai háborúval fenyegetett és Franciaország a Rajna bal partjának elcsatolási követelésével lépett fel, a német nemzeti érzés újra fel lángolt. 1841 augusztusában írta Hoffman von Fallersleben breslauer irodalomtanár az akkor még Angliához tartozó Helgoland szigetén a *Deutschlandlied*-et, amelyben a németek „testvéri” együttműködését sürgette, hogy leküzdjék a megosztást, és az elnyomást. A dal gyorsan ismertté vált Németországban, különösen azután, hogy szövegét összekapcsolták Joseph Haydn zenéjével. (A dal 1922-ben Friedrich Ebert birodalmi elnök rendeletével a németek himnusza lett).

FRIEDRICH LIST ÉS A NÉMET VÁMSZÖVETSÉG

A gazdasági egység hiánya megakadályozta a Német Szövetség államaikat abban, hogy a kontinentális zárlat feloldása (1815) után egységes védővámokkal vessenek gátat a dömpingáron kínált angol áruknak. Az első lépést 1818 májusában Poroszország tette meg, amikor új, belső vámtörvényével egységes vám- és kereskedelmi területté nyilvánította a széttagolt és enklávéktól átszőtt országot. Kifelé azonban továbbra is fenntartotta a vámhatárokat, s az idegen árukat megvámolták.

A porosz példa nyomán a Németország belső vámjainak megszüntetését sürgető német kereskedők és gyárosok érdekeinek képviselőit a tragikus sorsú Friedrich List (1789–1846) tübingeni közgazdászprofesszor karolta fel. 1819-ben névtelenül megjelent *Levelek Németország gazdasági állapotáról* című munkájában határo-

zottan kiállt a szabad kereskedelem akkor forradalmi gondolata mellett. A Német Kereskedelmi- és Iparegyesület alapítójaként (1819) Metternichhez intézett beadványában Németország belső vámjainak megszüntetését követelte, amely Ausztria elutasító magatartása miatt ekkor még eredménytelen maradt. Emellett „képzési vámokkal” a német ipar idegen termékek elleni védelmét javasolta. Jelmondata: „az összes német nép közötti szabad kapcsolat nélkül nincs független Németország”. Főművével, a magyarul is megjelent *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* (1841) való megismerkedésnek nagy szerepe volt Kossuth Lajos gazdasági nézeteinek megváltozásában. Mellesleg ő Listtől vette át a Védegylet gondolatát. List nézetei ütköztek a porosz szándékokkal, amelyek a nagy, egységes német gazdasági térséget porosz vezetéssel képzelték el. A szabad kereskedelem követelése miatt előbb a Német Szövetség rendszerét veszélyeztető radikálisnak bélyegezték, amikor pedig württembergi képviselőként demokratikus közigazgatási reformokat sürgetett és emiatt bírálta a kormányt, 1824-ben letartóztatták, s csak kivándorlási ígérete után engedték szabadon az Egyesült Államokba. 1832-ben lipcsei amerikai konzulként tért vissza, s ebben a pozíciójában küzdött a vámegységért, a szabad kereskedelemért és az össznémet vasúthálózat kiépítéséért. Ennek magját a Lipcse–Drezda vonal képezte (1837–1839).

1833 márciusában Poroszország és Hessen-Darmstadt, valamint Bajorország és Württemberg megalakította a Német Vámszövetséget (*Deutscher Zollverein*), amely újévkor lépett életbe. 1834-ben a Thüringiai Államok és Szászország, Baden 1835-ben, Nassau 1836-ban csatlakozott. Ausztria kívül maradt a Poroszország vezette szervezeten, amely azt nemcsak a gazdasági, hanem a politikai egyesítés eszközének is tekintette.

AZ 1848–1849-ES FORRADALOM

Az 1848. februári francia forradalom márciusban Poroszországra is áterjedt. Berlinben a felkelők és katonák március 18-i utcai harcában több mint 400 ember halt meg. A berlini Alexanderplatzon vívott 14 órás barikádharc után a porosz király kapitulált, s visszarendelte csapatait. Megígérte liberális kormány felállítását, amensztiát az összes politikai fogolynak, s Poroszország feloldódását Németországban. IV. Frigyes Vilmos bejelentette, hogy április 2-ára összehívta az egyesült Landtagot és kiállt a poroszországi és németországi alkotmányozás gondolata mellett. Március 22-én a népképviselőtről és a polgári jogokról kiadott proklamációja pedig Poroszország liberális, alkotmányos állammá alakításának ígéretét tartalmazta.

A közepes nagyságú államok hercegei nem tanúsítottak ellenállást, sőt a liberális és nemzeti ellenzék politikusait bevonták a kormányokba („márciusi miniszterek”), hogy elkerüljék monarchista uralmuk teljes összeomlását. De nem tudták megakadályozni, hogy a Heidelbergben március elején összegyűlt ellenzéki vezetők a frankfurti „elő-parlament” (*Vorparlament*) összehívásáról határozzanak.

A forradalom Bécset is elérte, ahol a soknemzetiségű Ausztria és az olasz tartományok autonómia törekvései a Habsburg-birodalom felbomlásával fenyegettek. Ezért sok függött a berlini eseményektől, ahol március 18-án népfelkelés tört ki. Ugyanezen a napon IV. Frigyes Vilmos bejelentette, hogy április 2-ára összehívta az egyesült Landtagot és kiállt a poroszországi és németországi alkotmányozás gondolata mellett. Március 22-én a népképviselőtről és a polgári jogokról kiadott proklamációja pedig Poroszország liberális, alkotmányos állammá alakításának ígéretét tartalmazta.

Március 31-én a frankfurti ún. „elő-parlamentben” Poroszország, Bajorország, Württemberg, Baden, Hessen, Nassau és Frankfurt 51 ellenzéki politikusa kezdte meg tanácskozását. Az első ülésen a Badenből érkezett Gustav von Struve a monarchia megszüntetését és az észak-amerikai szabad államok mintájára szerveződő, föderatív szövetségi alkotmányozást, továbbá az „elő-parlament” összes lehetőségének kihasználását, a parlamentarizálódási folyamat teljes lezárását és az események ellenőrzését sürgette. Beadványát a küldöttek többsége azonban túlságosan radikálisnak találta, mert elképzeléseik még távol álltak a köztársaság létrehozásától. A hercegek várható ellenállása miatt és az esetleges forradalmasodást elkerülendő, az egységet és a szabadságot inkább az angol mintájú alkotmányozással – tárgyalásos úton, kompromisszumokkal és reformokkal – vélték elérhetőnek. Az „elő-parlament” elhatározta az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását, de a német alkotmány részleteivel kapcsolatban – Struve követeléseivel ellentétben – nem foglalt állást. Rögzítette, hogy a nemzetgyűlésbe Schleswig, valamint Kelet- és Nyugat-Poroszország küldötteit is meg kell hívni, s ezen országokat haladéktalanul fel kell venni a Német Szövetségbe.

Struve ezután visszatért Badenbe, ahol megkísérelte, hogy a köztársaságot fegyveres úton vívja ki, majd kiterjessze egész Németországra. A svájci Német légió támogatásával küzdő köztársasági önkénteseket azonban április 20-án a badeni kormánycsapatok levertek. Struve és hívei Svájcba menekültek.

1848. május 18-án az alkotmányozó gyűlés képviselői a frankfurti Paulskirchében (Szent Pál-templomban) megkezdtek a tanácskozást. Elnökké a hesseni liberális „márciusi minisztert” és a Burschenschaft tagját, Heinrich von Gagernt választották. A zömmel a polgárság tanult és tulajdonos rétegeiből származó 585 küldött rendkívül eltérő nézeteket, irányzatokat, lakossági rétegeket és politikai meggyőződést képviselt. Többnyire egyéni véleményt hangoztattak, s nem valamely politikai vagy gazdasági csoportosulás küldöttjeként érkeztek Frankfurtba. Csak a tárgyalások menetében alakultak ki lassan közös vélemények és célok. A küldöttek „klubokba” szerveződve éttermekben és fogadóknak találkoztak. A klubokat nem politikai színezetük, hanem találkozóhelyük szerint nevezték el. Kezdetben négy klub alakult: a baloldali köztársasági irányzat, székhelyük a Német Ház (*Deutsches Haus*) volt, a liberális alkotmányozó balközép a Württembergi Udvarban (*Württembergischer Hof*) találkozott, a jobbközép konzervatív alkotmányozói a Kaszinóban, a konzervatív jobboldal pedig a Kőházban ülésezett; később híveik és székhelyük is gyakorta változott.

A Paulskirchében folyó munkát kívülről fenyegette veszély, mert a nemzeti egység – különösen Schleswig felvétele a Német Szövetségbe – nemzetközi bonnyodalmakat váltott ki. Amikor 1848 januárjában Dánia megkísérelte Schleswigt bekebelezni államszövetségébe, a Német Szövetség felhatalmazta tagjait – első sorban Poroszországot – a Dánia elleni katonai lépésre. Ennek sikere ellenére az 1848. augusztus 26-i malmői fegyverszünet semmiféle megoldást nem jelentett a forradalmasodott Schleswighen és a vele unióban lévő, Németországhoz tartozó Holstein és az ott élő németek számára. Poroszország visszariadt a határozott fellépéstől, mert Anglia és Oroszország ellenezte a keleti-tengeri kijáratok porosz ellenőrzését. Ráadásul Franciaország és Svédország is Dániát támogatta; e lépés mögött a német egység- törekvésekkel szembeni – különösen a szomszéd államok rovására történő hatalmi terjeszkedés miatti – fenntartások húzódtak meg.

A schleswig-holsteini konfliktus kimenetele rombolta a forradalom tekintélyét, sőt megosztotta irányzatait, amikor a radikálisok megrohanták a Paulskirchét és két jobboldali képviselőt meggyilkoltak. Az országban radikális felkelések söpörtek végig; Badenben pedig Struve szeptemberben újabb kísérletet tett a köztársaság létrehozására.

A baloldal már korán élesen bírálta a nemzetgyűlés tevékenységét. A badeni köztársasági felkelések egyik vezetője, Friedrich Hecker röplapjában már áprilisban cselekvésre, s nem tárgyalásra szólított fel. A forradalom négy hónapjának csalódásait tette közzé Ferdinand Freiligrath *A halottak az élőkhez* című költeményében, amely a Karl Marx által szerkesztett kölni *Neue Rheinische Zeitung*-ban jelent meg.

A külpolitikai válság és a radikálisokkal folytatott vita miatt a „német birodalmi alaptörvény tervezetéről” folyó tárgyalások csak 1848. október közepén kezdődhetek meg. A téli hónapok vitáinak középpontjában az osztrák–orosz probléma, az egység nagynémet és kis-német híveinek nézetei álltak. A kis-németek csak 1849 márciusában kerültek többségbe, s a nemzetgyűlés Schwarzenberg osztrák miniszterelnök tiltakozása ellenére az örökös porosz császárságra szavazott.

A nemzetgyűlés 1849. március 27-én fogadta el a birodalmi alkotmányt, amely főleg a külpolitika, a hadsereg, a törvényhozás és a gazdaság területén erős, egységes hatalommal rendelkező császárságot irányzott elő. A császárnak csupán felfüggesztő hatályú vétőjogot engedélyeztek; a Birodalmi Gyűlés (*Reichstag*) határozatait ugyan a birodalmi kormánynak jóvá kellett hagynia, de ha a Reichstag három egymást követő rendes ülésszakán ugyanazt a határozatot változatlanul elfogadta, akkor is törvényerőre emelkedett, ha nem kapta meg a kormány jóváhagyását. A kétkamarás Reichstag a német államok képviselőit tömörítő államok kamarájából (*Staatenhaus*) és az általános, titkos választójog alapján választott Népi Kamarából (*Volkshaus*) állt, amelyet a császár feloszlathatott.

Az 1791. évi francia alkotmány példája nyomán először rögzítette a polgári jogokat: a személyi szabadságot, a törvény előtti egyenlőséget, a jogbiztonságot, valamint a lelkiismereti és véleményszabadságot. (Ezeket az 1919. évi weimari alkotmány, illetve az NSZK 1949. évi alaptörvénye is átvette). 1849. március 28-án a nemzetgyű-

lés 290 szavazattal 240 tartózkodás mellett IV. Frigyes Vilmos porosz királyt német császárrá választotta.

Időközben Poroszországban a király ismét megszilárdította 1848 márciusában megrendült hatalmát. A június közepén lezajlott újabb berlini megmozdulások látán a polgárság a nyugalom és biztonság garanciáit a királytól várta. Pozícióját az év végére annyira megszilárdította, hogy novemberben elrendelte a csapatok visszatérését laktanyáikba, amelyet márciusban el kellett hagyniuk. A május 22-étől üléselőző porosz nemzetgyűlés üléseit pedig – anarchista veszélyre hivatkozva – a Brandenburgba történő áthelyezéssel felfüggesztette. Amikor a határozatot az alkotmányozó klub „államcsínynek” minősítette és ellenállás alakult ki vele szemben, november 12-én kivételes állapotot rendelt el Berlinben. A porosz kormány a nyugalanságot nemcsak a hadsereggel és a rendőrséggel, hanem politikai eszközökkel is igyekezett leszerelni. 1848. december 6-án királyi rendelettel alkotmányt hirdetett ki, amely taktikus módon a feloszlítás alatt lévő nemzetgyűlés tervezetire épült. Jóllehet a porosz alkotmány nem érte el a későbbi birodalmi alkotmány parlamenti-demokratikus szintjét, Poroszország szemszögéből mégis haladást jelentett. A „poroszok jogait” az alapjogok katalógusában rögzítették. Kétkamarás törvényhozást vezettek be, a népképviselőket általános, titkos és egyenlő választójog alapján választották, a bírói hatalmat törvényileg korlátozták, az állami pénzügyeket a népképviselő ellenőrzése alá helyezték, amely elfogadta a költségvetést. Poroszország dekrétummal alkotmányos monarchia lett.

De a gyenge és ingadozó király rövidesen módosította az alkotmányt, amelyet túlságosan liberálisnak tartott. 1849 májusában az általános választójogot rendeleti úton a közvetettségen és egyenlőtlenségen alapuló háromosztályos választójoggal váltotta fel. (Ez a rendszer a választókat közvetlen adóik alapján három osztályba sorolta. Minden osztály az összes adó bevételeinek egyharmadát fizette; a kissozók, legtöbb adót fizetők (150 ezer) tehát ugyanannyi képviselőt választottak, mint a nagyszámú középrétegek (400 ezer) és a keveset, vagy egyáltalán nem adózók nagy tömege (2,6 millió). A háromosztályos választójog évtizedekig az alkotmányharcok és a demokratikus erők küzdelmének középpontjában állt, s csak az 1918. novemberi forradalom számolta fel.)

A porosz király 1849. április 3-án a nemzetgyűlés delegációja előtt udvariasan visszautasította a császári koronát. Magánleveleiben lépését azzal indokolta, hogy ehhez nem érez elég erőt magában, különösen nem az ország egyharmadának (Ausztia) elvesztése árán; a korona Ferenc József császárt illeti. Ezzel lezárult az egységes Németország parlamenti monarchikus alkotmányos állammá alakításának frankfurti kezdeményezése. Az erős és hatalmas Poroszország elutasítása miatt a birodalmi alkotmány nem léphetett életbe, jóllehet Németország 28 kisebb állama 1849. április 14-én elfogadta azt, s a nemzetgyűlés május 4-én felszólította a kormányokat a birodalmi alkotmány elismerésére és érvényesítésére. A porosz államminisztérium május 7-i rendelete végérvényesen elutasította a frankfurti határozatokat, s az alkotmány önálló erőszakos életbe léptetése esetén a törvény teljes

szigorát helyezte kilátásba. Poroszország május 14-én visszahívta nemzetgyűlési képviselőit Frankfurtból, mások is kiábrándultan hazautaztak vagy kormányaik visszahívták őket. A tömeges kilépések miatt a nemzetgyűlés május 26-án még egyszer a néphez fordult, hogy megmagyarázza: megmaradt száz tagjával is határozatképes. A frankfurti rendőri feloszlást elkerülendő a csonka parlament május 31-én a württembergi kormány előzetes megkérdezése nélkül Stuttgartba helyezte át székhelyét. A württembergi kormány ugyan barátságosan viszonyult a Paulskirche törekvéseihez, de az elszigetelt, megosztott és összetört nemzetgyűlés sikerében már nem reménykedhetett. Ezért a többi államtól – s főként az erős Poroszországtól – való elszigetelődését elkerülendő június 17-én belügyminisztere kiutasította a nemzetgyűlést Württembergből.

Ezzel végleg lezárult a reményteljes kísérlet. Májusban Drezdában ugyan még felkeléssel igyekeztek kikényszeríteni a birodalmi alkotmány bevezetését és a népszuverenitás elismerését. A megmozdulást porosz csapatok segítségével, véres barikádharokban levertek. Hasonló sorsra jutott a badeni és a bajor Pfalzban lezajlott megmozdulás, ahol 1849 júniusában ideiglenes kormány is alakult. A német liberálisok és demokraták veresége évtizedekre visszavetette az alkotmányozást és a politikai pártok kialakulását.

AZ IPAROSÍTÁS HATÁSA

A polgári korszak, amely megszabadította az embereket a középkor és a kora-újkor szűk vallási kötelekeitől, nemcsak a felvilágosodással kezdődött szellemi, hanem mélyreható gazdasági változás eredménye is volt. A növekvő iparosodás mélyen behatolt a mindennapokba, az emberek életkörülményeibe és felébredt a szabadság, a függetlenség, az egyéni és kollektív jogbiztonság új tudatát, amely egyúttal a kialakuló tőkés társadalmi rendszer újszerű gazdasági működésének feltétele is volt. A társadalmi és politikai átalakulást nehezen elviselhető emberi nyomorúság kísérte. A kora kapitalista társadalom évtizedekig küzdött az átalakulás problémáival.

A Ruhr-vidéken, Berlinben és Sziléziában a tömegtermelés centrumai alakultak ki, és Poroszország néhány éven belül a szegény agrár-országból modern gazdasági nagyhatalommá vált. A vállalkozók – közöttük Alfred Krupp, aki apjától egy kis acélöntödét vett át, amelyből világkiszorítót fejlesztett ki – a szénben gazdag Ruhr-vidékből a legjelentősebb porosz ipari területet hozták létre. A városok lakosságának létszáma a tizennégyszeresére nőtt.

Poroszország iparosodását főleg a vasútépítés hajtotta előre, amelynek mozdonyait August Borsig berlini üzeme állította elő. 1841-ben megépítette első mozdonyát, 1854-ben az ötszázadikat, s négy év múlva az ezrediket. Az éles angol konkurenciával szemben a Borsig-művek Nagy-Britannián kívül a legnagyobb gyártóvá váltak.

Az ipari forradalommal egy új szociális osztály jött létre: a rövidesen milliókat számláló proletariátus, akik a gyárakban és bányákban a legkeményebb munkakörülmények között dolgoztak. Gyakorta 17 órás műszakokban, betegség-, baleset- és öregkori biztosítás nélkül dolgoztak, s bérük alig érte el a létminimumot. Mégis csak ritkán került sor sztrájkra; erős munkásmozgalom Poroszországban csak az 1860-as évek közepétől alakult ki.

A 18. század második felében Anglia ipari felfedezéseivel (gőzgép, szövőgép, mechanikus szövőszék, a vasgyártás hengerelési eljárása) jelentős technikai előnyre tett szert a kontinens országaival szemben. Műszaki előnye megőrzéséért megtiltotta a gépek kivitelét és büntette a mechanikusok kivándorlását. Az állami tilalom ellenére kerülőutakon és csempészhajókon azonban nemcsak az új találmányok műszaki rajzai, hanem gépek és műszaki személyzet is érkezett a nyugat-európai országokba. A kontinensen rövidesen saját erőből is megkezdődött a gépek gyártása és továbbfejlesztése.

Az első gőzgépet Poroszországban már 1783-ban üzembe helyezték, míg azonban Angliában már 1819-ben 5 ezer gőzgép működött, Poroszországban 1840-ben csak 634 gőzgép üzemelt.

A feudális agrárstruktúra és a belső vámhatárok miatt az „iparosítás” Németországban ténylegesen csak 19. század közepén kezdődött. Kibontakozása nemcsak a műszaki újdonságoktól és azok szisztematikus alkalmazásától, hanem a lakosság létszámának gyors növekedésétől, a mezőgazdaság fejlődésétől, amely munkaerőt szabadított fel az ipar számára, a közlekedési hálózat kiépítésétől, valamint a politikai döntéstől is függött. Ez utóbbi azt célozta, hogy a német államok közötti termékcsere a vámsorompók leépítésével könnyítsék meg.

A mezőgazdaságban az agrárstruktúrát érintő változások mellett a növénytermesztés és az állattenyésztés is fejlődött. A középkor háromnyomásos gazdálkodási módszerének helyébe a vetésforgó lépett, amely lehetővé tette a földek folyamatos használatát. Az 1840-es évektől az ásványi eredetű trágyázással jelentősen növelték a terméshozamot. Miközben 1800-ban még négy paraszt látott el egy fogyasztót, 1900-ban egy paraszt már négy fogyasztót szolgált ki. Az élelmezési helyzet, a gyógyítás és a higiénia javulása alapvetően hozzájárult a lakosság létszámának növekedéséhez. Németország lakóinak száma az 1816. évi 24,8 millióról 1871-re 40,9, 1900-ra pedig 56 millióra nőtt.

Az 1850-es évektől kibontakozó ipari fejlődést főleg a vasútépítés és a vele összefüggő termelés határozta meg. 1850–1870 között a textilágazat gazdasági részesedése jelentősen visszaszorult, jóllehet relatíve még mindig a legtöbb munkást foglalkoztatta (1850-ben 1,6 milliót, 1875-ben 2 milliót). A második helyre a fémipari üzemek zárkóztak fel (1850-ben 333 ezer, 1875-ben 751 ezer foglalkoztatott), kiszorítva az élelmiszeripart.

Poroszországban a gépgyártásban és a finommechanikai cikkek termelésében az üzemek gyári méreteket értek el, munkásaik és alkalmazottaik száma megháromszorozódott (1848-ban 19, 1861-ben 56), miközben a szövődék átlagosan 44–45, a ruházati üzemek pedig 24–25 főt alkalmaztak. Ugyanakkor a kőszéntermelés ötszörösére, a nyersvasgyártás pedig hatszorosára nőtt.

A német államok intenzív iparosodása jelentős regionális eltéréseket mutatott. Elsőként a szász királyság iparosodott. Ennek legfőbb jellemzője a lakosság létszámának és az ipari foglalkoztatottak arányának rendkívül gyors növekedése (1871-ben a foglalkoztatottak 49,4 százaléka az iparban dolgozott). A gépgyártás már 1830 táján kibontakozott, amely az 1840-es években fellendülő vasútépítés fontos feltétele lett. A gyáripár bővüléséhez nélkülözhetetlen, fentről indított reformokra (a közigazgatás bürokratizálódása, a római jog szerinti tulajdonviszonyok bevezetése, a kézműipar céhes kötöttségeinek megszüntetése, az agrárviszonyok átalakítása) viszonylag későn, az 1830 őszi forradalmi események során került sor.

A VASÚTÉPÍTÉS FORRADALMA

Az „emberiség vas háziállata”, a vasút, első hat kilométeres szakaszát 1835-ben adták át Nürnberg és Fürth között. A negyvenes évektől a vasútépítés üteme felgyorsult, s Németország 1865-ben 14 ezer 169 km, 1875-ben 27 ezer 930 km, 1895-ben pedig már 46 ezer 560 km vasúthálózattal rendelkezett. A sugár- és hálóalakzatban kiépített vonalak elsősorban a gazdasági és a politikai központokat kötötték össze. Össznémet szervezeti kiépülésük pedig gyorsan növelte a szállítási teljesítményt.

A vasút katonai jelentőségét korán felismerték. A porosz és badeni vezérkarok már az 1848–1849-es harcok idején felhasználták csapatok és utánpótlás szállítására. Az 1866-os és 1870–1871-es háborúban a katonai felvonulás és a további csapatmozgások már teljesen a vasúti szállításokra épültek. Így a vasút nemcsak rendkívüli termelőerőként, hanem destruktív erőként is hatott.

Németországban a tőkés gyáripár fő növekedési szakaszában a vasútépítés a nyersvas termelés egynegyedét kötötte le. Az ötvenes évek első felében a vasúti sínek és a gördülőanyag gyártására alakult vállalkozásoknak sikerült az angol konkurenciát kiszorítani, ami kihatott a nehézipar, mindenekelőtt a széntermelés fejlődésére is. A vasúti kocsik és mozdonyok gyártása a negyvenes évek közepén néhány éven belül szinte a legfontosabb termelési ágazattá vált, de ezt sem kerültk el a hetvenes évek elejének cégalapítási csődjei. Erre a sorsra jutott „a vasút királyának” tekintett Bethel Henry Strousberg is, aki fővállalkozóként komplett vasútvonalakat kínált. Poroszországban és Hannoverben a sorozatgyártásra és tömegtermelésre berendezett rendszerével több mint ezer kilométer vasútvonalat épített ki, de túlterhelte magát megrendelésekkel.

A nehézipari és gépgyártási vállalkozásoktól eltérően a vasútépítés és a vasútársaságok kezdettől fogva szinte kizárólag részvénytársasági bázison szerveződ-

tek. Poroszországban és Szászországban vegyes rendszerben működtek egymás mellett a magán és állami vasutak. Badenben, Württembergben és Bajorországban szinte kizárólag csak állami vasutak léteztek. Poroszországban csak 1879 után, a bismarcki védővám- és liberális-ellenes fordulattal összefüggésben államosították – elsősorban felvásárlás révén – a vasutakat, amelyeknek szervezete mindinkább katonai jelleget öltött.

A vasútépítések gyorsan és rendkívüli mértékben megváltoztatták a vidéket, vele az emberek életét és közlekedési szokásait, sőt a városi életet és annak vonzáskörzeteit: A vasút az utazási lehetőségek bővülésével hozzájárult a szociális nivellálódáshoz, de az utasok és a várakozók három, illetve négy osztályba sorolásával továbbra is fenntartotta a rendi- és osztálykülönbségeket. A közlekedést a gőzhajózás terjedése is fejlesztette.

A MUNKÁSMOZGALOM KEZDETEI

A Vámszövetség közvetlenül szolgálta a német gazdaság fejlődését, amely az iparosítással megkezdte az Angliával és Franciaországgal szembeni hátrányának ledolgozását. A haladás fájdalmas árnyoldala volt a mind kiterjedtebb társadalmi gyökértelenség, a gyári gyermekmunka alkalmazása, a bér munkából élők tömeges nyomora és emberhez méltatlan lakásviszonyai a gyorsan növekvő városokban. A tőkés gazdasági rendszer és liberális polgárságbeli képviselői sokáig vagy képtelenek, vagy nem voltak hajlandók e negatív szociális jelenségek enyhítésére. A tőkés rendszer változásához és emberibbé válásához a munkásmozgalom felindülésére volt szükség.

A munkásérdekek képviselőit már 1848 előtt alakultak szerény szervezetségi fokon álló munkásegyletek. A politikai egyesületek alakításának tilalma miatt a politikai munkásmozgalom eszméi és gondolatai kerülőutakon, külföldről érkeztek vissza Németországba: az 1834-ben Bernben megalakult Ifjú Németország, illetve a Párizsban létrejött Számkivetettek Szövetségén keresztül. Ebből 1837-ben kivált az Igazak Szövetsége, amely Párizsból folyamatosan a szabadabb légkörű Londonba helyezte át tevékenységét. Itt kapcsolatba kerültek Marx-szal (1818–1883) és Friedrich Engels-szel (1820–1895) és 1847. júniusi kongresszusán Kommunisták Szövetségévé alakultak. Marx és Engels 1847–48 fordulóján írták meg a korai munkásmozgalom legjelentősebb dokumentumát, a programot, ideológiát és felhívást egyaránt tartalmazó Kommunista Kiáltványt. A Kiáltvány több korábbi munkájukon alapult, amelyet Németországban nem publikálhattak.

Az 1848. márciusi forradalom kezdetekor visszatértek Németországba, ahol Marx átvette a liberális szellemű *Neue Rheinische Zeitung* főszerkesztését, de a napi politikába nem kapcsolódtak be. Nem támogatták hívük, Stephan Born kezdeményezését sem, aki 1848. augusztus 23-án általános német munkáskongresszust hívott össze Berlinben, amelyen megalakította az Általános Német Munkás-Testvériesülést,

az első német politikai munkásszervezetet. Lipcsei központi bizottsága 170 helyi egyesületet és körzeti szervezetet egyesített. Born a munkások helyzetén igyekezett enyhíteni s a fennálló társadalmi rendszeren belüli változásokra törekedett. Ezzel a német munkásmozgalom reformista szárnyának korai képviselője lett. Hívei kézműves legények, képzett gyári munkások, sőt mesterek voltak, akik egymást „úrnak” szólították, önbecsülésük szerint a polgársághoz tartoztak, s társadalmi elismerésre törekedtek. Ezért nem sok közös vonás kötötte össze őket a külföldön vándorló kézműves legényekkel, akik szabadon, függetlenül és bizonytalanul kószálva a forradalomról és a kommunizmusról álmodoztak. Born hívei biztos szervezeti bázison, az adott viszonyok alapján küzdöttek politikai és társadalmi követeléseikért.

Az 1848–1849-es forradalom megghiúsulásával Németország politikai munkásmozgalma is megtört. Born szervezetét 1854-ben szövetségi törvénnyel betiltották s csak a politikamentes és vallási jellegű munkásegységek folytathatták tevékenységüket. Marxot kiutasították Németországból és ismét Londonba költözött, hogy ott folytassa tudományos tevékenységét.

A németországi munkásszervezetek lehetséges formáiról folytatott vitákból alakult ki 1853–1863 között Hermann Schulze-Delitzsch (1808–1883) nagy befolyást szerzett kezdeményezése. A szűk középréteg megvédését a terebélyesedő nagyipartól a kézművesek és kereskedők államtól független, liberális elveken nyugvó, önszegélyes társulások szövetkezeti szerveződésében látta. Elképzelése a középrétegek körében sikert aratott: a kézművesek és kiskereskedők a hitelszövetkezetektől kapott kölcsönökből modernizálták üzemeiket és vállalkozásaikat, s így védekeztek az ipari konkurencia ellen. A gyári munkások problémáját – bár Schulze-Delitzsch nekik is megígérte – azonban a szövetkezeti szerveződés nem oldotta meg.

Ferdinand Lassalle (1825–1864), a Kommunisták Szövetségének tagja elutasította a Schulze-Delitzsch által javasolt munkástársulásokat. 1863. februári programtervezetében elméleti álláspontja Thomas Malthus népesedési törvényére támaszkodott, amely szerint a munkabér csak átmenetileg térhet el a létminimumtól, mivel a munkásság létszáma mértani haladvány formájában növekszik. Ha a munkabér a létminimum fölé emelkedik, és az élelmiszerek mennyisége viszont csak számtani haladvány formájában, ezért a megnövekedett munkaerő-kínálat ismét a létminimum alá nyomja a bért („vasbértörvény”). Rögzített tagdíjfizetésen nyugvó német munkáspárt alakítását, újságok és rölapok kiadását, munkásagitációt, államsegélyes egyesüléseket, s az általános választójogért folyó harcot sürgette a parlamenti többség megszerzése érdekében.

Ezek az elveken alakult meg Lipcsében 1863. május 23-án az Általános Német Munkásegylet (*Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein* – ADAP). Célja „békés és legális úton, a nyilvános meggyőzés révén az általános, egyenlő és közvetlen választójog helyreállításáért működni”. Lassalle ugyan a német munkásság vezére lett, a várt szervezeti siker azonban elmaradt: három hónappal a megalakulás után a szervezetnek kb. ezer tagja, s 1864 nyarán – Lassalle halálakor – is csak 4600 tagja volt.

Ebben közrejátszhatott Lassalle elképzelése is, miszerint a fő ellenség nem a porosz felsőbbbségi állam, hanem a liberális polgárság, amely szerint 1848-ban megghiúsította a forradalmat. E polgárságot kétoldali mozgalommal, a munkásmozgalommal és állami eszközökkel kell felőrölni, hogy teljesüljenek a munkásság igényei. A kis-német egység híve volt és abban reménykedett, hogy az állam majd köszönetet mond neki és a munkásmozgalomnak, s kölcsönökkel támogatja a munkás termelőszövetkezetek kiépülését.

Nézeteivel szemben Marx és Engels a polgárságot szándékozott támogatni addig, ameddig a reakció ellen harcol; ők sohasem vezették a munkásokosztályt a reakció oldalára, hogy különböző megfontolásokból közösen kijátsszák a liberalizmust és a polgárságot.

Wilhelm Liebknecht (1826–1900) és August Bebel (1840–1913) is tévesnek tartották Lassalle stratégiáját és szövetségi politikáját. Tőle eltérően a liberálisokkal való szövetséget keresték, hogy közös frontot hozzanak létre a porosz állam ellen. Poroszország túlsúlyától tartva a nagynémet egység mellett kötelezték el magukat és sokat reméltek a Dél-Németország liberálisaival való poroszellenes együttműködéstől.

Lassalle az egyik, Bebel és Liebknecht a másik oldalon – Marx-szal és Engels-szel ellentétben – reformok (az állam demokratizálódása, a parlamenti többség megszerzése, népi felvilágosító munka) révén igyekeztek politikai és gazdasági céljaikat megvalósítani. Utóbbiak 1869 augusztusában Eisenachban megalakították a második német politikai munkásszervezetet, a Szociáldemokrata Munkáspártot (*Die Sozialdemokratische Arbeiterpartei*). Marx és Engels továbbra sem tudtak meghatározó befolyást gyakorolni a német munkásmozgalomra. Marx ugyan az 1864-ben Londonban megalakult Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) németországi titkára volt, akkortájt azonban sem ő, sem írásai nem befolyásolták alapvetően az eseményeket. A proletárforradalom eszméje a legtöbb német munkásnak még igen távolinak tűnt, s figyelmüket mindennapi gondok kötötték le.

OTTO VON BISMARCK, A KONZERVATÍV FORRADALMÁR (1815–1898)

Több mint egy negyedszázadig uralta a politikai színpadot, előbb Poroszországban, majd később egész Németországban. A 25 államot intrikákkal és három háborúval egységes nemzetté alakította: 1871-ben létrejött a Német Birodalom. Élére Poroszország királya, I. Vilmos került, aki a császári címet is viselte. De az új nagyhatalom igazi uralkodója a kancellár, maga Bismarck volt.

A POROSZ ALKOTMÁNYKONFLIKTUS

Az 1848–1849-es forradalom bukása után a porosz politika egy évtizedig nem előre, hanem visszafelé tekintett. IV. Frigyes Vilmos (1840–1861) vezetésével a reakció éveiben a forradalmi eszmék visszaszorításán és vívmányai felszámolásán fáradozott. Bevezették a háromosztályos választójogot, a parlament első kamaráját felsőházzá alakították át; szocialista és szociáldemokrata képviselőket börtönöztek be, újságokat, könyveket tiltottak be. Az Otto von Manteuffel vezette rendőr-minisztérium hatékonyan védelmezte a nemesség és a földbirtokosok érdekeit.

Az ország külpolitikájában is több bizonytalanság mutatkozott. A krími háború éveiben Kelet és Nyugat között ingadozott, s ezzel önmagát semlegesítette az európai hatalmak között. Mindez a Nyugat lenézését és Oroszország bizalmatlanságát váltotta ki és súlyos ellentéteket szült; az ötvenes években e hatalmak attól tartottak, hogy Poroszország továbbviszi a nemzeti lendületet.

1858-ban IV. Frigyes Vilmos betegsége miatt a régensséget a konzervatív-monarchista, katonai mentalitású 61 éves testvérének, Vilmosnak adta át. A várakozásokkal ellentétben azonban uralkodása alatt „új korszak” köszöntött be Poroszországban. Fokozatosan megszüntették a sajtó és a közvélemény gúzsba kötését. Ausztriának az olasz háborúban elszenvedett 1859. évi veresége után pedig új erőre kapott a német egyesítés kis-német megoldása.

De Vilmos nézeteiben és tetteiben egyaránt ellentmondásos személyiségnek bizonyult. Jóindulatú és toleráns magatartása ellenére katonai kategóriákban gondolkodott; az 1861-ben I. Vilmos néven királlyá (1861–1888) koronázott „kartács-

herceg” rövidesen megrettent saját intézkedéseitől, s az 1848-as forradalom megismétlődésétől tartott. A hadseregreform ügye megmutatta, meddig hajlandó a liberálisoknak engedni. Vilmos tisztában volt azzal, hogy Németország nemzeti egységét nem lehet fegyveres harc nélkül megvalósítani. Ha nem növeli Poroszország katonai erejét, akkor az ország pozícióit is veszélyezteti. 1860. februári törvényjavaslata ezért kilátásba helyezte a reguláris haderők megkétszerezését, a szolgálati idő két évről háromra emelését és a népfelkelő jellegű Landwehr önállóságának csökkentését, amelynek katonai ütőerejét a szakértők kétségbe vonták. Mindenekelőtt a katonai kiadások növelését tervezte, mivel a megelőző években a pénzügyi nehézségek miatt csak a hadkötelesek kétharmadát hívták be.

Az országgyűlés liberális többségű képviselőháza alapvetően nem ellenezte a hadseregreformot és a katonai kiadások növelését. De határozottan attól tartott, hogy a katonai szolgálati idő növelése és a Landwehr súlyának csökkentése restaurációs fordulatot rejt magában, s a katonai rendszer 1814–1815-ben bevezetett liberális vonásainak felszámolásával fenyeget.

A törvényjavaslatot a kormány a rendkívül sok módosító indítvány miatt végül is visszavonta. Közvetlen konfrontációra ekkor még nem került sor, sőt a Landtag hozzájárult a haderő létszámának növeléséhez, amelyhez 9 millió tallért szavazott meg. Rövidesen mégis nyílt konfliktus tört ki, s a liberális képviselők új, javított haderőreform programot sürgettek és 1862-ben megtagadták további pénzeszközök folyósítását a királynak. Ő erre feloszlatta a kamarát és 1862 májusára új választásokat írt ki. Ebből a liberálisok – I. Vilmos várakozásával ellentétben – megerősödve kerültek ki. Ezután eredeti követeléseiket kiterjesztették az államigazgatás valamennyi területére.

A porosz monarchia léte veszélybe került. I. Vilmos nem látott kiutat és a lemondás gondolata foglalkoztatta. Hadügyminisztere, Albrecht von Roon (1803–1879) gróf azonban kitartásra buzdította és Otto von Bismarck miniszterelnöki kinevezését javasolta. Bismarck elfogadta az ajánlatot, s kinevezése után egy héttel, 1862. szeptember 30-án a ház költségvetési bizottságában tartott programbeszédében kifejtette: *„Poroszországnak egyesítenie és tartalékolnia kell erejét a kedvező pillanatra, amelyet már néhányszor elmulasztott; Poroszországnak a bécsi szerződés szerinti határai alkalmatlanok az egészséges állami létre; a kor nagy kérdéseit nem beszédekkel és többségi határozatokkal döntenek el – ez volt 1848 és 1849 nagy hibája –, hanem vassal és vérrrel”.*

A Bismarck által kifelé meghirdetett hatalmi demonstráció rövidesen az országon belül is érvényesült. A későbbiekben költségvetés nélkül kormányzott, korlátozta a sajtót ha intézkedéseit bírálta, s rendszabályokkal fenyegetett meg liberális tisztviselőket, akik gáncsolták politikáját. Amikor 1863 januárjában az egyik képviselő mindezeket a királynak címezve a parlamentben szóvá tette, Bismarck a korona és a parlament konfliktusában „alkotmányos hézaggal” indokolta lépését, amely szerinte a kormánynak nemcsak lehetővé teszi, hanem egyenesen ajánlja is, hogy az állam cselekvőképességének megőrzése érdekében a parlament által jóvá

nem hagyott költségvetés esetében is növelje az adókat. A „joghézag-elmélet” alkotmányjogilag aligha volt tartható. Kormányával mégis erre támaszkodott, mert csak egy forradalom vagy a király téríthette volna el szándékától, de ilyen veszélyek nem fenyegették.

Mivel Bismarck az alkotmány kérdésében végül is mégsem tudta eldönteni a küzdelmet a maga javára, külpolitikai sikerekre volt szüksége. Poroszországot és Ausztriát habozás nélkül, következetesen belevitte a Dániával 1848 óta állandósult konfliktusba, amely a liberálisok nemzetállami koncepciójának is alapját alkotta. Dánia a londoni jegyzőkönyv megsértésével 1863-ban annektálta Schleswiget, de az 1864. évi porosz–osztrák–dán háborúban vereséget szenvedett. Ez rákényszerítette, hogy lemondjon Schleswigról, Holsteinről és Lauenburgról. Az 1865. évi gasteini szerződésben Ausztria és Poroszország elosztotta e területek igazgatását; Ausztria megkapta a tőle távoli Holstein közigazgatási jogát, míg Poroszország megszerezte Lauenburg hercegséget és Schleswig igazgatását, valamint a kielitől a felügyeletét és a holsteini területen áthaladó, az Északi- és Keleti-tengert összekötő csatorna építési jogát.

Mivel meghiúsult Ausztria terve, hogy a terület közös birtoklási és köz- igazgatási jogát sziléziai részek fejében elcserélik, arra törekedett, hogy Schleswig-Holsteint új középállamként felvegyék a Német Szövetségbe. A javaslattal a többi német közép- és kis állam is egyetértett, Poroszország azonban elutasította, ezért mindkét oldalon megkezdődött a háború diplomáciai előkészítése. Bismarck 1866. április 8-án szövetséget kötött az Olasz Királysággal, amely az ország egyesítése érdekében az Ausztria által uralt Velence visszaadását követelte. A nemzeti és liberális mozgalom mozgósításával párhuzamosan 1866. április 9-én a Bundestagban Bismarck ismét előállt az Ausztria számára elfogadhatatlan és a kis-német megoldáshoz vezető javaslattal, hogy a Szövetségi Gyűlést az általános és egyenlő választások alapján összeülő parlamenttel váltsák fel. Ausztria válaszul a Német Szövetség döntését sürgette Schleswig és Holstein ügyében, ami porosz felfogás szerint viszont megsértette a gasteini szerződést.

A háborús előkészületekben különös szerepet játszott III. Napóleon, aki mindkét féllel tárgyalt, s a francia semlegesség fejében bizonyos határkiigazításokat, sőt területeket kért. Miközben Bismarck húzta az időt, Franciaország és Ausztria titkos egyezményt kötött, amely osztrák győzelem esetén területváltozásokat helyezett kilátásba Franciaország javára. Bismarck csapatokat vezényelt az Ausztria által megszállt és igazgatott Holsteinbe. Ausztria viszont a szövetségi hadsereg nemporosz csapatainak mozgósítását kérte. Az indítvánnyal a szövetségi államok többsége egyetértett, közöttük Bajorország, Württemberg, Hannover és Szászország. Erre Bismarck a Német Szövetséget feloszlatoznak nyilvánította, sőt az Ausztria elleni fő felvonulási terület biztosítására, a szövetségi hadsereget kikapcsolandó, csapatai bevonultak Hannoverbe és Szászországba.

A porosz–osztrák háború csak néhány hétig tartott. A szövetségi csapatokat már június végén leverték. A modern fegyverekkel felszerelt és a legújabb tech-

nikai vívmányokat (vasút, telegráf) felvonultató porosz, és az elavult szervezetségű és fegyverzetű osztrák fő erők összecsapása 1866. július 3-án a csehországi Königrätz és Sadowa között egyértelmű porosz győzelemmel zárult. Bismarck a hadjárat gyors befejezésére, a béke nemzetközi biztosítására, Ausztriával gyors és korrekt békekötésre (Prága) törekedett, mert Ausztriára nagyhatalomként és szövetségi partnerként továbbra is számított.

Bismarck azonnal kihasználta az alkalmat az alkotmány-konfliktus gyors befejezésére. Az egy hónappal a königrätzei csata után összeülő Landtagnak a király a „legutóbbi események” alapján megegyezést kínált, amelyben alkotmányos államiságot ígért és átértékelte Bismarck „joghézag-elméletét”. Kérte a parlamentet, hogy az 1862–1865-ös évek költségvetését az ún. felhatalmazási törvényben (indemnitás) utólag hagyja jóvá. Ezzel megerősítette a parlament költségvetési jogát.

A kormány által beterjesztett indemnítási törvényjavaslat vitájában Bismarck nem említette saját hibáit; az erő pozíciójából feledést, bocsánatot és békét kínált. Abból indult ki, hogy a haza a küszöbönálló feladatok miatt belső békére szorul és a képviselők időközben belátták, hogy „a királyi kormány nem is áll olyan távol azoktól a feladatoktól, amelyekre az Önök többsége is törekszik”. A képviselők hangulatváltozását a „bravo” kiáltások jelezték.

1866. szeptember 3-án a képviselőház 230 szavazattal 76 ellenében megszavazta a kormány indemnítási törvényjavaslatát, amely rövidesen törvényerőre emelkedett. Utólagosan négy rövid cikkelyben jóváhagyták a kormányt felmentő 1862–1865. évi költségvetést, s elfogadták az 1866. évit, amelyet majd 1867 során nyújtanak be. Ezzel lezárult a porosz belpolitikát éveken keresztül megterhelő alkotmánykonfliktus a korona, a kormány és a parlament között.

Franciaország Poroszország ígérete fejében, hogy nem lépi át a Majna vonalát, elfogadta a közép-európai változásokat. A königrätzei gyors katonai döntés keresztülhúzta a hadviselő felek közötti közvetítés francia tervét és megghiúsította a francia területszerzési reményeket. Kiábrándultságuk ezért tovább éllezte a francia-porosz ellentétet és visszavágás követelését Sadowáért.

AZ ÉSZAK-NÉMET SZÖVETSÉG ÉS A FRANCIA-POROSZ HÁBORÚ

Bismarck gondolatai elsősorban Poroszország sorsa körül forogtak, de realpolitikusként, pontosan érzékelte az európai nemzetállami fejlődés kényszerét, amelynek elmulasztása nemcsak a német, hanem a porosz hatalmi pozíciót is veszélyeztetné. Már korán arra a meggyőződésre jutott, hogy a két németországi nagyhatalom, Ausztria és Poroszország között harcra kerül sor az egyesítés ügyében. Számolt ugyan a porosz-osztrák dualizmus lehetőségével (miként erre még az 1865. évi gasteini szerződésben is kísérletet tett), a német kérdés békés megoldásával, de e konstrukciót már az 1850-es évektől nem tartotta valószínűnek. 1866-ig Ausztriával szembeni politikája ezért több vágányon haladt, s eközben taktikai szempontok vezették.

1866 áprilisában a Német Szövetség reformjára tett javaslatai Ausztria háború nélküli kapitulációjával lettek volna egyenértékűek. Elutasításuk miatt a fegyveres út elkerülhetetlen volt, miként Königrätz után Ausztria leválasztása is Németországról. Erről már az 1866. augusztus 23-i prágai békeszerződés 4. cikkelye rendelkezett, amely kimondta: „*Öfelsége Ausztria császára elismeri az eddigi Német Szövetség felbomlását és hozzájárul Németország újjáalakításához az osztrák császári állam részvétele nélkül*”. Ugyanitt elismerte Poroszország államalakítási igényét a Majna vonalától északra a megalakítandó Észak-német Szövetségben, illetve e szövetség „nemzeti kapcsolatát” a délnémet államokkal, amellyel Ausztria hozzájárult Észak- és Dél-Németország nélküle megvalósuló nemzeti egyesítéséhez.

A szerződésbe Franciaország követelésére bekerült a délnémet államok „nemzetközileg független léte”. III. Napóleon (1808–1873) ugyanis Dél-Németország önállóságának megőrzésére törekedett, amellyel a német nemzeti állam létrejöttét igyekezett megakadályozni. Poroszország győzelme a németországi hegemoniáért folyó harcban ugyanis nemcsak Ausztria, hanem egyúttal a francia diplomácia veresége is volt. Külpolitikai kudarcai (a lengyel kérdésben, Észak-Amerikában és Mexicóban) után legalább Németország egyesítésének megakadályozásával igyekezett sikert felmutatni. Bismarck tisztában volt azzal, hogy Észak- és Dél-Németország azonnali egyesítését Franciaország nem fogadná el harc nélkül, de erre 1866–67-ben még nem volt felkészülve.

A porosz-osztrák („német”) háború következtében a Majna vonalától északra 22, önállóságukban még meghagyott közép és kisebb állam szövetségével létrejött az Észak-német Szövetség (*Norddeutscher Bund*). Ausztria észak-németországi szövetségeseivel azonban Bismarck jóval keményebben bánt el. Annektálta Hannover, Kurhessent, Nassaut és Frankfurt am Main; Szászországot érintetlenül hagyta, mert Franciaország és Ausztria egyaránt ragaszkodott hozzá. Ezzel a Maas és a Memel folyók között zárt porosz államterület jött létre.

Az Észak-német Szövetség közbülső államot jelentett a német egyesítés folyamatában, amelyet az európai hatalmak – elsősorban Franciaország – még éppen elfogadtak. A Szövetség 415 ezer km²-nyi területén 30 millió lakos élt és egyértelműen Poroszország hegemoniája érvényesült. A porosz király a Szövetség örökös elnöke lett. Mellette állt a szövetségi államok képviselőiből álló Szövetségi Tanács (*Bundesrat*), amelyben a Szövetség elnöke által kinevezett kancellár elnökölt. A kancellár Bismarck porosz miniszterelnök lett. A Bundesrat a Szövetség tényleges kormányzerveként funkcionált, s 43 tagjából 17 küldöttel Poroszország elsőbbséget élvezett, de nem volt többsége. A törvényhozásban a Bundesrat mellett az általános, egyenlő és közvetett választásokon alapuló Birodalmi Gyűlés (*Reichstag*) is részt vett. A szabad választásokon alapuló népképviselőlet régi liberális törekvéseinek megvalósításával Bismarck sok, korábbi ellenzéki liberálist megnyert magának.

Hosszú tárgyalások és részben éles viták után 1867. április 17-én elfogadták az Észak-német Szövetség alkotmányát, amely július 1-jén lépett életbe. A föderalista (*Bundesrat*) és liberális elemekkel (*Reichstag*, szabad, általános választójog) Bismarck

vonzóvá tette a belépést a dél-német államok számára és Németország közvéleményét is megnyerte a német egyesítés „felülről” végrehajtandó útjának.

Napóleonnak tett ígérete ellenére – miszerint egyesítési törekvéseivel megáll a Majna vonalánál – a dél-német államokkal titkos véd- és dacsövetséget kötött, amely a Franciaországgal való katonai összecsapás esetén a délnémet csapatokat a porosz király parancsnoksága alá rendelték. Németország gazdasági összefogását a Német Vámszövetség reformja és a vámparlament felállítása szolgálta.

Franciaország azonban presztízssikerre vágyott: bejelentette vásárlási igényét a Német Szövetség egykori erődítményére, Luxemburgra, ahol még porosz csapatok állomásoztak. Javaslatával nem Poroszországhoz, hanem Hollandiához fordult, amely perszonálunióban állt a luxemburgi nagyhercegséggel. Napóleon a diplomáciai siker érdekében az akciót előzetes, hivatalos porosz jóváhagyáshoz kötötte. Bismarck nem kívánt Luxemburg miatt preventív háborúba bonyolódni Franciaországgal; helyette elfogadta Anglia közvetítését, Luxemburg pedig semleges lett. A francia politika az ügyet súlyos vereséggént élte meg, s az országban nőtt a Németországgal szembeni háborús hangulat. Bismarck nem zárta ki a háborút, azt azonban mindinkább halogatta és III. Napóleon autoritásának hanyatlásában reménykedett, amely végül a német egységnek is kedvezne a Franciaországgal való összeütközés nélkül.

Ebből a megközelítésből értékelendő a spanyol trónutódlás körül 1868–1870-ben kialakult diplomáciai válság is. 1868-ban a Bourbonok uralmát megdőntő forradalom után a madridi ideiglenes kormány Hohenzollern Lipót porosz főherceget, az egyik portugál hercegnő férjét, I. Vilmos király távoli rokonát hívta meg a trónra. Franciaországra való tekintettel Bismarck kezdetben ellenezte a jelölést, de Napóleon 1870. májusi választási sikere után mégis támogatta a lépést. 1870. július 2-án bejelentették, hogy Lipót herceg elfogadja a spanyol koronát. A heves francia tiltakozásra azonban Lipót herceg I. Vilmosmal egyetértésben visszavonta jelölését. Bismarck a hír hallatán – miként később a Gondolatok és visszaemlékezések (*Gedanken und Erinnerungen*) című önéletrajzi írásában elmondta –, azonnal a lemondásra gondolt.

Franciaország azonban nem elégedett meg Lipót jelölésének visszavonásával, hanem Benedetti berlini francia nagykövet révén a Bad Emsben pihenő porosz királytól ezen túlmenően is garanciát követelt arról, hogy a jövőben sem támogatja a Hohenzollernnek jelölését a spanyol trónra. I. Vilmos udvariasan, de határozottan elutasította a javaslatot és Benedetti további fogadásától is elzárkózott. Az ügyről feljegyzést készített Heinrich Abeken, a Külügyi Hivatal öt elkísérő titkos tanácsosa számára, aki a híressé vált emsi táviratot 1870. július 13-án röviddel 16 óra előtt küldte el, amelyet Bismarck a Helmuth von Moltke (1800–1891) vezérkari főnök és von Roon hadügyminiszter társaságában kapott kézhez. A katonai készenlét állapotáról feltett kérdéseire Moltke azt válaszolta, hogy nem várható számukra előny a háború elhalasztásától. Ezután Bismarck az emsi távirat tartalmát változatlanul hagyva egy formailag rövidített, ezért kiélezettebb, a kapcsolatokat mintegy lezáró

jellegű változatot készített, amelyet eljuttatott a sajtónak és a német külképviseletek révén az európai kormányoknak.

A francia kormány úgy érezte, hogy kimerítették a tárgyalási lehetőségeket, ráadásul türelmük végére értek. Az évek óta tartó megalázás és állandó visszavonulás után csak a háborúba menekülés maradt számára. Július 19-én a francia kormány hadat üzent Poroszországnak. A közös nemzeti sors érzése a háborúban patriotizmusba csapott át. A délnémet államok Poroszország oldalára álltak. Bismarcknak sikerült a nemzeti mozgalmat egyesítési tervei szolgálatába állítania. Oroszország Ausztria–Magyarország határán sorakoztatta fel csapatait, hogy visszatartsa Ausztriát a Franciaország oldalán való beavatkozástól és egyidejűleg a jóindulatú semlegesség ezen formájával mondott köszönetet az 1863. január 22-i lengyel felkelés leverésekor nyújtott porosz támogatásért.

A BIRODALOMALAPÍTÁS (VERSAILLES, 1871. JANUÁR 18.)

A Párizstól délnyugatra fekvő városka, Versailles 1870 októberétől a Frigyes trónörökös (1831–1888) vezette III. porosz hadsereg főhadiszállásának adott otthont. Franciaország az 1870 júliusában kezdődött, s a Poroszország vezette koalíciós német államok elleni háborúban a teljes katonai összeomlás szélén állt. Az Achille Bazaine (1811–1888) és Edme Mac-Mahon (1808–1893) tábornok vezette fő erőket a metzi erődben és Sedannál a német csapatok bekerítették és már másnap kapitulációra kényszerítették. Ennek során III. Napóleon is fogságba esett. Őt előbb Kassel mellé vitték, ahonnan 1871 márciusában angliai száműzetésbe vonult. Rendszere összeomlott; 1870. szeptember 2-án Sedannál a francia hadsereg letette a fegyvert, szeptember 4-én pedig Franciaországban kikiáltották a köztársaságot. Az új kormány folytatta a harcot az előrenyomuló német csapatokkal szemben, de a háború menetét nem tudta megfordítani. A francia fővárost a német csapatok két héttel a sedani ütközet után bekerítették. Metz védőserege októberben, a szeptember óta ostromlott Párizs pedig 1871. január 28-án kapitulált.

1871. január 18-án a versailles-i kastély tükörtermében a porosz királyt német császárrá koronázták. Az eseményt és a helyszínt nyilvánvaló sértésnek szánták a német egységet makacsul akadályozó Franciaországnak. Bismarck már az első győzelmek után egyenként tárgyalt a délnémet államokkal az egyesítésről, s főként Bajorországnak tett messzemenő engedményeket. A Versailles-ben jelenlévő német hercegek előtt Bismarck felolvasta a német néphez intézett felhívást, amelyben a 74. életévében lévő I. Vilmos porosz király elfogadta a német császári koronát. Vilmos nem akart császár lenni, s úgy vélte, hogy Poroszország jobban megőrizhetné korábbi pozícióját és nagyságát, mint egy sok tekintetben kényes helyzetben lévő birodalom tényleges vezető állama.

Anton von Werner festő monumentális festményen örökítette meg az eseményt. A kép plasztikusan adja vissza a birodalomalapítás körülményeit. A császári proklamáción szinte kizárólag csak katonák, többnyire magas rangú tisztek láthatók. A jelenlévő német hercegek, vagy képviselőjük valamennyien egyenruhában jelentek meg. Így a császári kinevezés katonai jellege határozta meg a birodalom alapítását, mint a győztes katonai akció eredményét.

Az esemény alapvetően felsőbbbségi jelleget kapott: eszerint a birodalmat a fejedelmi méltóságok alapították. A középpontban a porosz miniszterelnök, Bismarck robusztus alakja áll, aki egy évtizeddel korábban megrendszabályozta az ellenszegülő porosz tartományi gyűlést, s most ő kiáltotta ki a császárt. A fejedelmek és tábornokok gyülekezetében az Észak-német Szövetség Reichstag-küldöttsége nem jelenik meg a képen. Az esemény így a népképviselő és a nép részvétele nélkül zajlott le.

A NÉMET BIRODALOM ALKOTMÁNYA (1871. ÁPRILIS 16.)

A Német Birodalom a versailles-i császári proklamációval még korántsem alkotott „kész” politikai és gazdasági egységet. Az új állami fedél 25 szövetségi államot egyesített, amelyhez még a győztes háború nyomán a francia államból kiváló „Elzász-Lotaringia birodalmi tartomány” társult. Ezek a szövetségi államok területük, lakossági létszámuk és gazdasági súlyuk tekintetében rendkívüli eltéréseket mutatnak. 1890-ben a 349 ezer km²-nyi porosz királyság területén 30 millióan éltek, Bajorország 5,5 millió, Szászország 3,5 millió, Württemberg 2,5 millió lakost számlált, miközben a mindössze 340 km²-nyi Schaumburg-Lippe hercegségben mindössze 39 ezer lakos élt.

Legfontosabb körülmény azonban a lakosság létszámának tartósan magas növekedési aránya volt. Az 1871 előtt megindult növekedési folyamat tovább folytatódott. 1890-ben a Német Birodalom 540 777 km²-nyi területén 49,4 millió lakos élt, s számuk 1914-re elérte a 65 milliót.

A birodalom lakosai között számszerűleg és ezzel politikai jelentőségét illetően is legnagyobb létszámot az összlakosság 5%-át kitevő lengyel nyelvű kisebbség alkotta. A lengyel lakosság a császárságban váltakozó erősségű „germanizálási” politikának volt kitéve, amely főleg az iskolai oktatás és a nyilvános gyűlések lengyel nyelvhasználatára irányult. Belpolitikailag mindezt állandóan vitatták, s főleg a liberálisok léptek fel egyre gyakrabban sikerrel a lengyel nyelv elnyomása ellen. A Jütland déli részén koncentrálódott dán kisebbséggel szemben összességében hasonló politikát folytattak. Elzász-Lotaringia többségében német nyelvű volt. 1900-ban 87%-uk a németet, 11,5%-uk a franciát jelölte meg anyanyelvének.

A birodalom szövetségi államai jelentősen eltérő politikai hagyományokkal rendelkeztek. Közülük húszban alkotmányos monarchia uralkodott hercegi tartományurakkal és eltérő szabályozás szerint választott, különböző jogokkal rendel-

kező tartományi parlamentekkel. Csupán a két mecklenburgi hercegségben volt hatályban 1918-ig népképviselő nélkül választott rendi alkotmány. Hamburg, Bréma és Lübeck szabad városok pedig köztársaságok voltak.

A szövetségi államokban élő lakosság alapján két nagy vallási csoportra (protestánsok és katolikusok) tagolódtak, amely kihatott a pártviszonyokra is.

Az újonnan egyesült államok (tartományok) 1866-ban az ún. „német” háborúban még hadat viseltek egymás ellen, s a győztes Poroszország jelentős területeket sajátított ki. Sok birodalmi polgárrá vált német így csak néhány éve lett „új-porosz” és egyáltalán nem önként. A szász királyság lakossága például ugyanazon porosz csapatok franciaországi győzelmét ünnepelte, amelyek röviddel azelőtt még saját országának megszállói voltak.

Az 1871. évi új birodalom nem alkotott egységesen szervezett jogi- és gazdasági területet. Éles különbségek feszültek a regionálisan érvényesülő törvények és a gazdasági fejlettségi szintek között, nem létezett egységes mérték- és súlyrendszer, s különböző pénznemek voltak forgalomban. Mindezek jelentős konfliktuslehetőséget rejtettek magukban és számos lakosnak jó oka volt arra, hogy fenntartással szemlélje Poroszország egyértelmű vezető hatalmát. Az új birodalmat belül is meg kellett teremteni. Összetartásához és a politikai élet alapjainak megszerveződéséhez elsősorban jogi keretekre volt szükség.

Az alkotmányozást Bismarck már január 18-a előtt előkészítette. 1870 őszén kétoldalú tárgyalásokat folytatott a bajor és württembergi királysággal, valamint Baden és Hessen nagyhercegségekkel, amelyek nem tartoztak az 1866-67-ben megalakult Észak-német Szövetséghez. A birodalom létrehozását, s nem utolsósorban a versailles-i császári proklamációt csak az 1870 novemberében aláírt szerződések tették lehetővé. E megállapodásokban az új birodalom jövőbeli tagállamai már egyetértéssel jutottak abban, hogy nem dolgoznak ki teljesen új alkotmányt, hanem átvesszik az Észak-német Szövetség alkotmányát, amelyet szükség szerint módosítanak.

Így végül az 1871. évi birodalmi alkotmány – a dél-német államok különleges jogait érintő néhány változástól eltekintve – voltaképpen az Észak-német Szövetség alkotmányára épült, amelynek parlamentje azt nagy többséggel megszavazta. 1871. januárig az egyesítési szerződéseket a jövőbeli alkotmányról szóló megállapodásokkal együtt már a négy új szövetségi állam parlamentje is elfogadta. Utolsóként – nagyszámú ellenszavazattal – a bajor parlament szavazta meg, ahol fenntartással kezelték a porosz hegemoniájú birodalomba való belépést. Attól tartottak, hogy Poroszország pozíciójával visszaélve egyre jobban beavatkozik a tagállamok belügyeibe.

Az alkotmányozás formális megerősítéséhez új alkotmányozó birodalmi parlamentre (*Birodalmi Gyűlés – Reichstag*) volt szükség, amelyet az 1871. március 3-án választottak meg. A szintén az Észak-német Szövetség alkotmányában rögzített választójog alapján lebonyolított választások az általános, közvetlen, titkos és egyenlő választójog alapján zajlottak. Mindez akkor még szokatlan volt. A legtöbb választójogi szabályozás – nemcsak az új birodalom tartományi parlamentjeiben,

hanem a többi európai államban is – nem tartalmazta az egyenlő szavazást, hanem a cenzusra épült. Eszerint az egyes választók által leadott szavazatok súlya eltérően alakult. Általában a szavazók jövedelemtől függő adózása volt a mérvadó.

A konkrét cenzus-szabályozás azonban a szövetségi államokban rendkívül eltért egymástól. Poroszországban az adózási csoportoknak megfelelően a szavazásra jogosultakat is három osztályba sorolták. Az 1849-ben bevezetett háromosztályos választójog a nagy bevétellel rendelkező rétegeknek messze nagyobb befolyást biztosított a porosz képviselőház összetételében, miként számszerűen járt volna. Az 1871-ben bevezetett titkos szavazás sem volt magától értetődő, hiszen a porosz háromosztályos szavazás során nyíltan adták le szavazataikat.

Bismarck a birodalom alapításakor a cenzusos választójog ellen döntött birodalmi szinten, s ezzel az állami képződményt modern és „demokratikus” választójoggal ajándékozta meg. Mindezt nem a demokrácia iránti meggyőződéséből tette; az általános és egyenlő választójog melletti döntése azon a megfontoláson alapult, hogy a vidéki körzetek túlnyomórészt szegényebb választói rétegeinek konzervatív beállítottsága gondoskodjon arról, hogy a liberális pártoknak főként a tehetősebb városi rétegekből álló bázisa ne szerezzen túlságosan erős pozíciót az új Birodalmi Gyűlésben. A liberálisok Bismarckkal és politikai meggyőződésével szembeni magatartása felemás volt. Támogatták ugyan a birodalom alapításának szándékát, ugyanakkor Bismarck 1862-ben éppen azért lett porosz miniszterelnök, hogy visszaszorítsa a képviselőház liberális többségét, amit el is ért.

Az 1871-ben létrejött Német Birodalom általános, közvetlen, titkos és egyenlő választójogának „demokratikus” engedményei mögött politikai megfontolások húzódtak meg. Választójogot kapott valamennyi 25 éven felüli német férfi (kivéve a szegénységi támogatásból élőket). A nők azonban sem aktív, sem passzív választójoggal nem rendelkeztek, s birodalmi szinten kizárták őket a politika közvetlen alakításából, amiben 1918-ig nem történt változás. Az első német Reichstagban a nemzeti liberálisok 33%-ot (125 mandátum), a konzervatívok 25%-ot (94), a baloldali liberálisok 20%-ot (77), a Centrum 16%-ot (639), a szociáldemokraták 1⁶/₁₀-ot (2), s az egyéb pártok 5%-ot (21) szereztek.

Az újonnan megválasztott parlament első feladata a birodalmi alkotmány elfogadása volt, amelyet 1871. április 14-én 375:7 arányban szavaztak meg, amely az első világháború végéig – jelentéktelen változtatásokkal – érvényben maradt. Csak az 1918. évi ún. októberi alkotmány vezette be a kancellár és az államtitkárok parlamenttől való függőségét.

Mivel a birodalmat monarchista szövetségként határozta meg, az alkotmány nem ismerte a népszuverenitás modern elvét. A szuverenitást alkotmányjogilag a kormányzó hercegek és a szabad államok szenátusai testesítették meg.

A 25 szövetségi állam közös szerve az 58 szavazattal rendelkező Szövetségi Tanács (*Bundesrat*), annak elnöke pedig a császár lett, aki egyúttal porosz király is volt. Továbbra is érvényesült Poroszország vezető szerepe, amely 17, Bajorország 6, Szászország és Württemberg 4–4, Hessen és Baden 3–3, Mecklenberg–Schwerin

és Braunschweig 2–2 szavazattal rendelkezett. Formálisan ugyan leszavazhatták Poroszországot, gyakorlatilag azonban a Bundesrat a porosz hegemonia biztosítását szolgálta.

A birodalom és a szövetségi államok viszonyában különleges helyet foglalt el Elzász–Lotaringia, amelynek élén a császár által kinevezett tisztségviselő állt. Államjogilag nem kapta meg a többi szövetségi állammal egyenértékű jogokat, hanem porosz provinciaként kormányozták. A közigazgatásnak azonban nem sikerült a lakosság többségét integrálni, sőt, annak tiltakozása mindinkább nőtt.

Bismarck az 1871. májusi frankfurti békeszerződésben 5 milliárd frank jóvátételre kötelezte Franciaországot és annektálta Elzász–Lotaringiát, elfogadva azt a stratégiai érvelést, hogy a Vogézek Rajna-menti magaslatainak, valamint Metz és Strassburg erődjének birtoklásával a jövőben megszűnik Dél-Németország fenyegetettsége. A német nemzeti mozgalom követeléseinek teljesítésével pedig a dél-német lakosság helyenként még mindig felbukkanó poroszellenes hangulatának csökkenését remélte. Németországban a német–francia háborúban elért katonai sikerek nyomán erősödött fel az a követelés, hogy a békeszerződésben francia területeket csatoljanak a Német Birodalomhoz. Így terelődött a figyelem biztonsági megfontolásokból és a nemzeti mozgalom követelésére a kétszáz évvel korábban Franciaországhoz került Elzászra és Lotaringiára. Elzász és Lotaringia lakosságának többsége inkább Franciaországnál maradt volna.

Külpolitikailag a terület annektálása újabb háborús gócot jelentett, mert Franciaország e területet országa részének tekintette és elvesztésével nem békélt meg. Ekkor született meg a németeket „ösellenségnek” tekintő tézis és a reváns eszméje.

Miközben az alkotmány a közös külpolitikában és szinte a teljes haderőpolitikában biztosította a birodalmi kormány központi irányítását, pénzügyileg a birodalom pozíciója a szövetségi államokkal szemben viszonylag gyenge maradt. Az adóbevételek zöme a szövetségi államokhoz folyt be, miközben a szövetség csupán néhány fogyasztási adót (só, dohány, répacukor; s részben sör és szesz), a teljes vámbevételt, valamint a posta- és távirati díjak egy részét szerezte meg. Bismarck a szövetségi államokra nézve kedvező szabályozással a dél-német államok belépési hajlandóságát igyekezett elősegíteni. A korlátozott pénzügyi bevételek azonban nem fedezték a birodalmi kiadásokat, s a birodalom szövetségi tagjainak jelentős pénzügyi hozzájárulásától függött. Az egyes államok ezeket a befizetéseket lakosságuk létszáma szerint fizették és „anyakönyvezési hozzájárulásnak” nevezték. A pénzügyi helyzet csak 1879-ben javult, amikor a birodalom a védővám-politikára áttérve számottevően növelte vámbevételeit. A Reichstagban ugyanakkor a föderalista Centrum-párt elfogadtatta, hogy a szövetségi államok is részesüljenek a vámbevételekből. Mivel ezen összeg ideiglenesen magasabb volt hozzájárulásuknál, az államok a birodalom nettó befizetőivé váltak. A gyorsan növekvő fegyverkezési kiadások – különösen az 1898-ban megkezdődött hadiflotta-építés – miatt a birodalmi költségvetés hiánya folyamatosan növekedett. Mivel nem sikerült a birodalom számára kedvező adó- és pénzreformot elfogadtatni, a birodalom mind-

inkább eladósodott. 1913-ra öt milliárd márka birodalmi adósság halmozódott fel. A parlament költségvetési vitái részben abból adódtak, hogy a birodalom szinte állandóan pénzsűkében volt, miközben gazdasága összességében virágzott.

A Szövetségi Tanács az alkotmány értelmében központi funkciót töltött be, mivel a birodalmi törvénykezés csak a Bundesrat és a Reichstag közös többségi határozata révén léphetett életbe. Ezzel biztosították, hogy a szövetség tagjainak monarchista többsége mindenkor korlátozhatta a Reichstag törvényhozói ambícióit. A Bundesrat ugyanakkor fontos végrehajtó feladatokkal is rendelkezett; a birodalmi törvények végrehajtási utasításainak kibocsátásával döntően befolyásolhatta azok adminisztratív megvalósítását.

A birodalmi alkotmány 11. cikke értelmében a „szövetség elnöke” Poroszország királya lett, aki ebben a minőségében a „német császár” címet viselte. Így a birodalom a porosz Hohenzollern királyi ház örökölt monarchiájaként alakult meg. Mindez jelentős eltért a „rég birodalomtól”, amely a Habsburg-házból származó császárok szinte megszakíthatatlan láncolata ellenére állandóan választói monarchia maradt. A porosz dominancia így e vonatkozásban is szembetűnő.

A császár képviselte nemzetközi jogilag a birodalmat; joga volt a birodalom nevében más államoknak hadat üzeni és békét kötni. Ehhez a Bundesratnak is hozzá kellett járulnia, a Reichstagnak azonban nem. Az első világháború kezdetén, 1914 augusztusában a német hadüzenetek a Bundesrat utólagos hozzájárulásával történtek. A császár háborús időkben a birodalmi haderők főparancsnoka volt.

A császári kiváltságok különösen élesen jelentkeztek a katonai vonatkozásokban. A hadügy alapvető részeit teljesen kivonták a parlamenti ellenőrzés alól. A parlament csupán a törvényben rögzített hadügyi költségvetésre és a katonai igazgatásra rendelkezett – az előbbi esetében is korlátozott – befolyással. A császár egyedül döntött a hadügyi tervezésről, a pozíciók betöltéséről, szervezetről, kiképzésről, fegyelemlről, mozgósításról, a szárazföldi hadsereg és a haditengerészet bevetéséről. E területeken a császárnak nem volt szüksége rendeleteinek kancellári ellenjegyzésére sem, amelyre polgári ügyekben szüksége volt. Ebből kifolyólag számos tábornok és admirális közvetlen viszonyba került a császárral, közvetlen előadásokat tartottak számára feladataikról, megszerezve a császári döntést bármilyen polgári szervezet bekapcsolása vagy informálása nélkül. A katonai-, majd 1889-ben felállított haditengerészeti kabinet főnöke így az uralkodó legszorosabb katonai tanácsadója lett, s egyfajta katonai „mellékkormányként” működött. Őket hetente háromszor fogadta a császár, miközben a kancellárt csak egyszer. A minisztereknek pedig szükség esetén időpontot kellett kérniük.

A birodalmi alkotmány három éves, aktív szolgálatú általános hadkötelezettséget írt elő. Az aktív szolgálatot 1893-ban a gyalogság átalakításának keretében két évre csökkentették. Magasabb iskolai végzettségű és jó anyagi helyzetű fiatalok ún. egy éves önkéntes szolgálatot teljesíthettek. Bizonyos feltételekkel tartalékos tisztek lehettek, felszerelésüket azonban maguknak kellett finanszírozniuk. A tartalékos tiszti státusz nagy társadalmi tekintélyt élvezett és ezért főleg a polgári

rétegeket vonzotta. A császárság társadalmát mélyen átható militarizmus nyomán a testileg alkalmas fiatalok nagy többsége természetesen teljesített katonai szolgálatot, s ismeretlen volt a katonai szolgálat megtagadásának joga.

A birodalom politikai hatalommegosztásában a császár a birodalmi kancellárt a Reichstag hozzájárulása nélkül nevezte ki és bocsájthatta el. A birodalmi kancellár a Bundesrat elnökeként a birodalom legfontosabb végrehajtó funkcióival rendelkezett. Ellenjegyezte a polgári ügyeket érintő császári rendeleteket és rendelkezéseket s így felelősséget vállalt értük. A birodalom végrehajtó hatalma így független maradt a parlament közvetlen befolyásától. A Reichstagnak nem volt közvetlen lehetősége, hogy befolyásolja a birodalmi kancellár kinevezését vagy elbocsátását. A birodalmi kancellár hivatali pozíciója így tulajdonképpen a császár személyes bizalmától függött. Bismarck birodalmi kancellárként porosz miniszterelnök és külügyminiszter maradt.

A birodalmi alkotmány értelmében a birodalom végrehajtó hatalma a császártól függő Bundesrat és a birodalmi kancellár volt. Birodalmi minisztériumok alakítására nem gondoltak. A birodalmi kancellár adminisztratív ügyeit a kancellári hivatal intézte. Bismarck a birodalom alapításakor abból indult ki, hogy a birodalom konkrét kormányzati munkáját a porosz szakminisztériumok látják el. Porosz miniszterelnökként ezek tevékenységét is ő irányította, így a birodalmi végrehajtás még jobban elhatárolódott a Reichstag esetleges befolyásától. Az alkotmány nem írta elő a porosz kormányfő és a birodalmi kancellár perszónalunióját, Bismarck és utódai 1918-ig azonban párhuzamosan mindkét funkciót ellátták.

Gyorsan beigazolódtott azonban, hogy a növekvő birodalmi feladatokat a kancellária és a porosz minisztériumok nem tudják tartósan ellátni. Ezért az 1870-es évek közepétől ún. birodalmi hivatalokat (*Reichsamt*) hoztak létre, amelyek ténylegesen a birodalmi minisztériumok funkcióját látták el. Vezetőik nem miniszteri, hanem államtitkári rangban látták el feladataikat. A birodalmi kancellár alárendeltjei voltak, akiket a kancellárhoz hasonlóan a Reichstag hozzájárulása nélkül a császár nevezett ki. Ezért 1918-ig többnyire nem „birodalmi kormányról”, hanem „birodalmi vezetésről” beszéltek. Már 1870-ben megalakult a Külügyi Hivatal, 1873-ban a birodalmi vasúti hivatal, 1876-ban a birodalmi postahivatal, 1877-ben a birodalmi igazságügyi hivatal, 1879-ben a birodalmi belügyi hivatal és kincstári hivatal, 1889-ben a birodalmi haditengerészeti hivatal, s 1907-ben a birodalmi gyarmati hivatal. A birodalmi hivatalok és hatóságok kiépítése ellenére a birodalmi- és porosz adminisztráció állandóan szorosan összefonódott.

A Reichstag megbízatási idejét az alkotmány három évben határozta meg, amelyet 1888-ban öt évre változtattak. A Reichstag és a végrehajtó hatalom viszonyában fontos volt, hogy Reichstag-képviselők egyidejűleg nem tolthettek be fizetett állami hivalt. A végrehajtó hatalom Reichstaggal szembeni pozícióját erősítendő a Bundesrat császári hozzájárulással bármikor feloszlathatta a Reichstagot. A Reichstag feloszlását követő 60 napon belül ugyan új választásokat kellett kiírni, s a parlamentet legkésőbb 90 nap múlva összehívni, a birodalmi vezetésnek

azonban ezzel fontos eszköz állt rendelkezésre, hogy a számára nem kielégítő többségi viszonyok esetén a parlamentet átmenetileg kikapcsolja, s abban új választások révén számára kedvező erőviszonyokat teremtsen.

A Reichstag hatáskörének központi kérdése a birodalmi költségvetés évenkénti rögzítése maradt. A hadügyi költségvetés tekintetében mindez korlátozottan érvényesült, mert azt nem évente, hanem hosszabb időszakokra – általában hét évre – határozták meg. Ezen időszak alatt a katonai költségvetés kikerült a parlament hatálya alól. Az első világháborúig a közvetlen katonai kiadások a birodalom költségvetésének általában 70–75%-át tették ki. Ebben a vonatkozásban a Német Birodalom az első világháború előtti évtizedben azonban nem különbözött a többi európai nagyhatalomtól.

A Reichstagnak csak szűk befolyása volt a külpolitikára; a más országokkal kötött nemzetközi jogi szerződésekhez csak akkor kellett hozzájárulnia, ha azok vám-, kereskedelmi-, közlekedési- vagy hasonló kérdéseket érintettek. Egyéb egyezmények – főleg katonai szövetségek – esetében nem volt szükség a Reichstag többségének jóváhagyására. Ezen alapult Bismarck részben titkos szövetségi rendszere; a külpolitikát utódai sem vetették alá közvetlen parlamenti ellenőrzésnek.

A Reichstag képviselői messzemenő parlamenti védettséget élveztek. Az alkotmány kimondta, hogy a képviselői mandátumért nem jár fizetés. Bismarck ezzel a képviselők hivatásos politikussá válását igyekezett megakadályozni. A gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy egy Reichstag-képviselő csak akkor folytathatta munkáját képviselőként, ha jelentős magánvagyonnal és szakmai mozgástérrel rendelkezett, illetve saját pártjától vagy valamelyik érdekszövetségtől anyagi támogatást kapott. A képviselők csak 1906 után kaptak költségértéket parlamenti tevékenységükért.

POLITIKAI PÁRTOK ÉS ÉRDEKSZÖVETSÉGEK

Az 1848–1849-es forradalom bukása után a politikai pártok alakulása is megrekedt. Csak az „új korszakban” (1859–1862) túrték meg őket, majd a német pártrendszer az 1861–1871 közötti évtizedben alakult ki.

A politikai pártokról és funkciójukról a császárságban alkotmányjogilag nem rendelkeztek. Létük jogilag az egyesületi jogon nyugodott, amelyet birodalmi szinten egységesen csak 1908-ban szabályoztak. Addig a szövetségi államok egyesületi törvényei voltak érvényben, amelyek jelentős különbségeket mutattak. Főleg a politikai egyesületeket – amelyekhez a pártok is tartoztak – lehetett tevékenységük miatt szorosabb állami felügyelet alá helyezni. A politikai egyesületek női tagságát 1908-ig tiltották, s a 18 éven aluli fiatalok ezután is kívül maradtak.

Összességében az 1908. évi egyesületi törvény liberalizálta az egyesülési- és a hozzá szorosan kapcsolódó gyülekezési jogot. A zárt helyiségben rendezett nyilvános politikai gyűlések rendőri engedélyezési kötelezettségét csak 1908-ban oldották fel, de továbbra is bejelentési kötelezettség volt.

A császárságban alapvetően öt párti rendszer alakult ki. Egy sor töredékpártnak ugyan sikerült ideiglenesen Reichstag-képviselőhez jutnia, de a parlamenti többségalkotásra nem voltak hatással.

A császárság kezdeti éveiben a legerősebb politikai áramlatot a liberálisok alkották. Még 1859-ben megalakult a Poroszországra figyelő liberális Német Nemzeti Egyesület (*Deutscher Nationalverein*), majd 1861-ben a Német Haladó Párt (*Deutsche Fortschrittspartei*), amely hagyományos liberális követeléseket tűzött zászlajára: demokratizálódást, jogegyenlőséget, az állam és egyház szétválasztását, valamint a nemzeti egységet. 1861 novemberében 104 képviselőjével a porosz képviselőház legerősebb frakcióját alkotta. Az 1866. évi porosz-osztrák háborúban Poroszország győzelme és a békekötés eredményei a liberális mozgalmat baloldali liberális és nemzeti liberális irányzatra osztották. Bismarck külpolitikai sikerei a hőn vágyott nemzeti egységet a lehetőségek kategóriájába sorolták, s a gyűlölt, reakciós „konfliktusminiszter” sok vezető liberális szemében rendkívüli formátumú államférfiúvá változott át. 1867-ben az inkább baloldali liberális Német Haladó Párt mellett megalakult a gazdaságra és a nagypolgárságra támaszkodó, s a königgrätzi csata után a Poroszország vezette kis-német egységért fellépő Nemzeti Liberális Párt (*Nationalliberale Partei*).

A baloldali liberalizmus 1871 után több pártszakadást és pártegyesülést ért meg, és változó neveken lépett fel (Német Haladó Párt, Német Szabadelvű Párt – *Deutsche Freisinnige Partei*, Szabadelvű Néppárt – *Freisinnige Volkspartei*, stb.) A baloldali liberalizmus a politikai rendszer parlamentarizálódását sürgette, s pozitívan viszonyult az aktív szociálpolitikához. Az alkotmányos monarchia elvét határozottan sohasem kérdőjelezték meg. Vezető személyiségük Eugen Richter (1838–1906) és Friedrich Naumann (1860–1919) volt.

A nemzeti liberalizmus sem alkotott monolitikus blokkot, jóllehet szervezeti története kifelé folyamatosabban haladt a Nemzeti Liberális Párt néven. Itt is voltak belharcok és szakadások. A baloldali liberalizmustól, illetve a konzervatív spektrumtól való elhatárolódásuk határai rugalmasak voltak. Összességében egyetértettek Bismarck és utódainak autoritatív belpolitikájával és a Német Birodalom hatalmpolitikai befolyásának kifelé történő bővítésével. Különösen egységesen álltak ki az imperialista kül-, fegyverkezési- és flottapolitika mellett. Vezető személyiségük a párt élén 1867-től Rudolf von Bennigsen (1824–1902), majd Ernst Bassermann (1854–1917) volt.

A liberális pártok választóik többsége a városi polgárság közép- és felső, protestáns rétegeiből került ki. Bizonyos szerepet játszottak még a kispolgárság és a közepes nagyságú mezőgazdasági üzemek képviselői. Pénzügyi támogatóik a gazdaság különböző köreiből kerültek ki.

A konzervatívok nehezen jutottak előre a pártalapításban. Főként az egyes személyek – földbirtokosok, gyárosok, ügyvédek, tanárok, orvosok – körüli politikai körökből nőttek ki csoportosulások, amelyeket a Landtagban (az egyes államok parlamentjei) vezetőik nevével jelöltek. A „Grabow frakció” (Wilhelm Grabow

után) 1861 őszén 91 képviselővel rendelkezett a porosz képviselőházban. A protestáns konzervatívok hívei főként a kelet-elbai junkerségből és parasztságból, protestáns lelkészekből, magas rangú tisztviselőkből, a tisztikarból és az uralkodóházzal szimpatizáló társadalmi rétegekből tevődtek össze. 1867-ben alakult meg a Szabad Konzervatív Párt (*Freikonservative Partei*), majd a birodalomalapítás új feltételeivel számoló Német Konzervatív Párt (*Deutschkonservative Partei*), amelyek az 1850–1860-as évek protestáns konzervatív elődeiktől eltérően hajlandók voltak konzervatív alapon együttműködni a birodalom kiépítésében.

Politikai gondolataikat és cselekvésüket a király és az állam iránti feltétlen lojalitás határozta meg. Határozottan elutasítottak minden lázadást vagy forradalmat, bármelyik irányból is érkezett. Bismarck ezért a szociáldemokrácia elleni harcában, de a Centrum elleni Kulturkampfban is számított a konzervatívok támogatására.

Miközben a protestáns konzervatívok az új birodalmat részben elfogadva, részben vele vitázva beilleszkedtek a Bismarck által megteremtett keretekbe, a katolikus konzervatívok nehezen egyeztek ki az evangélikus többség és az evangélikus uralkodóház realitásával, miután a katolikus Ausztriát végleg kiszorították Németországból.

A konzervatívok számára fontos volt a nagy-agráriusok érdekeit képviselő gazdaságpolitika. Pozícióik a gazdaságpolitikában, de az egyházi, valamint az iskola- és oktatáspolitikában sem voltak összeegyeztethetők a liberálisokéval. Legismertebb pártvezetőjük Otto von Manteuffel (1805–1882) volt.

A katolikusok a porosz Landtagban 1852 óta 54 fős képvisellel rendelkeztek és 1861-től 48 képviselővel új politikai csoportot hoztak létre, amelyet az ülésteremben elfoglalt helyük miatt egyszerűen Centrumnak neveztek. 1862. évi programtervezetük szerint a csoport célkitűzéseit a keresztény alapelvek, az erkölcs és a jog tisztelete, a forradalomellenesség, a porosz állam és a német nemzeti feladatok összhangja irányította. A Német Szövetség felbomlása után azonban újra kellett gondolniuk az államhoz való viszonyukat, amelyet a protestáns Poroszország uralt. 1870 decemberében, még a német–francia háború idején nemzeti pártként alakult meg, amely azonnal éles ellentétbe került a kormánnyal. A Centrum, s vele a politikai katolicizmus utat talált a katolikus lakosság valamennyi részéhez (Bajorország és más dél-német államok, a Rajna-vidék katolikusai és a poseni lengyelek). Az egyházi és vallási érdekek egyesítettek napszámost és földbirtokost, gyári munkást és gyárost, s szeparatista erőket is. Híveinek széles bázisa miatt a Centrum programja a hagyományos konzervatív követelések mellett szociálpolitikai javaslatokat is tartalmazott. A Kulturkampf fokozatos megszűnése után Bismarck gazdaság- és társadalompolitikájában, a szociáldemokrácia elleni küzdelmében a Centrum támogatásával is számolhatott. A Centrum vitathatatlan vezetőjének haláláig Ludwig Windthorst (1812–1891) számított.

A Reichstag egyedüli pártjaként a szociáldemokrácia állt szemben alapvetően a császárság politikai és gazdasági rendszerével. A birodalom megalakításakor a szocialista munkásmozgalom programilag és szervezetileg még nem volt egysé-

ges. 1875-ig még működött az 1863-ban Ferdinand Lassalle befolyásával alapított Általános Német Munkásegylet. Másrészt 1869-ben August Bebel (1840–1913) és Wilhelm Liebknecht (1826–1900) megalakította a Szociáldemokrata Munkáspártot (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei*). Ez a második német munkáspárt nemcsak politikai–gazdasági felfogásában különbözött az elsőtől, hanem Lassalle kis-német és porosz beállítottságával szemben nagynémet, poroszellenes orientációt vallott. 1870-ben, a stuttgarti kongresszusukon Németország Szociáldemokrata Munkáspártjára (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschlands*) változtatták nevüket. 1875-ben Gothában a két szervezet Németország Szocialista Munkáspártjává (*Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands*) egyesült. A párt nevét csak 1891-ben változtatták a mai formára: Németország Szociáldemokrata Pártja (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*).

Jóllehet Bebel a párt belső vitáiban a párt irányát a „forradalmi” irányzat felé terelte, integrációs személyiséggel megakadályozta a párt szétesését. A pártba főleg az ipari munkások léptek be, akiknek létszáma az 1871 utáni gyors iparosítással dinamikusan növekedett. Hosszútávon csupán a Centrumnak sikerült egyedüli konkurensként a katolikus munkások egy részét magához vonzania.

A szociáldemokraták is nehezen szereztek társadalmi támogatást, amelyet a szocialistaellenes (vagy kivételes) törvény is gátolt (1878). 1908-ig a porosz Landtagban egyáltalán nem volt képviselőjük, s ekkor is csak hét helyet szereztek. A Reichstagban 1871-ben mindössze két képviselőjük ült; a gyors fellendülés csak a századforduló táján következett be, s 1912-ben 110 képviselővel (4,25 millió szavazat) a legerősebb frakció lett.

Bismarck a hatalmi politika külpolitikai törvényeit a belpolitikában is érvényesítette: a pártokat saját céljaira használta fel és kijátszotta őket egymás ellen. Ezzel akarva-akaratlanul károsította a belpolitikai légkört és a politika céljairól folyó szellemi vitákat. A pártélet elsorvadt s mindinkább a gazdasági érdekcsoportok áldozatául esett. Mindez főleg a nemzeti liberálisokat érintette, akik mindinkább a konzervatívokhoz közeledtek. A különböző nemzeti és liberális pártok 1884 márciusában Heidelbergben elfogadott politikai nyilatkozatukban egyértelműen támogatták a kormány kül- és belpolitikáját, s a szocialistaellenes törvény meghosszabbítását követelték.

A nemzeti liberálisok 25 képviselője ugyanakkor még 1880 augusztusában elhagyta a Reichstag-frakciót és a Német Haladó Párttal együtt megalakították a Német Szabadelvű Pártot (*Deutsche Freisinnige Partei*), amelynek 1884. márciusi programja tényleges alkotmányos életet és a nép jogainak megőrzését sürgette.

1889-ben Bochumban megalakult az Antiszemita Német-Szociális Párt (*Antisemitische Deutsch-Soziale Partei*), amely ideológiájában Eugen Dühring (1833–1921) 1881-ben megjelent *A zsidókérdés mint faji-, erkölcsi és kulturkérdés* című könyvére támaszkodott. A párt ugyan nem vált jelentős politikai erővé – legjobb eredményét az 1893. és 1907. évi Reichstag-választásokon érte el egyaránt 16 mandátummal –, de roppant káros és pusztító volt az általa terjesztett eszmeiség.

Az antiszemitizmust a császári birodalomban főleg Adolf Stoecker berlini prédikátor, udvari lelkész tette szalonképessé. A konzervatív evangélikus lelkész prédikációiban gyakran keveredtek a keresztényszocializmus és az antiszemitizmus elemei, s a szociáldemokrácia ellen agitált. A császárné bizalmasaként időnként az udvarban is jelentős befolyást szerzett. 1878-ban megalakította a Keresztény-szociális Munkáspártot (*Christlich-soziale Arbeiterpartei*), rövidesen a porosz képviselőház és a Reichstag tagja lett, ahonnan politikusként hatott antiszemita nézeteivel a középrétegekre. A németek későbbi kapitulációját a nemzetiszocializmus faji antiszemitizmusa előtt szellemileg a 19. század végén készítették elő; nemcsak politikai kalandorok és ideológiai különcök, hanem Németország szellemi és világi hatalmának centrumaiban.

A császárság belpolitikai erőviszonyainak legfeltűnőbb változásai közé tartozott az érdekszövetségek létrejötte, amely főleg 1873 után, a gazdasági helyzet időszakos romlásával összefüggésben erősödött fel. Ekkor, a politikai frontok megkeményedésekor, különböző társadalmi csoportok megkíséreltek olyan szervezeteket alakítani, amelyek fő feladata a közvélemény előtt bizonyos érdekek hirdetése, illetve a politikai döntéshozók befolyásolása. Az alkotmány az érdekszövetségekről sem rendelkezett, s alakulásuk az egyesületi törvény keretében zajlott. Alapvetően két nagy csoportra oszlottak: bizonyos gazdasági szándékok támogatói és politikai célokat vallók.

A gazdasági érdekszövetségek között legjelentősebbek a szakszervezetek voltak, amelyeknek alapvető célja a munkásság gazdasági és társadalmi helyzetének javítása volt. A Német Birodalom megalakulásakor a szakszervezetek sem voltak egységesek; konkrét céljaikban és megvalósításuk útjaiban jelentősen eltértek egymástól.

A legjelentősebbek már 1871-ben az ún. Szabad Szakszervezetek voltak, amelyek az 1860-as évek elején alakultak és szakmai, valamint ipari szervezetekre tagolódtak. A politikailag a szociáldemokráciához kötődő szervezetek – taglétszámuk az 1870-es évek közepén már jelentősen meghaladta az ötvenezret – tevékenységét 1878 után a szociáldemokrata párthoz hasonlóan állami, illetve vállalkozói részről szervezeti tilalom sújtotta. Mindez azonban nem tudta megakadályozni taglétszámuk dinamikus növekedését. A szocialistaellenes törvény feloldása után (1890) taglétszámuk ugrásszerűen növekedett, s 1913-ban meghaladta a 2,5 millió főt, s ezzel Európa legerősebb munkásszervezetévé váltak. 1890-től 1920-ig csúciszervezetük (*Generalkommission*) elnöke Carl Legien (1861–1920) volt.

A Hirsch–Dunker szakegylet szervezeti gyökerei is az 1871 előtti évekre nyúltak vissza. Taglétszámuk azonban messze elmaradt a Szabad Szakszervezetekétől (1913: 106 000 fő). Programjuk és politikai pozíciójuk a baloldali liberális párt-spektrumhoz kötődött, ezért inkább együttműködésre, mintsem konfrontációra törekedtek a munkaadókkal.

Szervezetileg legfiatalabbnak a Keresztény Szakszervezetek számítottak, amelyek csak az 1890-es években alakultak meg, s taglétszámuk az első világháború

előtt megközelítette a 350 000 főt. Politikailag a Centrum balszárnyához kötődtek. Alapvetően a munkaadókkal való együttműködésre törekedtek, de szükség esetén a sztrájkra is hajlottak.

Valamennyi szakszervezeti irányzatra érvényes volt, hogy az első világháborúig az állam és a munkaadók nagy többsége nem ismerte el őket legitim munkavállalói képviselőnek és akadályozta tevékenységüket. A szakszervezetek csak a háborús helyzet nyomása alatt, főleg 1916-tól értékelték fel politikailag és jogilag.

Munkaadói részről már 1871 előtt megkezdtek szakmai szövetségbe való szerveződésüket, amelyet a munkásszervezetek erősödése is ösztönzött. Egységesek voltak a szakszervezetek elutasításában, a helyes gazdaságpolitikai irányról azonban eltérő véleményt vallottak. Az egyes ipari ágazatok eltérő érdekeik alapján részben az állami gazdaságpolitikával ellentétes intézkedéseket sürgettek. Ezért érthető, hogy a különböző szervezetekbe tömörülő német ipar megkísérelte a saját érdekeinek megfelelően befolyásolni a politikai döntéshozókat. Az 1876-ban alakult Német Iparosok Központi Szövetsége (*Centralverband deutscher Industrieller – Cdi*) főleg a nehézipari érdekek csúciszervezetét képezte. A német nehézipar a nagyagráriusokhoz hasonlóan védővám-politikával igyekezett távol tartani a külföldi konkurenciát. Az exportorientált ágazatok (textil-, vegyipar és készáruipar) nagy része ezzel szemben jövőjét a vámokról teljesen vagy nagyrészt lemondó szabadkereskedelmi politikában látta, s a gazdaságpolitikát ebben az értelemben igyekezett befolyásolni. Érdekeik védelmére megalakították az Iparosok Szövetségét (*Bund der Industriellen – Bdi*). A későbbiekben a Cdi és a Bdi viszonya feszült maradt; gyakorta a konfrontációtól sem volt mentes. A Cdi a konzervatív pártokkal, a Bdi a nemzeti liberálisokkal tartott fenn intenzív kapcsolatot. A gyakorlatban a szövetségek pénzügyileg támogatták bizonyos képviselők választási küzdelmét, amelyért meghatározott gazdaságpolitikai képviselőt vártak el a Reichstagban. A munkaadói szövetségek jelentősége pénzügyi erejükben, s nem taglétszámukban rejtett.

A politikába való aktív beavatkozásra törekvő gazdasági szövetségekhez tartozott az 1909-ben alakult Hansa Szövetség (*Hansabund*) is. Elsősorban a bankokat és a különböző iparágak városi középvállalkozóit képviselte, de kézműveseket és alkalmazottakat is tömörített. Gazdaságpolitikailag főleg a Cdi-vel képviselt ellentétes álláspontot.

A mezőgazdaságban már 1871 előtt egy sor egyesület működött. Ütőképes és agitatív csúciszervezetként mégis csak 1893-ban alakult meg a Mezőgazdák Szövetsége (*Bund der Landwirte – Bdl*) a birodalmi vezetés vámpolitikailag fontos külkereskedelmi egyezménye elleni tiltakozásból. A Bdl a konzervatívokkal együtt főleg a nagy- és közepes agrártermelők érdekeit képviselte, s 1914-ben 330 000 tagot számlált.

A császárságban bizonyos gazdasági érdeket képviselve számos más szervezet is – egyfajta agitációs szövetségként – törekedett bizonyos politikai befolyásra. Az 1890-ban alakult Népi Egyesület a katolikus Németországiért (*Volksverein für das katholische Deutschland*) 1913-ig 800 000 tagot szerzett, s ezzel az egyik legnagyobb szervezet lett. A szociáldemokrata ellenes szervezet főleg a népképzésben

tevékenykedett. Egyidejűleg jelentősen befolyásolta a Centrum szociálpolitikai aktivitását. A nacionalista és imperialista irányultságú agitációs szervezetek közé tartozott az 1887-ben alakult Német Gyarmati Társaság, az 1898-ban alakult Német Flottaegyesület (*Deutscher Flottenverein*) és főleg az 1891-ben alakult Össznémet Szövetség (*Alldeutscher Verband*).

HAJTÓERŐK: A LAKOSSÁG SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE ÉS MAGAS SZINTŰ IPAROSÍTÁS

A német területek lakosságának létszáma 1800 körül 23 millió, 1850-ben 35 millió, 1871-ben 40 millió, s 1910-ben megközelítően 65 millió főt számlált. Utóbbi létszám az európai össznépesség 14,5%-át tette ki. (Európában csupán Oroszország előzte meg 131 millió lakosával; 1910-ben Nagy-Britanniának 41 millió, Franciaországnak 39 millió lakosa volt).

A Német Birodalom lakosságának növekedése szorosan összekapcsolódott az országon belüli és külföldre irányuló lakossági vándorlással. A belső migráció legfontosabb következménye a városiasodás volt. A vidéki lakosság városba történő áramlása nyomán Berlin, Bécs, Hamburg régi metropoliszaihoz Breslau, Drezda, München, Köln, Königsberg, Lipcse és Magdeburg csatlakozott. 1907-ben, az iparosodás csúcspontján Berlinben már több mint két millió ember élt, de csak 40%-uk volt született berlini.

A külföldre történő vándorlás másodrangú jelentőségű volt: 1870–1914 között 2,5 millió személy hagyta el – főleg gazdasági okokból – a Német Birodalmat. A kivándorlók 90%-a az Amerikai Egyesült Államok felé vette az irányt.

A lakosság létszámának gyors növekedésével párhuzamosan haladt az iparosítás folyamata, amelynek lényege a kézműves termelési forma gépekkel való felváltása volt. A németországi iparosítás folyamata – regionális különbségeket felmutatva⁶ – az 1850-es évektől gyorsult fel. Ekkor a foglalkoztatottak még 55%-a dolgozott mező- és erdőgazdaságban, s csak 25%-uk az iparban és a kézműiparban. Fennmaradó részük a szolgáltatás és közüzemi szférában dolgozott. Az ipar és a kézműipar foglalkoztatottjainak száma 1905–1909 között előzte meg véglegesen a mező- és erdőgazdaságot, s érte el a 38:36%-os arányt, amely az első világháborúig érvényben maradt. Ezekben az években az ipar és a kézműipar adta a nettó belföldi termelés 45%-át, a mező- és erdőgazdaság csak 23%-át.

A magas fokú iparosítás szakaszába lépő ipari növekedés főleg az „új iparágak” dinamikus kiépítésén alapult, amelyet a természettudományi kutatások gyors fejlődése és dinamikus műszaki alkalmazásuk támogatott. Az új iparágak közé tartozott az elektro- és vegyipar, de jelentősek maradtak a „klasszikus” nehézipari ágazatok is. Az egész ipari szektor változásával párhuzamosan végbement koncentrációs folyamat nyomán rendkívül megnőtt az ipari nagyüzemek száma és jelentősége.

Az új lehetőségek a hetvenes évek elején hatalmas vállalatalapítási hullámot indítottak el Németországban. Különösen a jó nyersanyagtartalmakkal rendelkező területeken alakultak ki az ezrek életét irányító nagyüzemek, amelyek az elszegényedett és tulajdon nélküli kisparasztságot vonzották. A gyár környéki területek apró falvaiból néhány év alatt munkásvárosok nőttek ki. Az essen Krupp-művek munkáslétszáma például az 1848. évi 72-ről 1873-ra megközelítette a 12 ezret. A korábbi kézimunkát a tömegtermelés váltotta fel.

A vasúthálózat gyors kiépülése – a francia hadisarc egy részéből – és a gőzhajózás elterjedése forradalmasította a közlekedést. Lehetővé vált a kifizetődő áruszállítás. A vasútépítés rohamosan fejlesztette a vas- és acélipart és a bányászatot. A Ruhr-vidék nagy német cégei, mint a Krupp, Klöckner, Mannesmann, Berlinben pedig a Borsig világhírnévre tettek szert. Ekkor vált a német ipar központjává Szászország, Felső-Szilézia és Kattowitz is.

Az ipari tervek finanszírozására az egyes vállalkozók lehetőségeit messze meghaladó tőketársaságok alakultak, többnyire részvénytársaságok formájában. A Ruhr-vidék Európa legnagyobb ipari övezetévé fejlődött.

Az elektromosság, a robbanómotor (Otto-motor), a Diesel-motor felfedezése, az acélgyártás új eljárásai, a szabványok alkalmazása (csereszabatos gyártás) új iparágakat fejlesztett ki. A vegyi, optikai és elektrotechnikai iparban a legmodernebb technikát alkalmazták. A jénai Carl Zeiss-művek optikai készülékeit a világ minden részébe exportálta. A nehéziparban a Bessemer-körte tökéletesítése lehetővé tette az acél tömegtermelését. A foszfortartalmú lotaringiai vasérc kohósítását az ún. Thomas-féle eljárás tette lehetővé. A vegyipar találmányai a mezőgazdaságot is modernizálták; a műtrágya alkalmazása jelentősen növelte a terméshozamot, így biztosította a gyorsan növekvő lakosság élelmezését. A gyors fejlődés felszívta a kezdeti iparosodással járó munkanélküliséget, s megszüntette a pauperizmust.

Így a 19. század utolsó évtizedében Németországban az ipar vette át a vezető szerepet, s gyors ütemben bekapcsolódott az európai, sőt részben a globális gazdasági cserekereskedelembé. Az iparosítás forradalmasította a szállítást is; a vasút és a gőzhajó megteremtette a távolsági kereskedelem pénzügyileg kedvező összeköttetéseit, amely korábban a nagytömegű árucikkek számára túlságosan drága vagy műszakilag kivitelezhetetlen volt. Így javult a német termékek eladási lehetősége és az import is jelentősen egyszerűbb és olcsóbb lett. 1913-ban a német export- és importügyletek több mint 54%-a európai, s 28%-a már az amerikai kontinens partnereivel bonyolódott. Így a német ipar jelentős mértékben – erőteljes ágazati eltérésekkel – termékeik értékesítése érdekében a külföldi piacokra való bejutástól függött, illetve nyersanyagok importjára szorult.

Ezzel szemben a német mezőgazdaság a 19-20. század fordulóján már egyre kevésbé tudta élelmiszerrel megfelelően ellátni a gyorsan növekvő számú lakosságot, jöllehet a műszaki innováció következtében termelése – főleg a 19. század második felétől – már rendkívül megnőtt. Így a Német Birodalom mindinkább függővé vált az élelmiszerimporttól, s az első világháború előestéjén élelmiszerszükségletének

20%-át ebből fedezte. A külkereskedelem, s főleg a vámpolitika – minden vonzatával együtt – a német külkereskedelmi kapcsolatok növekvő nemzetköziesülésével párhuzamos a korábbinál jóval nagyobb súlyt kapott a gazdasági vitákban.

A 19. század utolsó harmadában a Német Birodalomban alapvető gazdasági és társadalmi fordulat történt. A dinamikusan növekvő német lakosság létfeltételei és a munka világa példátlan mérvű nyomás alá került. A korábbi viszonylag stabil szociális rétegződést az ipari társadalom váltotta fel, amelyben leginkább az ipari munkásság jelentősége nőtt meg. 1882-ben a német ipar 6,4 millió főt foglalkoztatott (a lakosság 35%-a), 1907-ben számuk 11,2 millióra nőtt (42%). Ezzel szemben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak abszolút száma ugyan 8,2 millióról 9,8 millióra emelkedett, de az összlakosságon belüli arányuk 41,6%-ról 28,4%-ra csökkent.

A növekvő létszámú polgári rétegek a tőkés gazdasági rendszer bázisán tovább növelték gazdasági vezető szerepüket. A polgárság önmagában rendkívül differenciált volt. A gazdasági polgárság főleg a közepes és nagyobb vállalkozókat tömörítette, amely vállalkozói tevékenységével aktívan részt vett az iparosításban, s ezzel gazdasági kulcsszerepre tett szert. A képzett polgárság zöme a „szabad foglalkozásokban” (orvosok, ügyvédek, stb.), illetve a városi és kommunális közigazgatásban dolgozott. A kispolgárság a kézműiparban és kisiparban foglalkoztatottakat egyesítette. A polgári rétegeket a növekvő létszámú alkalmazottak mind jelentősebb társadalmi csoportja egészítette ki, megteremtve az „új középréteg” fogalmát.

Az egyes „polgári” rétegeket nem lehetett pontosan és világosan elhatárolni, s az átmenet közöttük rugalmas maradt. Gustav Schmoller (1838–1917) 1895. évi becslése szerint a német lakosság 2%-a a legfelső, 23%-a a felső, 31%-a a középső, s 44%-a az „alsóbb osztályokhoz” tartozott, a vidéki és városi lakosság megkülönböztetése nélkül. A modernizációs nyomás különösen az összlakosság egy százaléka alatti nemesség politikai és társadalmi privilégiumait érintette, amelynek vezető funkciója az iparosítás előtti időkben mezőgazdasági pozícióján nyugodott. A nemesség és a kis létszámú polgári nagyvállalkozók között szintén rugalmas határok voltak.

BELPOLITIKAI KONFLIKTUSOK: A „KULTURKAMPF”

Röviddel a Franciaország elleni győzelem és a Német Birodalom megalakulása után az új birodalom mély belpolitikai konfliktust élt át, amelyben összeütközésre került sor a birodalom, néhány tagállama, liberális pártjai, illetve a római-katolikus egyház és a német katolicizmus között. A fokozatosan élesedő küzdelemre vonatkozó „Kulturkampf” kifejezést először 1873 elején Rudolf Virchow (1821–1902), ismert orvos és baloldali liberális képviselő, a Haladó Párt vezetője használta.

A liberális mozgalom egyes képviselői már a birodalom alapítása előtt szekularizált társadalmi rendszer megvalósítását sürgették, amely – amennyire lehetséges – csökkentené az egyház állami és társadalmi befolyását. A törekvés a felvilágoso-

dás gondolkodásmódjából származott, amely a vallást kizárólagos magánügynek igyekezett nyilvánítani, s római-katolikus formáját „tudományosan meghaladottnak” tekintette. Szerintük a nagy keresztény egyházaknak – amelyek 1871-ben még a birodalom lakosságának közel 98%-át tömörítették – teljesen alá kell vetniük magukat a törvénykező mindenható államnak. Csupán a világosan körülhatárolható, közvetlen lélekgondozó tevékenységet szánták nekik.

A liberális államfelfogás tekintélyes képviselője a svájci származású, s a heidelbergi egyetemen államjogot tanító Johann Caspar Bluntschli (1808–1881) volt, aki oktatási tevékenysége mellett még badeni tartományi gyűlési képviselőként is tevékenykedett. Határozottan kiállt a modern állam és a tudományosan művelt ember fölénye mellett a katolikus egyház nézeteivel szemben.

A liberális államfelfogással szembeni nézetet a porosz állami szolgálatban álló Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877) jogász képviselte. Az állam és az egyház 1830-as évek végén kitört vitája nyomán teológiát tanult, s katolikus lelkész, majd 1850-től mainzi püspök, s a német katolicizmus legfőbb szószólója lett. A Centrum Párt Reichstag-frakciójának tagjaként haláláig a politikailag legbefolyásosabb egyházi vezető volt, aki az egyéni szabadság legnagyobb veszélyének az állami eszme túlértékelését tekintette.

A liberális, illetve nemzeti liberális mozgalom politikai térnyerésével párhuzamosan növekedett az egyházakra irányuló nyomás. A korai viták színhelye a badeni nagyhercegség volt, mivel a kormányzó nagyherceg már az 1850-es évek végén megnyitotta kabinetjét a liberális politikusok számára. Az egyházak – főleg a római-katolikus – nem voltak hajlandók harc nélkül kitérni a liberális politika elől. A konfliktus központi színterét a hagyományosan egyházi ellenőrzés alatt álló nyilvános iskolák alkották. A liberálisok éppen ezt akarták megszüntetni, vagy legalábbis drasztikusan korlátozni. A liberális mozgalom és a katolikus egyház közötti ideológiai vita a birodalom alapítása előtti évtizedben éleződött ki, amikor IX. Pius pápa (1792–1878; pápa 1846–1878) többször, élesen elítélte a liberális meggyőződést, amelyet minden hívő katolikus számára teljesen elfogadhatatlannak minősített. Az általa összehívott 1869–1870. évi első vatikáni zsinat határozatai meghirdették a pápai csalhatatlanságot és újból kiélezték a liberális és római-katolikus világnézet különbségét. A Kulturkampf többé-kevésbé látens konfliktusanyaga így már 1871 előtt ismertté vált, nemcsak Németországban, hanem Olaszországban és Svájcban is.

Az 1871. március 3-i első Reichstag-választásokon a katolikus Centrumpárt 63 mandátumot (18,6%) szerzett, s ezzel a nemzeti liberálisok után a második legerősebb frakció lett, maga mögé utasítva a konzervatívokat. Alapelvei között szerepelt „a vallási közösségek jogának védelme a törvényhozás beavatkozásai ellen” kitétel is.

Bismarck szerint mindez „papi uralkodáshoz” vezethet a „királyi uralkodás” mellett, sőt, a pápa egyfajta közvetett kormányzásával járhat. Számára az ultramontán (pápapárti) katolikus csoportosulás éles ellenzékben állt az új állammal és az evangélikus császársággal, amelyben szerinte „1866 legyőzöttjei”, a protestáns kis-német egység katolikus ellenfelei, a hannoveri welfek, a keleti porosz provinciák lengyeljei,

s később az elzásziak tömörültek. Bismarck a politikai katolicizmus híveit a „birodalom ellenfeleinek” nyilvánította, s a Centrupárt valamint a katolikus Franciaország és Ausztria kapcsolatától tartott. Elutasította a kormányzatával szembehelezkedő centrupárti föderalista törekvéseket is, amelyek a részállamok lehető legnagyobb függetlenségének fenntartását célozták.

Bismarck a politikai katolicizmust a porosz vezetéssel létrejött birodalom potenciális veszélyének tartva a Kulturkampfot „belpolitikai preventív háborúként” indította el. Első intézkedésként 1871 júliusában feloszlatta a porosz kultuszminisztérium katolikus osztályát. Ugyanezen év decemberében birodalmi törvényként kibocsátotta az ún. szószék-paragrafust, amely a büntető törvénykönyv kiegészítéseként megtiltotta a lelkészeknek, hogy hivatásuk gyakorlása közben államügyeket „a közbékét veszélyeztető módon” (szószékről) tárgyaljanak. Retorzióként hivatalukból való felmentést és börtönbüntetést helyezett kilátásba. Az 1872. márciusi iskolafelügyeleti törvénnyel Bismarck az iskolák hagyományos egyházi felügyeleti jogát – a tanárok és tantervek felett – Poroszországban állami felügyelettel váltotta fel. A Bundesrat és a Reichstag 1872-ben betiltotta a jezsuita rendet a Német Birodalom területén. 1873-ban Poroszországban a „májusi törvényekkel” közvetlenül beavatkoztak az egyházi életbe: a papok képzését és alkalmazását állami ellenőrzés alá vonták; a papoknak állásuk elfoglalása előtt pl. „kultur-vizsgát” kellett tenni, amelyet német állami egyetemi tanulmányokhoz kötöttek. Az egyházi vagyonok igazgatását választott községi képviselőkkel látták el. Végül 1875-ben a Reichstag elfogadta, hogy csak a polgári anyakönyvvezető előtti házasságkötés törvényes; az egyházi esküvőt ezzel pusztán vallási–szimbolikus aktusra redukálták. A betegápolással foglalkozó rendek kivételével minden papi rendet betiltottak. Az egyház, mint intézmény hatalmát korlátozták azokkal a törvényekkel is, amelyek megszüntették a katolikus egyház állami pénzügyi támogatását. Időszakosan a lelkészi és püspöki hivatalok egynegyede betöltetlen maradt, mivel sok lelkészt felmentettek állásából, letartóztatták őket vagy külföldre menekültek.

A katolikus lakosság töretlen szolidaritása demonstratív gesztusokban mutatkozott meg. A börtönbüntetésre ítélt lelkészeket a börtön kapujáig kísérték, s a hagyományos, korábban kisebb körmenetek több ezres résztvevővel formálisan politika-mentes tömegtüntetéssé alakultak. Ezzel párhuzamosan megghiúsult a Centrupárt parlamenti gyengülésének esélye, sőt az 1874. januári Reichstag-választások nyomán már 91 képviselője ült a padsorokban.

A liberálisokkal kötött kényszerszövetség más területeken azonban sikeresnek bizonyult. A Kulturkampf intézkedéseivel párhuzamosan főleg a nemzeti-liberális frakció támogatásával sikerült törvényeket elfogadtatni a birodalom belső egysége érdekében. A Reichstag 1871–1875 között 167 törvényt fogadott el. Legsürgősebb feladat a pénzügyi egység megteremtése volt. 1871-ben ugyan bevezették a márkát (1 марка = 100 Pfennig), mint a szövetségi állam közös pénznemét, a szövetségi államokban azonban az érmék 1878-ig érvényben maradtak. A márkát 1873-ban aranyalapra helyezték, vagyis 1914-ig a bankjegyeket névleges értékükön aranyra

lehetett cserélni. Mindez a pénzügyi stabilitás és a марка nemzetközi fizetőeszközként való elfogadásának fontos feltétele volt, ami a német külkereskedelem javára is vált. 1874-ben emellett a birodalomban egységes mérték- és súlyrendszert (méter és kilogramm) vezettek be.

Bismarck és a liberálisok további együttműködésének súlypontját a birodalom egységes jogi területté alakítása alkotta. E bázison a birodalom gyorsan egységes kereskedelmi- és büntetőtörvénykönyvhöz jutott. Lényegesen tovább tartott a magánjogi terület kiegyenlítése; az egész birodalomban érvényes polgári törvénykönyvet csak 1896-ban fogadták el, s 1900-ban lépett életbe. A lipcsei birodalmi bíróság 1879-ben kezdte meg működését, mint a legfelső német bíróság.

Az 1870-es évtizedben elfogadott törvényhozó lépések alapvetően hozzájárultak a birodalom gazdasági egységéhez, megteremtve a gyors iparosítási folyamatot. Ennek eredményeképpen az 1871-ben még döntően agrárjellegű birodalom 1914-re világméreteken az Amerikai Egyesült Államok után a második magasan fejlett ipari országgá vált. E gazdasági pozíció nem maradt hatástalan a birodalom külpolitikai vonalvezetésére. A gazdaságilag és jogilag egységes térség növelte a lakosság összetartozási érzetét is, s a birodalom egységét többé nem vonták kétségbe.

Bismarck pontosan látta intézkedései sikertelenségét s megkísérelte, hogy a legkisebb veszteséggel kerüljön ki a helyzetből. Egyúttal engednie kellett a császár egyházpolitikai békét sürgető követelésének is. Intézkedései nem érték el a kívánt hatást, sőt, sok protestánst is kiábrándítottak. Az állami iskolafelügyeletet és a polgári házasság bevezetését a Centrupárton kívül a konzervatívok is elutasították. A Kulturkampf mindinkább megmérgezte Németország politikai és szellemi légkörét és veszélyeztette az alapvető jogokat.

A viták rendezésére alkalmat kínált IX. Pius pápa 1878 elején bekövetkezett halála. Mivel az új pápa, XIII. Leó (1810–1903, pápa 1878–1903) is kompromisszum-készséget mutatott, Bismarck a Kulturkampf befejezése mellett döntött. A birodalom és a római egyházvezetés hosszú tárgyalásainak eredményeként elérték, hogy legtöbb intézkedését néhány kivétellel megszüntették. Csak néhány szabályozás maradt érvényben: a jezsuiták 1917-ig működhetek legálisan, a szószékparagrafust pedig 1953-ban oldották fel.

Magától értetődően a nemzeti-liberálisok – Bismarckkal együtt a Kulturkampf mozgatói – nem értettek egyet a katolikus egyházzal és a Centrummal szembeni kompromisszumos irányvonallal. A Kulturkampf leépítése az 1870-es évek végétől mégis összekapcsolódott a birodalomban végbemenő alapvető belpolitikai fordulattal. Bismarck és a liberális pártok eddigi érdekszövetsége felbomlott. Bismarck be akarta fejezni a császárság liberális korszakát, s leszámolni nehéz partnerével, amelyre a parlamenti többség érdekében rá volt utalva. Alternatív politikai partnernek csak a konzervatívok kínálkoztak, akiknek politikai meggyőződését ugyan osztotta, de bírálták a Kulturkampfot. A konzervatívok a parlamentben egyedül nem voltak képesek a kancellárnak a további törvénykezéshez szükséges többséget biztosítani. A liberálisok nélküli vagy azok ellen irányuló többség megszerzéséhez

csak a Centrumpárt jöhetett szóba, amely legalábbis részleges érdekezésszerűséget mutatott a konzervatívokkal.

A Bismarck által kezdeményezett belpolitikai irányváltás egybeesett az ún. alapítási válsággal és a birodalom gazdaságára gyakorolt hatásaival. A Franciaország elleni győztes háborúhoz és a birodalomalapításhoz kapcsolódóan Németország rendkívüli konjunktúrát élt át. A korabeli mércéhez mérve magas, a frankfurti békeszerződésben rögzített 5 milliárd aranyfrankos francia háborús kártérítéssel a német pénzügyi piacon hirtelen összehasonlíthatatlanul több pénz állt rendelkezésre, mint korábban. Ennek birtokában számos új vállalkozás alakult, s rendkívül megnöttek a spekulációs tőzsdeügyletek. 1873 tavaszától már érzékelhetővé vált, hogy számos vállalkozás forgalom- és nyereségvárakozásait messze túlbecsülték, s a német tőzsde magas részvényárfolyama a nemzetközi pénz- és tőzsdeválság nyomán összeomlott. Számos német cég pénzügyi válságba került vagy csődbe jutott, amely a munkahelyek megszűnésével járt. Ezzel párhuzamosan számos mezőgazdasági üzem is nehézségekkel küszködött, főleg a porosz keleti provinciák gabonatermelő nagybirtokosai. Ekkor volt kialakulóban a világ agrárpiaca, amelyet a vasút és a gőzhajó fejlődése határozott meg. Mindez azzal járt, hogy a gabonaárak folyamatosan csökkentek és Németország élelmiszerimportja – főleg az Egyesült Államokból és Oroszországból – jóval olcsóbb és kifizetődőbb lett. Ezáltal azonban erősödött a német agrártermékek konkurenciája.

A gazdasági fejlődés megtorpanásakor a német nehézipar és a nagy-agráriusok a liberális szabad-kereskedelem elveire épülő kereskedelmi- és vámpolitikával való szakítást sürgették. A „nemzeti munka védelmének” jelszavával, magas védővámokkal igyekeztek megvédeni a német termékeket a külföldi konkurenciától, gazdaságpolitikai fordulatot sürgetve a protekcionizmus irányába.

A Reichstagban túlnyomó többségben lévő liberálisok ilyen kereskedelmi- és vámpolitikát nem tudtak elfogadni. A konzervatívok viszont egyetértettek a nagyipar és a nagy-agráriusok által erőteljesen támogatott védővám-politikával, hiszen azok parlamenti érdekképviselőinek tekintették magukat. Az alapítási válság kitéljesedésével felgyorsult a gazdasági érdekszövetségek létrejötte is, amelyek erősítették a pártok, parlamenti képviselők, egyéb döntéshozók és a sajtó tudatos befolyását. 1876-ban alakult meg a főleg nehéziparosokat tömörítő Német Iparosok Központi Szövetsége, hogy gazdaságpolitikai javaslataikat hatékonyabban érvényesíthessék a birodalmi vezetés és a parlament döntéshozói körében.

Bismarck lehetetlennek tartotta a gazdaságpolitika megváltoztatását a liberális többséggel egyetértésben. De politikai megfontolásból is szakítani akart a velük fennálló részleges együttműködéssel: megelégtette, hogy politikája állandóan olyan politikai irányzat egyetértésétől függött, amelytől mély világnézeti szakadék választotta el. Elvileg ellenezte a rendszer erőteljesebb parlamentarizálódásának liberális reményét is, hiszen éppen ő illesztette az alkotmányba a kancellár- illetve császárközpontú autoritativ kormányformát. Az 1860-as évektől folyamatosan konfliktusba került a liberálisokkal a katonai költségvetés ügyében is. A liberálisok

ellenállása miatt 1874-ben meghiúsult a birodalmi vezetés kísérlete, hogy tartósan rögzítse a katonai költségvetést. Stratégiaiilag Bismarck egyrészt a liberalizmus parlamenti pozícióinak gyengítésére törekedett, másrészt azt remélte, hogy a megerősödött konzervatív frakcióra támaszkodhat, amely esetenként együttműködik a Centrumpárttal. Ehhez persze le kellett állítania a sikertelenné vált Kulturkampfot, hogy megnyerje a Centrum részleges támogatását.

Bismarck 1877 második felétől mérlegelte a liberálisokkal való szakítást, miután még egyszer hiábavaló kísérletet tett a liberálisok megnyerésére. Miniszteri tárcát kínált vezetőjüknek, Rudolf von Bennigsennek, terve azonban meghiúsult a nemzeti-liberálisok követelésein. Irányvonala megváltoztatásához azonban még hiányzott a megfelelő alkalom. Erre a katolikus egyház élén 1878 elején végbement változás, illetve 1878. május 11.-e szolgáltatott ürügyet.

A „KONZERVATÍV FORDULAT”:

A SZOCIALISTAELLENES TÖRVÉNY ÉS A SZOCIÁLIS TÖRVÉNYKEZÉS

1878. május 11-én Max Hödel (1857–1878) iparossegéd a berlini utcán több pisztolylövést adott le I. Vilmos császárra, de célt tévesztett. A helyszínen elfogott merénylőnek nem voltak világos politikai indítékai és nem állt kapcsolatban a szociáldemokráciával. Mindazonáltal Bismarck elérkezettnek látta a pillanatot, hogy fellépjen a szociáldemokráciával szemben, amely nem titkolta, hogy alapvetően szembehelyezkedik a fennálló politikai és társadalmi rendszerrel.

Az Általános Német Munkásegylet és a marxista irányultságú Szociáldemokrata Munkáspárt taglétszáma az 1873. évi válság után folyamatosan növekedett, s a két párt az 1875. májusi gothai kongresszuson egyesült. Új programjuk teljesen új társadalmi- és tulajdonviszonyokon nyugvó rendszer célját tűzte ki.

Az új párt, Németország Szocialista Munkáspártja szavazatainak növekedése az 1877. évi (9,1%, 12 mandátum) Reichstag-választásokon nyugtalanította a birodalmi kormányt és a polgári pártokat. Bismarck szerint – miként a parlamentben elmondta – „Bebel vagy Liebknecht képviselő a francia kommünt állította a politikai berendezkedés mintájául”. Ettől a pillanattól a szociáldemokráciát ellenségnek nyilvánította, s megindította második „belpolitikai megelőző háborúját”, ezúttal nem a Centrum, hanem a szocialista munkásmozgalom ellen. Májusban a liberálisok ellenszavazatai miatt még meghiúsult a „szociáldemokrata kilengések elhárítására” irányuló kivételes törvény javaslata.

1878. június 2-án újabb merénylet segített Bismarcknak. Ezúttal Karl Nobiling (1848–1878) sebesítette meg a császárt, s ő sem tartozott a szociáldemokraták közé. Június 11-én feloszlatták a Reichstagot, majd a választási küzdelemben a polgári köröket demagóg módon a szociáldemokraták állítólagos veszélyességével riogatták, „hazátlan legényeknek” bélyegezve őket.

Az 1878. június 30-i Reichstag-választások eredményei mégsem teljesítették teljesen a kancellár elvárásait. A konzervatívok annyival erősödtek, amennyivel a liberálisok gyengültek, de a liberális frakció mégis a legerősebb politikai erő maradt. A lejáratási kampány ellenére a szociáldemokraták 9,1%-ról csak 7,6%-ra estek vissza, s 12 képviselőjük helyett kilenc maradt. Mivel a konzervatívoknak Bismarck új „kormánypártjaként” partnerre volt szükségük, a szinte változatlan erejű Centrum-frakció (94 mandátum helyett 91) vitathatatlanul kulcspozícióba került a parlamentben.

Mivel a Bismarck által remélt konzervatív többség elmaradt, s a liberálisokkal folytatott további együttműködés sem jöhetett már szóba, nem maradt más hátra számára, mint a Centrummal szembeni taktikázás, hogy elfogadtathassa a szocialistaellenes törvényt és a védővám-politikát.

A tervezett „szocialistaellenes törvényt” a Centrum semmiképpen sem volt hajlandó Bismarck kívánságai szerint teljesíteni. Ekkor leplezetlenül, államcsínnnyel fenyegetőzve nyomást gyakorolt a Reichstagra, az alkotmány revíziójára gondolva. Eközben rá kellett jönnie, hogy a szocialistaellenes törvény tervezete fontos változáson ment keresztül a Reichstagban. Az elfogadásra kerülő törvény hatályát mindössze három évben határozták meg, és ezután kellett későbbi sorsáról dönteni. Mindez azt jelentette, hogy viszonylag rövid időn belül ismét parlamenti többséget kell szereznie a vitatott törvény meghosszabbítása érdekében.

Végül 1878. október 21-én – a konzervatívok és a nemzeti liberálisok egyetértésével, a Centrum, a Haladó Párt és a szociáldemokrata frakció ellenszavazata ellenére – életbe lépett a „szociáldemokrácia közveszélyes törekvései elleni törvény” (a név szerinti szavazáson 221:149 arányban).

A törvény mélyreható eszközrendszer tartalmazott a szociáldemokrata párt szervezeti- és kommunikációs struktúrájának szétfűzésére. Betiltották a „fennálló állami- és társadalmi rendszer megdöntésére irányuló szociáldemokrata, szocialista vagy kommunista törekvésű egyesületeket”, az e célzattal rendezett gyűléseket, folyóiratokat, s az e célra indított pénzgyűjtést. A betiltott egyesületekben vagy annak érdekében tevékenykedőket 500 márka pénzbüntetéssel, vagy 3 hónapig terjedő börtönbüntetéssel, az egyesületek funkcionáriusait, illetve azokat, akik betiltott egyesületek számára helyiséget bocsátottak rendelkezésre, egy hónaptól egy évig terjedő börtönbüntetéssel fenyegették meg. A szocialistaellenes törvénnyel a pártszervezeteket és a szakszervezeteket igyekeztek szétfűzni. A törvényt a kormány szándéka ellenére csak két és fél éves időtartamra fogadták el, de 1890-ig folyamatosan meghosszabbították, 1880-tól már a Centrumpárt egyes részeinek támogatásával.

Bismarck 1879-ig közepéig a védővám-politikára való áttérést is keresztülvitte a Reichstagban. A parlamentben megalakult a védővám szószólóit – a legtöbb konzervatív, a Centrum-frakció legnagyobb része és néhány nemzeti-liberális – tömörítő „népgazdasági egyesülés”, amelybe a 397 képviselőből 204 lépett be, megszerezve a többséget. A vámtarifa-törvény 1879. július 12-én jelentős többséggel

ment keresztül a szavazáson. A törvény következtében védővám sújtotta a legtöbb Németországba importált árut. E vámtételek nemzetközi összehasonlításban közepes mértékűek voltak. A birodalom eltávolodása a liberális szabadkereskedelmi politikától – Nagy-Britannia kivételével – nem jelentett kivételt az európai nagyhatalmak sorában. Az importot megdrágító hatása miatt természetes következménye a fogyasztói árak növekedése lett.

Az 1879 nyári vámpolitikai határozatokkal lezárult a liberálisokkal való együttműködés. Bismarck tudatosan szakított velük és így tartósan megakadályozta a birodalom modernizálását.

Az 1880-as évek elején világossá vált, hogy a szocialistaellenes törvény első időszakának durva alkalmazása (betiltás, letartóztatások, ítéletek és kiutasítások) nem gyengítette a szociáldemokrácia politikai erejét. Az 1881. október végi Reichstag-választásokon – a három éves repressziók ellenére – ugyan csak 6,1%-ot szereztek, de a pártok erőviszonyainak eltolódása miatt mandátumaik számát kilencről ismét tizenkettőre növelték, s visszaállították a szocialistaellenes törvényt megelőző erejüket. A vidéki választókerületi megosztás előnyösebb volt, mint a városi, ezért csak feltételesen adott valós képet a politikai erőviszonyokról. Az erősen iparosodott Berlinben a párt szavazati aránya kereken 40%-ot tett ki.

Bismarck a munkásságnak a társadalmi és politikai rendszerbe való jobb beágyazását attól remélte, hogy a munkáspárt rendőri elnyomásával egyidejűleg megszűnik a tekintélyes és példás állami szociálpolitikával igyekezett javítani a munkásság helyzetén. Ezzel őket az állam számára nemcsak megnyerni, hanem egyidejűleg politikai szervezetüket, a szociáldemokrata pártot is gyengíteni igyekezett.

1881 novemberében a Reichstagban császári üzenet formájában a munkások számára baleset-, betegség-, rokkantsági- és öregségi biztosítást helyeztek kilátásba. A tervezet nyomán 1883 júniusában kiadott első törvény az évi 2000 márka alatt kereső munkások és alkalmazottak betegbiztosítását szabályozta; a járulék kétharmadát a biztosított, egyharmadát a munkaadó fizette. Mindez ingyenes orvosi kezelést biztosított, s a betegség idejére, maximum 13 hétig 50%-os táppénzt. A különféle pénztárak mellett a munkásság tipikus betegsegélyző pénztára a szövetkezeti formában működő pénztár lett.

Az 1884. júniusban megjelent balesetbiztosítási törvény szerint a baleset teljes költségét a vállalkozók szakmai szövetkezete vállalta, halálos baleset esetén pedig a hátramaradottaknak nyugdíjat fizetett. A balesetbiztosítás a betegbiztosítás lejártaival tehát a 14. hét után kezdődött. Tartalmazta a gyógyítási költségeket, valamint a keresetnélküliség teljes idejére az utolsó munkabér kétharmadát.

A szociális törvényeket 1889 júniusában az öregségi- és rokkantsági biztosítás zárta le. A szintén évi 2000 márka alatt kereső munkások és alkalmazottak hozzájárulásait a biztosított és a munkaadó 50-50% arányban fizette, s szerény állami támogatás (évi 50 márka) is járt. Minden 70 év feletti munkásnak életfenntartási hozzájárulást, munkaképtelenség esetén pedig rokkantsági nyugdíjat biztosított, amely az átlagbér egyharmadát tette ki. A gyakorlatban azonban inkább rokkantsági- és

öregségi nyugdíjat fizettek, mivel a biztosítottak többsége 70. életéve elérése előtt munkaképtelen lett. Ezt az életkort a biztosítottak csak szűk része érte meg. (1913-ban kerekén 102 000 öregségi nyugdíjas, s 1,1 millió rokkantsági nyugdíjas volt).

A Német Birodalom szociális törvénykezésével megelőzte a világ többi országát, ezért hosszú ideig példaképnek tekintették. A szociális biztosítás rendszerének alacsony szolgáltatási színvonala főleg a finanszírozási problémában, illetve abban a korabeli felfogásban rejtett, hogy a magas biztosítási összegek a lustákat ösztönöznék a rokkantsági nyugdíjra. Ezért a juttatásokat általában olyan alacsonyan kell tartani, hogy a biztosítottak rá legyenek utalva az önsegélyre, vagy legalábbis a részkeresetre.

A császárság törvényes biztosítási rendszere a dinamikus lakosságnövekedés bázisán kifogástalanul működött. A nagyszámú munkaképes, viszonylag fiatal emberek biztosítási befizetései szemben álltak a betegek, az idősek és a rokkantak keresőképtelenné vált kis rétegével. Így a társadalmi biztosítás egyes ágazatai pozitív pénzügyi mérleget mondhattak magukénak. Államilag szabályozott munkanélküli biztosítás bevezetésére a császárságban nem került sor. A szakszervezeti tagsággal rendelkező munkanélküliek számíthattak munkanélküli támogatással a szakszervezeti pénztárból. A szervezetlen munkások kommunális segélyben reménykedhettek. Az összességében kedvező gazdasági fejlődés miatt a császárságban hosszsan elnyúló, tömeges munkanélküliségre nem került sor.

Az 1880-as évek szociális törvényhozása a modern intervenció- és szociális állam kialakulásának első szakaszát jelentette. A korábbiaknál erőteljesebben állami feladat lett a társadalmi és gazdasági viszonyokba történő beavatkozás. Az állami feladatok növekedésével párhuzamosan kialakultak a bürokrácia intézményi és személyi feltételei, központi, egyes állami és kommunális szinten. S éppen ez jelentette a császárság „modernitásának” egyik fontos összetevőjét.

A szocialistaellenes törvényt 1880-ban, 1884-ben és 1886-ban váltakozó szavazataránnyal meghosszabbították. Bismarck hitt abban, hogy jogi és adminisztratív intézkedésekkel elnyomhatja a szociáldemokráciát. A törvény alapján több mint egy évtizedig a hatóságok és bíróságok eljárást indítottak szociáldemokrata szervezetek és sajtószervek ellen, de a párt funkcionáriusai ellen is. A birodalomban betiltottak 1300 szociáldemokrata kiadványt, 322 munkásszervezetet, közöttük szakszervezeteket is. A párt vezetői ellen meghatározott körzetekre és helységekre tartózkodási tilalmat bocsátottak ki.

A szociáldemokrata funkcionáriusok ellen Bismarck bírósági módszerekkel már 1878 előtt fellépett. 1878-ban pedig számos szociáldemokrata funkcionáriust kiutasítottak Berlinből, s két év múlva Hamburgból is. A munkások azonban az üldözések hatására még szorosabbra zárták soraikat. A kiutasítottak családjaiért szolidaritási akciók s pénzgyűjtések indultak. A hatóságok nyilvánvaló jogtalanságai ellen rövidesen kifogások merültek fel baloldali-liberális és a Centrumhoz közeli körökben. A szocialistaellenes törvény fennállása idején a hatóságok összesen 900 személy ellen adtak ki tartózkodási tilalmat, s 1500-at ítéltek börtön- vagy fegyházbüntetésre.

A szociáldemokrata párt szervezetei illegális körülmények között tovább folytatták tevékenységüket. Rendezvényeiket családi kirándulásnak, vagy énekegyletnek álcázták. Zürichben már 1879 őszén megjelent a párt új lapja, a *Der Sozialdemokrat*, amelynek példányait illegálisan terjesztették a birodalomban. A párt 1880-ban Zürichben tartott kongresszusa megerősítette a párt programját és növelte az összetartozás érzetét.

Rövidesen kiderült, hogy a szocialistaellenes törvénnyel nem sikerül sem a párt szervezeteit, sem publikációs szerveit teljesen szétrombolni. A szociáldemokraták a munkásszolidaritás nyomán az illegalitás 12 évében is folyamatosan erősödtek. A Reichstag-választások eredményei is igazolták Bismarck téves számításait: 1884-ben a szociáldemokraták már 9,7%-ot, (24 mandátum) értek el, 1887-ben átlépték a tíz százalékot, majd 1890 februárjában 1 millió 427 ezren szavaztak rájuk (19,4%, 35 képviselő).

Az 1881. évi Reichstag-választásokon a konzervatív pártok jelentősen veszítettek mandátumaikból. A nemzeti-liberálisok Bismarck ellenük irányuló taktikája és a szocialistaellenes törvény miatt annyira meggyengültek, hogy újólagos együttműködésük a konzervatívokkal a kancellár számára nem teremtett elegendő parlamenti törvényhozói bázist. A baloldali liberálisok elutasították a bismarcki értelmű együttműködést a konzervatívokkal és a nemzeti liberálisokkal. A Centrum továbbra is a legerősebb frakció maradt, de a konzervatívok és a politikai katolicizmus szövetsége gyenge lábakon állt. A Centrumra szavazó nemzeti kisebbségek ugyanis nem támogatták a birodalom vezetését, s következetes ellenzéki pozíciót foglaltak el.

Az 1881. évi választási eredmények alapján lehetetlen volt biztos kormánytöbbséget kialakítani a Reichstagban. Ezért Bismarck taktikázásra kényszerült, hogy a törvénykezéshez szükséges váltakozó többséget magának biztosítsa.

Az 1884. évi Reichstag-választásoktól azt várta, hogy kiszabadul a parlamenttel szembeni kényszerhelyzetéből. Röviddel a választások előtt – nyilvánvalóan választási megfontolásokból – feladta a gyarmatszerzéssel kapcsolatos elutasító álláspontját. Várározásai azonban csak részben teljesültek. A baloldali liberálisok ugyan jelentősen veszítettek szavazataikból, a konzervatívok és kissé a nemzeti liberálisok is erősödtek, de a Centrum és a nemzeti kisebbségek képviselői szintén változatlanul erős maradt. Az ellenzéki szociáldemokraták a szocialistaellenes törvény ellenére megkésztették mandátumaik számát. Így meghiúsult a Reichstagon belüli erőeltolódás, s Bismarck a következő időszakban a váltakozó többség kialakításra kényszerült.

1887-ben újabb kísérletet tett, hogy kiszabaduljon a számára nehéz belpolitikai helyzetből, s erre az új katonai költségvetést használta fel. Külpolitikai megfontolásokból – francia-orosz közeledés – a katonai költségvetést középtávra ki akarta vonni a parlament hatásköréből s egyúttal a haderőt 427 000 főről 468 000-re növelni. A Centrum és a baloldali liberálisok ellenállása miatt ismét feloszlatta a Reichstagot. A választási küzdelmet a „nemzeti biztonság” témája határozta meg. A Bismarck által létrehozott konzervatív és nemzeti-liberális szövetséget „kar-

tellnak” nevezték. E két erő koalíciója nyomán a Reichstagban 220 mandátumos kartell-többség jött létre, amely a várakozásoknak megfelelően megszavazta a hét évre szóló katonai költségvetést.

BISMARCK ELBOCSÁJTÁSA

I. Vilmos 91 évesen, 1888. március 9-én elhunyt. A hivatalban lévő kancellár elmentébe került utódjával, az 56 éves III. Friggyessel (1831–1888), akinek véleménye több alapvető politikai kérdésben eltért a 73 éves Bismarckétól. De nem egyedül a generációs ellentét választotta el őket egymástól. Frigyes a liberalizmussal és a brit parlamentarizmussal szimpatizált, amely elfogadhatatlan volt a konzervatív Bismarck számára. Miközben Németország politikai közvéleményének egy része reményteljesen, Bismarck és a konzervatívok aggodalommal figyelték tevékenységét. Rákbetegsége miatt azonban német császári hivatalát csak 99 napig láthatta el, s már 1888. június 15-én elhunyt.

A 29 évesen harmadik német császárrá és porosz királlyá koronázott II. Vilmos (1859–1941, porosz király és német császár 1888–1918) már Németország gyors, látszólag ellenállhatatlan fellendülésének korszakába – birodalomalapítás, iparosítás, az ország vezető európai hatalommá válása – született bele, amely meghatározta gondolkodását is; csak győzelmeket látott, vereség nélkül. Apja, III. Frigyes korai halálával elmaradtak a várakozás hosszú évei; hirtelen a csúcsra került, ahol parvenüként viselkedett. Szigorú fiatalkori neveltetése miatt elismerésre vágyott, s talpnyalókkal vette körül magát. Könnyen befolyásolható, mértéktelen és fennhéjázó volt, mint az úrgazdagok: csupa pompa és ragyogás – a korszellem tipikus megtestesítője lett. Vilmoshoz hasonlóan a birodalom is törtető lett.

Bismarck kezdettől fogva fenntartással viseltetett a fiatal császárral szemben, aki főleg a kancellár egyensúlyozó külpolitikáját kifogásolta. A közvélemény túlnyomórészt pozitívan fogadta a dinamikus császárt, akinek temperamentumát majd az idős kancellár tapasztalatai helyes irányba terelik.

II. Vilmos azonban nem tűrte, hogy valaki is irányítsa. Bismarck sem volt többé a tévedhetetlen politikus a német közvélemény szemében. Az 1880-as évek végén nyíltan napvilágra kerültek téves elképzelései a Kulturkampf és a szocialistaellenes törvény ügyében. A védővám-politikára való áttérés pedig a várakozásoknak megfelelően ugyan növelte a birodalom bevételeit, a kancellár messzebbre tekintő pénzügyi- és adóreformja azonban megghiúsult a parlament ellenállásán. A szociális biztosítás rendszerét számos kortársa pozitívan ítélte meg, de a munkásság, amelyet Bismarck ezzel az államhoz kívánt kötni, a beteg-, a nyugdíj- és rokkantsági pénztár kötelező tagságát inkább bércsökkenésnek tekintette. Bismarck ugyanis nem tudta keresztül vinni eredeti elképzelését, hogy a biztosítási költségeket teljesen vagy részlegesen az állami költségvetésből finanszírozzák. A munkásokat nem tudta politikailag alkalmazkodó „állami nyugdíjassá” tenni, mert biztosításu-

kat részben saját zsebből kellett fizetniük. Ezen túlmenően a védővámok inkább a birodalom és az egyes államok költségvetését gyarapították, s eközben főleg az élelmiszerek fogyasztói árai emelkedtek. Az elhúzódó alapítási válság is növelte a Bismarck politikájával szembeni elégedetlenséget.

Bismarck pontosan ismerte a problémákat és nem lehetett biztos abban, hogy az új császár megtartja-e őt kancellárnak és meddig? Nélkülözhetetlen „válságmenedzseri” pozícióját bizonyítandó tudatosan belpolitikai konfliktusba keveredett. 1889 áprilisában a bochumi bányászok bérviták miatt beszüntették a munkát. A sztrájkmozgalom gyorsan áterjedt az egész Ruhr-vidékre, Sziléziára, majd a Saar-vidékre. Május közepén a német bányászok 90%-a sztrájkolt, s ilyen méretű sztrájkmozgalom Németországban korábban még ismeretlen volt. A rendőrség, majd a hadsereg fegyverhasználatát következtében 15 személy meghalt, 20 pedig megsebesült. Az erőszak nyomán a tüntetők soraiban vörös zászlók bukkantak fel és jelszavaik radikalizálódtak. Bismarck a polgárság forradalomtól való félelmét ismét a szociáldemokrácia ellen igyekezett felhasználni, hogy ezzel biztosítsa az autoritativ-konzervatív belpolitikai irányvonal folytatását. Nem a bányászok rossz szociális helyzetének javítására törekedett, hanem a szociáldemokrata „felforgató párt” veszélyességét igyekezett bizonyítani, amelynek funkcionáriusai éppen ellenkezőleg, visszafogottan és inkább nyugtatónan agitáltak a térségben.

II. Vilmos másképpen reagált az eseményekre, mint kancellárja. Jóllehet teljesen önállóan akart uralkodni, ugyanakkor bizonyítani igyekezett alattvalói iránt érzett felelősségét. Ezért 1889. május 14-én – feltűnést keltő gesztusként – fogadta a sztrájkoló bányászok delegációját. Ezzel a császár is a szociáldemokrácia kompromisszumok nélküli ellenfelének mutatkozott, egyúttal azonban megértést mutatott a munkások szociális problémái iránt. Röviddel később a császár a munkaadókat közeledésre szólította fel a jogos munkáskövetelésekkel szemben, sőt a munkavédelmi törvények további kiépítéséért emelt szót, amelyeket Bismarck elegendőnek tekintett.

Ezt követően Bismarck a konfliktust választotta császárával: 1889 októberében, a szocialistaellenes törvény küszöbönálló meghosszabbítása során a törvény szigorúbb tervezetével állt elő, vagyis éppen a munkássággal való kiegyezést kereső császár óhajával szemben cselekedett. Még mindig azt hitte, hogy nélkülözhetetlen lesz a belpolitikai frontok megmerevedése esetén, s ismét államcsínyterveket fontolgatott, ha a Reichstag ezúttal nem engedelmeskedik utasításainak.

A császár tanácsadói köre azonban a kancellár ellen fordult. Közülük kiemelkedett a vezérkar főnöke, Alfred von Waldersee (1832–1904), aki mielőbbi preventív háborút sürgetett Franciaország ellen. Egy ilyen tervet Bismarck állandóan elutasított, s helyette bonyolult szövetségi rendszerével törekedett a birodalom biztonságának megőrzésére. A Bismarck elleni hangulatkeltésben tehát a külpolitikai véleményeltérések is szerepet kaptak. Politikai környezete megerősítette szándékában, hogy ne hagyja magát Bismarck által vezetni. II. Vilmos mindenképpen meg akarta akadályozni a bányászokkal szembeni fellépés további kiszélesedését. Az 1890. ja-

nuár 24-i koronatanácson a szocialistaellenes törvény élének tompítását, valamint a munkavédelmi törvénykezés törvényi kidolgozását sürgette. Bismarck a császár mindkét követelését elutasította. Mivel a koronatanács többi tagja még a kancellár mögött állt, a császár ekkor nem tudta érvényesíteni követeléseit.

Bismarck pillanatnyi sikerével alapjában megtörtént a szakítás a fiatal, nagyra-vágyó és személyes hatalomgyakorlásra törekvő császár, illetve az öreg kancellár között. A hatalom szálai gyorsan körbefonták Bismarckot. A Reichstagban már másnap megghiúsult a szocialistaellenes törvény Bismarck által szorgalmazott meghosszabbítása, amire válaszul feloszlatta a Reichstagot. 1890. február 4-én a császár – kancellári ellenjegyzés nélkül – két rendeletet bocsátott ki, amelyekben többek között kilátásba helyezte a Bismarck által elutasított munkavédelmi törvénykezés bővítését. Az 1890. február 20-án megválasztott Reichstagban az eddig Bismarck politikáját támogató kartell-pártok megsemmisítő vereséget szenvedtek. A formálisan még betiltott szociáldemokrácia a szavazatok alapján a legerősebb párt lett. Bismarck elnyomó kísérlete szemmel láthatóan megghiúsult.

Mindezek ellenére Bismarck február végén megkísérelte rávenni a császárt a belpolitikai konfliktusok folytatására. Ekkor II. Vilmos környezete, amely Bismarckban már régóta saját befolyásának akadályát látta, növelte a kancellár elleni hangulatkeltést.

1890. március 15-én reggel II. Vilmos rendkívül udvariatlan formában magához rendelte Bismarckot, és éles szemrehányásokat illetve állítólagos vagy tényleges önkényeskedéséért. Bismarck dühösen reagált. Három nap múlva hivatalosan is benyújtotta lemondását. Ebben állítólagos külpolitikai vitájukat állította középpontba, jöllehet kancellársága lezárulásának alapvetően belpolitikai okai voltak. 1890. március 20-án a császár a várakozásoknak megfelelően elfogadta Bismarck lemondását. A döntést Németország túlnyomórészt megkönnyebbüléssel vette tudomásul. „A révkalauz elhagyja a fedélzetet” – írta egy angol lap karikatúrája alá.

BISMARCK KÜLPOLITIKÁJA 1871 UTÁN

Amikor a Német Birodalom sokak meglepetésére megalakult, azonnal felmerült a kérdés, lehetséges-e az országot Európa középpontjában a hatalmi koncertbe integrálni. Bismarck Oroszországot rávette, hogy a német–francia háborúban ne álljon Franciaország oldalára. Franciaországgal ugyan 1871 májusban Frankfurtban békét kötött, a kibékülés azonban nem jött létre. Ausztriát 1866-ban Poroszország katonai erejével kiszorította Németországból, ezért feltételezhető volt, hogy Bécs, katolikus köreinek támogatásával, minden alkalmat megragad a porosz hegemonia megtörésére és a Németországba való visszatérésre. Az európai egyensúlyra és a status quóra figyelő Anglia volt az egyedüli nagyhatalom, amelytől a hetvenes években legkevésbé tartott. Mindazonáltal az angol–francia szövetséget mégsem

zárta ki teljesen. Német szemszögből úgy tűnt, hogy a gyenge Törökországot nyugodtan kihagyhatja Közép-Európa szövetségi kalkulációiból. Legfeljebb közvetett veszélyt jelenthetett, mert Törökország gyengesége Oroszországot, Ausztria–Magyarországot és Angliát arra csábította, hogy Törökország rovására saját terveket szövögtessen. S valóban: a következő évtizedekben éppen a Közel-Kelet és a Balkán lett az európai politika válságövezete és állandó tűzfészke.

Amikor 1877 áprilisában Oroszország hadat üzent Törökországnak, a Bad Kissingenben pihenő kancellár – ideális állapotot feltételezve – összefoglalta elképzeléseit Németország pozíciójáról. Eszerint: az orosz és osztrák érdekek és kölcsönös rivalizálásuk Közel-Keletre terelése Oroszországot arra ösztönözi, hogy erős defenzív pozíciót foglaljon el a Közel-Keleten és tengerpartjain, s igényelje szövetségünket; Angliának és Oroszországnak kielégítő status quót kell biztosítani, amely ugyanolyan érdekeket garantál számukra meglévő birtokaik megtartásában, mint amivel mi rendelkezünk; Anglia leválasztása a velünk szemben továbbra is ellenséges Franciaországról Egyiptom és a Földközi-tenger miatt; olyan kapcsolatok Oroszország és Ausztria között, amelyek mindkettőnek megnehezítik a közös németellenes konspirációt.

Bismarck arra kényszerült, hogy a birodalom külső biztonságát koalíciókkal oldja meg. 1871 után a status quo szem előtt tartó politikát folytatott. Nem kívánt világpolitikát folytatni, amellyel azonnal Angliába ütközött volna, hanem csupán európai politikát. A bismarcki „jóllakottság” politikájának volt egy születési hibája: Elzász-Lotaringia, amelynek elcsatolása miatt a Franciaországgal való megbékélés nem jöhetett szóba.

A francia–orosz közeledést megakadályozandó, létrehozta a három császár egyezményét, amelyet Oroszország, Ausztria és Németország uralkodói 1873 májusában és októberében írtak alá. Németország számára pozitív eredményt jelentett, hogy megszilárdította kapcsolatát Oroszországgal és a francia–orosz szövetség veszélyét „néhány évre” elodázta.

A három császár egyezménye végül is sikeres volt, mert 1877-ig, az orosz–török háború kitöréséig Európában nyugalom honolt. Ennek légkörét csupán az 1875. évi „Kilátásban a háború”-válság zavarta meg rövid ideig, amikor Bismarck nyomást akart gyakorolni Franciaországra, de elutasította a preventív háborút.

Az 1878. június–júliusi berlini kongresszuson Bismarck az európai államférfi szerepében, a béke megőrzése érdekében közvetített az államok között, az összeurópai erőegyensúly figyelembevételével a Balkán alapvető újjárendezésére törekedve. A kongresszus megakadályozta a háborús összeütközést Ausztria–Magyarország és Oroszország, illetve Anglia és Oroszország között. Mindkét ország érdekeit látta veszélyeztetve, amikor az oroszok az 1877–1878. évi orosz–török háború után a török uralom alól felszabadult balkáni népek sorsát önkényesen kezükbe akarták venni. Oroszország elégedetlen volt a német támogatással. A cári udvarban és az orosz közvéleményben erősödött a németellenes hangulat, amely összekapcsoltott a mindinkább politikai erővé váló pánszlávizmussal. Bismarck következetesen

elutasította Németország, Ausztria–Magyarország és Anglia szövetségét, amely Oroszországot azonnal Franciaország karjaiba taszította volna.

Az 1879. október 7-én aláírt, defenzív jellegű „kettős-szövetségben” Németország és Ausztria–Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy Oroszország támadása esetén segítséget nyújtanak egymásnak és közösen kötnek békét, más hatalom támadása esetén pedig legalább jóindulatú semlegességet tanúsítanak. A szövetség az első világháború végéig állt fenn.

Mivel Németország ereje – lehetséges szövetségeseivel együtt – súlyosabbnak bizonyult, mint a megbízhatatlan és politikailag elszigetelt Franciaország gyenge katonai ereje, Oroszország nem sokat remélhetett a Franciaországgal kötendő szövetségtől, ezért az 1880-as évek elején ismét Németországhoz közeledett. 1881 júniusában I. Vilmos császárnak azzal indokolta meg az időközben Oroszország, Ausztria–Magyarország és Németország között megtárgyalt szerződést, hogy a német politikának „mindig különösen fontos feladata volt megőrizni a békét a velünk szomszédos és baráti nagy monarchiák között”, mert a velük való szakítással Németország „abba a súlyos helyzetbe kerülne, hogy az egyik ellenségességét közvetlenül magunkra vonnánk, vagy mindkettővel összevesznénk”. Azon kívül az „európai monarchista elv szilárdsága jelentősen megrendülne a forradalmival szemben”.

A három császár 1881. június 18-i szerződése voltaképpen semlegességi szerződés volt; ezen túlmenően azonban ismételten megerősítette a berlini kongresszus legfontosabb rendelkezéseit, elhatárolta és kölcsönösen garantálta az orosz és osztrák–magyar érdekszférákat a Balkánon és Törökországgal szemben.

1882-ben váratlan lehetőség kínálkozott Franciaország további elszigetelésére, amikor Olaszország Tunisz francia megszállása után belépési szándékát jelezte a kettősszövetségbe. Az 1882. május 20-án Bécsben megkötött hármasszövetség Bismarck szövetségi politikájának inkább véletlen mellékterméke volt. Olaszország sohasem állt szövetségi törekvései középpontjában, s partnere megbízhatóságát és katonai ütőerejét sem becsülte sokra. A szerződés Ausztria–Magyarországnak több előnyt jelentett, mint Németországnak.

A német kancellár 1882 közepén külpolitikai tekintélyének csúcspontján bízva tekinthetett a jövőbe. Franciaországot tartósan elszigetelte, Angliával baráti viszonyt épített ki, Oroszországot távol tartotta a francia szövetségtől és a jóindulatú semlegesség pozíciójába terelte, Ausztria–Magyarországot és Olaszországot pedig szerződés kötötte Németországhoz. A szövetségi rendszer 1883-ban Románia csatlakozásával egészült ki. Bismarck Németországot nagy taktikai ügyességgel szoros szövetség-politikai hálójának centrumába állította.

A béke biztosításának bismarcki rendszere még állta a rohamot; nem azért, mert a szerződések megakadályozták volna a nagyhatalmak összeütközését, hanem mert maga ragadta kézbe a kezdeményezést és higgadtan megszakította a konfliktusok automatikus ismétlődését. Franciaországgal szemben kicsit engedett, Ausztria–Magyarországra pedig nyomást gyakorolt balkáni politikája mérséklése érdekében, mert emiatt nem kívánt Oroszországgal összeveszni. Kétoldalú, új kapcsolatokat

keresett Oroszországgal, amely az 1887. június 18-án aláírt német orosz viszontbiztosítási szerződésbe torkolt. A három császár szövetségének megújítása az osztrák–orosz ellentétek – elsősorban az 1885–1886. évi bulgáriai válság miatt – lehetetlennek bizonyult. A szerződéssel – a német–osztrák szövetség gyengülését is vállalva – a francia–orosz közeledés veszélyét, s ezzel a kétfrontos összeütközést igyekezett kiiktatni. A szerződés két részből állt: a titkos, defenzív irányultságú alapszerződésből és egy „teljesen titkos”, offenzív pótjegyzőkönyvből. A szerződő feleket semlegességre kötelezte, ha a Német Birodalmat Franciaország, Oroszországot pedig Ausztria–Magyarország provokátlanul megtámadná. A pótjegyzőkönyv elismerte a bulgáriai orosz érdekeket és megerősítette a tengerszorosok zártságának nemzetközi elvét; ezzel voltaképpen szembehelyezkedett a német–osztrák kettősszövetséggel, a hármasszövetséggel és az 1887 februárjában Anglia és Olaszország Földközi-tengeri megállapodásával, amelyhez Németország is csatlakozott. A szerződést II. Sándor orosz cár (1855–1881) kérésére még az osztrák császár előtt is titokban tartották; azt is tudta, hogy Ausztria rovására folytatott Oroszország-politikáját Németországban sem támogatják egyértelműen.

A gyarmatosítási terveket Bismarck hosszú ideig elutasította, mert felismerte a tengerentúli területek birtoklásának veszélyeit (Konfliktus esetén a birodalom nem tudná megnyugtatóan megvédelmezni azokat). Azon kívül pótlólagos külpolitikai veszélyeztetettséget is jelentenének, mert elkerülhetetlenül érdekkonfliktusok keletkeznének Nagy-Britanniával vagy Franciaországgal. Úgy vélte, Németország központi európai pozíciója elegendő konfliktuslehetőséget hordoz magában.

1884-ben végül mégis hozzájárult, hogy merész kereskedők által megszerzett birtokokat a Német Birodalom védnöksége (*Schutzgebiete*) alá helyezték, közöttük Délnyugat-Afrikát (ma: Namíbia, Togo, Kamerun), később Német Kelet-Afrikát, valamint északkelet-guineai szerzeményeket és a Csendes-óceáni Marshall-szigeteket. Ekkor egy német–francia közeledés jelei rajzolódtak ki, de érdekközösségük csak rövid ideig állt fenn. Nagy-Britannia végül is elismerte a német gyarmati szerzeményeket. 1887-ben megalakult a Német Gyarmati Társaság, amely a tengerentúli német vállalkozások támogatását tekintette céljának.

Kormányzásának utolsó éveiben ismét tartózkodóvá vált. 1888 végén a gyarmati politika egyik szorgalmazójának a térképre mutatva ezt mondta: „Itt fekszik Oroszország, itt fekszik Franciaország, és mi középen vagyunk; ez az én afrikai térképem”.

1887 novemberében – figyelmeztetésnek és jóslatnak is beillően – ezt írta császárnak: „A harc manapság nem is annyira az oroszok, németek, olaszok, franciák között, hanem a forradalom és a monarchia között folyik. A forradalom Franciaországot meghódította, Angliát megérintette; erős Olaszországban és Spanyolországban. Már csak három császárság tanúsít ellenállást vele szemben. A köztársasági Franciaország elsősorban Németországot fenyegeti. Ha diadalmaskodna, győzelme erősítené a demokratikus és köztársasági pártot Németországban. Szabad egy orosz cárnak a köztársasági Franciaországot arra bátorítani, hogy készítse elő előrenyomulását Európa keleti része ellen és a német monarchiát a francia-orosz

szövetséggel fenyegetni? A háború, legyen győztes vagy vesztes, a forradalmat több országban fogja kirobbantani. A cár békekezdeményezései ellenére Oroszországban mindent elkövetnek, ami lehetséges, hogy háborút okozzanak, hogy Franciaországot erre bátorítsák, és az oroszországi közvéleményt háborús szellemben ingereljék.”

AZ „IDEGES NAGYHATALOM” (1890–1914)

1871-ben a Német Birodalom megalakulásával megváltoztak a hatalmi struktúrák a kontinensen. Európa szívében egy csapásra gazdasági és katonai óriás keletkezett. És erre az új nagyhatalomra Poroszország nyomta rá bélyegét. Élén a Hohenzollern-király állt; ő nevezte ki a kancellárt – aki egyúttal porosz miniszterelnök is –, döntött háborúról és békéről, s a haderők főparancsnoka volt. Az új állam valójában „a német nemzet porosz birodalma” – írta egy korabeli történész és publicista.

A vilmosi új korszakot a „nagyra törekvés” jellemezte. Az elért eredmények már maguktól értetődőnek tündek, és még többre vágytak. A jóllakottság, az okos önmérséklet, az elért vívmányok megőrzése és a konszolidálás bismarcki politikája már nem vonzotta a fiatalokat: azt már tavalyi hónap tekintették. A birodalommal egyesülés és Németország európai elfogadtatása után világméretekben kell érvényesülni: „teljes gőzzel előre” Németország világhatalmi pozíciója felé – ismételte II. Vilmos.

II. VILMOS „ÚJ IRÁNYVONALA”

A vilmosi új korszakot a „nagyra törekvés” (*Drang nach Größe*) jellemezte. Az elért eredmények már maguktól értetődőnek tündek, s még többre vágytak. A jóllakottság, az okos önmérséklet, az elért vívmányok megőrzése és a konszolidálás bismarcki politikája már nem vonzotta a fiatalokat: azt már tavalyi hónap tekintették. A birodalommal egyesülés és Németország európai elfogadtatása után világméretekben kell érvényesülni: „teljes gőzzel előre” Németország világhatalmi pozíciója felé – ismételte II. Vilmos. Németország ugyan tekintélyes helyet foglalt el az európai hatalmak sorában, de mindez nem sokat ért, ha kormányzásához hiányzott az államférfiúi bölcsesség. Kiváltképpen, hogy már Bismarck alatt sem sikerült a birodalom belső egységét megteremteni.

„Új irányvonalon” kezdetben elsősorban belpolitikai intézkedéseket értettek. Aktív szociálpolitikával, a szociális törvénykezés bővítésével igyekeztek kiegyezni a munkássággal és a társadalom más, ellenzéki csoportjával. Az ipari munkásokat átfogó munkavédelmi biztosítással igyekeztek leválasztani az 1890. februári Reichstag-választásokon legerősebb párttá lett szociáldemokratáktól és megnyerni az állam számára.

A BELPOLITIKAI ERŐVISZONYOK ALAKULÁSA 1890 UTÁN

A birodalom pártösszetételét a vilmosi korszakban a kontinuitás határozta meg. Az 1871 óta kialakult öt-párti rendszer érintetlen maradt, jóllehet új politikai erők is megkíséreltek bejutni a Reichstagba.

A liberálisoknál folytatódott felmorzsolódási folyamatuk. 1871-ben a liberálisok (nemzeti liberálisok és baloldali liberálisok) még a szavazatok 46%-ával egyértelműen meghatározó erőnek számítottak, 1912-ben, az első világháború előtti utolsó Reichstag-választáson már csak 12%-ot szereztek (mandátumaik száma: 1871-ben 202, 1912-ben 87). Bismarck sikeres megosztási politikája mellett a liberalizmus befolyásának csökkenéséhez jelentősen hozzájárult, hogy hiányzott az egyértelmű társadalmi meggyökerezettség, mint például a szociáldemokrácia vagy a Centrumpárt esetében. A liberálisokra hagyományosan a heterogén polgári középrétegek szavaztak, így a liberális táborban rendkívül eltérő politikai és gazdasági érdekek fogalmazódtak meg. E homogén választói réteget egyre nehezebb volt mozgósítani. Az érvényes választójog alapján a választóközrtekben az első választási menetben kellett a szavazatok abszolút többségét megszerezni, s ha ez nem sikerült, pótválasztásra került sor. Ekkor azonban már kompromisszumos irányvonalat kellett választani, amely nem használt a világos pártvonalnak.

A liberálisokhoz hasonlóan a konzervatívok is folyamatosan veszítettek erejükből. Alapjában ők is két nagy pártra tagolódtak, amelyeknek politikai irányvonala végül is csak árnyalatokban tért el egymástól. 1871-ben a szavazatok 23%-át (94 mandátum), 1912-ben pedig már csak 12,2%-át (57 mandátum) szerezték meg. Választási fellegetváraik még mindig főleg Poroszország vidéki területei voltak, és szoros kapcsolatot ápoltak a legfontosabb agrár-érdekszövetségekkel.

A politikai katolicizmust megtestesítő Centrumpárt rendkívüli stabilitást mutatott. 1871-ben a leadott szavazatok 18,6%-ával (63 mandátum) vonult be a Reichstagba. A Kulturkampf sem tudta megingatni választóbázisát, s legjobb eredményét 1874-ben a szavazatok 28%-ának megszerzésével érte el. 1912-ben 16,4%-ot szerzett, s mandátumainak száma állandóan 100 körül mozgott. 1881-től a Reichstag legerősebb frakcióját alkották; e pozíciót csak 1912-ben kellett átadni a szociáldemokratáknak. A tiszta katolikus választóbázis ugyanakkor azt is jelentette, hogy jelentősebb mértékben nem sikerült meghódítania más választórétegeket.

A Reichstagban Bismarck első kancellári fellépésekor még csak két szociáldemokrata ült, 1890-ben már 35 (19,8%). Elnyomásuk megghiúsult, s 1912-ben 34,8%-os szavazati eredménnyel a parlamenti képviselők egyharmadát adták. Az 1891-ben legálisan újjáalakított párt (Németország Szociáldemokrata Pártja – SPD) olyan erős volt, hogy az igazságtalan választókerületi beosztások hátrányait is semlegesíteni tudta. A Reichstag legerősebb frakciójaként Németország legerősebb politikai pártja lett: az első világháború előestéjén az SPD 1,1 millió tagot számlált. Hívei a munkáskörzetekből kerültek ki, amely egyúttal jelezte a párt növekedési határait

is. A szocialistaellenes törvény feloldása után bizonyos nehézséget jelentett a korábbi fundamentális ellenzéki szerep megváltozása. A párton belül megoszlottak a vélemények arról, bizonyos határok között helyes-e a rendszerrel való konstruktív együttműködésre való átállás a munkásság helyzetének konkrét javítása érdekében (mint például a munkavédelmi törvénykezés esetében), vagy pedig semmiféle kompromisszum nem létezhet a fennálló rendszerrel, s annak mielőbbi, feltétel nélküli felszámolására kell-e törekedni. Az 1891 októberében elfogadott erfurti pártprogram közbülső pozíciót foglalt el az „osztályharc” ortodox-marxista tanai és a szociálpolitikai reformkezdeményezések között. A program nem hidalta át, hanem csak elleplezte a párton belüli ellentéteket. Az első világháborúig a párton belül viták folytak a meglévő állami struktúrákkal óvatosan együttműködni szándékozó ún. revizionisták és a párt balszárnya között, amely a proletárforradalom gyors végrehajtását tekintette egyedül legitim célnak. A revizionista pragmatikusok főleg Eduard Bernstein (1850–1932) körül tömörültek.

A revizionistákat a párttal szorosan azonosuló, 2,5 millió tagot tömörítő Szabad Szakszervezetek legtöbb vezetője támogatta, ezért a szakszervezeti vezetők súlya sokat nyomott a latban. A párt baloldalának kemény magja pedig Rosa Luxemburg (1870–1919) körül formálódott, jóllehet nőként sem aktív, sem passzív választójoggal nem rendelkezett. Amíg August Bebel élt (1913. augusztus), sikerült megőrizni a párt egységét. Az első világháború kitörése utáni nagy szakítópróba azonban az SPD-t is megosztotta, amely 1918–1919 fordulóján végül a Németország Kommunista Pártja (KPD) megalakulásához vezetett.

POLITIKAI RADIKALIZÁLÓDÁS: NACIONALIZMUS ÉS ANTISZEMITIZMUS

A nemzetállam eszméje már az 1871. évi birodalomalapításkor magasra szökött a német lakosság tömegeiben. Bismarck ezután a katolikusok és a szociáldemokraták „nemzeti megbízhatóságával” hiányát emlegetve élezte a nacionalista hangvételt. A német nép állítólag másokat meghaladó teljesítménye iskolai tananyag lett. II. Vilmos alatt a nemzeti érzés szinte túlcordult: „A német jellegén kell a világot mérni!” kifejezés sokak számára komolyan vallott meggyőződés lett.

A radikális nacionalista érzelmek népszerűsítésében különböző szövetségek jártak élen, amelyek nem csak gazdasági, hanem legtöbb esetben általános politikai célokat is megfogalmaztak. E vonatkozásban különösen aktív volt a Mezőgazdák Szövetsége (*Bund der Landwirte*), a Flottaegylet (*Flottenverein*) és az Össznémet Szövetség (*Alldeutscher Verein – ADV*). Hatékony propaganda-módszereik közé tartoztak a rendkívül attraktív módon megrendezett nagygyűlések és a nagy példányszámú, közérthetően íródott, alacsony áron terjesztett brosrák. Az 1898-ban alakult Flottaegylet gyorsan az élre került, s taglétszáma 1908-ban átlépte a milliós határt. A radikális nacionalizmus terjesztésében és a „német népiség” összefogá-

sának programjában az Össznémet Szövetség járt élen, amelynek elnöke 1908-ban Heinrich Class (1868–1953) lett.

A nemzet különböző napokon ünnepelte magát: szeptember 2-án a franciák elleni 1870. évi győzelemre emlékeztek nagy parádéval és hazafias beszédekkel. Az egyenruhának is nagy kultusza volt.

Az egyre gátlástalanabb nacionalizmus és militarizmus összefonódott a modern antiszemitizmus terjedésével. A középkorba visszanyúló zsidóellenesség századokon keresztül vallási motívumokon, a keresztény–zsidó ellentétén alapult. A 19. század végén kialakult modern antiszemitizmus – jóllehet a korábbi zsidóellenesség számos sztereotípiáját átvette – egyúttal új minőséget kapott.

Az „antiszemitizmus” kifejezés Wilhelm Marr (1819–1904) *A zsidóság győzelme a germánság felett* című, 1879-ben megjelent írásához kapcsolódik. Ő a zsidók és nem-zsidók közötti különbséget már nem vallási, hanem „örök”, biológiai, feloldhatatlan faji ellentétekkel magyarázta. Az antiszemita irányzat egyik első politikai sikerét Adolf Stoecker (1835–1909) könyvelhette el. Az udvari prédikátor 1878-ban megalapította a Keresztény-szociális Munkáspártot (*Christlich-soziale Arbeiterpartei*), amely főleg az általa gyűlölt „istentelen” szociáldemokrácia ellen irányult. A párt a berlini munkáskörnyezetben teljesen hatástalan maradt. A párt nevét 1881-ben Keresztény-szociális Pártra változtatta s antiszemita propagandára váltott, de csak a tartós gazdasági válság miatt elbizonytalanodott kispolgárságnál talált visszhangra. Mellette még különböző, gyakorta még radikálisabban agitáló antiszemita egyesületek és pártok alakultak.

Az antiszemitizmus a képzett rétegek egy része mellett főleg az ipari modernizációs folyamatból elbizonytalanodott falusi-kisvárosi lakosság körében terjedt, főleg Szászországban, Hessenben, Brandenburgban és Pomerániában. Fejlődése csúcspontján, az 1893. évi Reichstag-választásokon a különböző antiszemita csoportosulások a szavazatok 3,5%-át (16 mandátum) szereztek meg. 1912-ben súlyos vereséget szenvedtek, de még mindig 6 képviselővel rendelkeztek, akik közül öt a konzervatívokhoz csatlakozott.

Az antiszemita pártok kismérvű parlamenti súlya miatt a német zsidók alkotmányban rögzített emancipációjának visszavonása sohasem lett a császárság politikai gyakorlatában komoly vita tárgya, jóllehet az ilyen vagy olyan formában az antiszemita pártok programjához tartozott. Az antiszemita petíciók is következmények nélkül maradtak. Inkább egyfajta „informális” antiszemitizmusról volt szó, amelynek során bizonyos társadalmi és szakmai pozíciók, egyetemi tanulmányok – a zsidók formális jogi egyenlősége ellenére – valójában zárva maradtak előttük.

A német zsidók nagy része időközben messzemenően azonosult a nemzeti állammal. A császárság legnagyobb és legbefolyásosabb zsidó szervezete a Zsidó vallású német állampolgárok központi egyesülete (*Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischer Glaubens*) volt. Német hazafiasságukat bizonyítandó II. Vilmos születésnapját együtt ünnepelték a német tartalékos tisztekkel, háborús egyesületekkel és lövészegekkel. Csak egy viszonylag kis részük csatlakozott cionista szerveze-

tekhez, amelyek saját zsidó identitásukat hangsúlyozták és távoli célként a palesztinai zsidó állam újjáalakítását vallották.

CAPRIVI KANCELLÁRSÁGA (1890–1894)

Az „új irányvonalhoz” kapcsolódott az energikus Leo von Caprivi kancellár (1831–1899, kancellár 1890–1894), aki elutasította a szocialistaellenes törvény meghoztatását (ezzel a Centrumnál és a liberálisok egy részénél helyeslésre talált), s császára utasításait követve inkább a munkásság szociális helyzetének javításával igyekezett gyengíteni a rendszerrel szembenálló szociáldemokráciát és a munkásokat a rendszerhez kötni.

Irányítása alatt egy sor szociálpolitikai intézkedés született. Közöttük 1891 június elején egyik legfontosabb lépésként kiegészítették a 20 éve változatlan ipari törvényt, s törvényesen rögzítették a maximális munkaidőt. Megtiltották a vasárnapi munkát, s 13 éven aluli gyermekek nem dolgozhattak többé a gyárakban. A gyermekmunka csupán a mezőgazdaságban és az otthoni iparüzésben maradt továbbra is állandóan jelentkező nehézség. A 16 éven aluli fiatalok napi munkaideje nem lehetett több tíz, a nők esetében pedig a 11 óránál. Birodalmi hatállyal bevezették az ipari bíróságokat, amelyben a munkavállalók és a munkaadók paritásos képviselte érvényesült, így a korábbiaknál nagyobb esélyük volt munkajogi igényeik rendezésére.

II. Vilmos szociális reformjai

- 1889: rokkantsági- és öregségi biztosítási törvény
- 1890: Bismarck szocialistaellenes törvényének megszüntetése
- 1890: 31 biztosító-intézet megalakulása
- 1891: az első nyugdíjak kifizetése a tartósan munkaképtelenek és 70 év feletti munkások számára
- 1891: munkásvédelmi törvény növédelemmel, korlátozott éjszakai munka, vasárnap pihenőnap és gyermekvédelem
- 1891: az állami ipar-felügyelőség bevezetése
- 1891: az üzemi önkéntes munkásbizottságok engedélyezése
- 1891: a vasárnapi munka megtiltása az iparban és a kézműiparban
- 1892: a betegbiztosítási törvény kiegészítése
- 1895: a vasárnapi munka megtiltása a kereskedelemben
- 1899: rokkantbiztosítási törvény
- 1901: a munkáslakás-építés támogatása
- 1905: munkásbizottságok kötelező felállítása a bányüzemekben
- 1908: a munkaidő felső határának megállapítása, a nők és a gyermekek éjszakai munkájának eltörlése
- 1911: a birodalmi biztosítás rendszerének elfogadása

- 1911: a hátramaradottak nyugdíjának bevezetése
- 1911: biztosítási törvény az alkalmazottak számára
- 1911: az otthoni munkáról szóló törvény elfogadása
- 1916: a munkások nyugdíjkorhatárának leszállítása 70 évről 65 évre
- 1916: a nők nyugdíjkorhatárának leszállítása 60 évre

Rövidesen kiderült, hogy a szociálpolitikai kiegyezés szándéka a munkássággal nem érte el célját; a szociáldemokráciát nem távolította el a munkásságtól. Az 1893. évi Reichstag-választásokon az SPD 1890. évi eredményét négy százalékkal megnövelve a szavazatok 23,3%-át szerezte meg, képviselőik számát pedig 35-ről 44-re növelte.

II. Vilmost mélyen megrázták ezek az eredmények, állítólagos szubjektív jóindulatának határozott visszautasítása. Ezért gyorsan megbénult kezdeti szociálpolitikai lendülete. Környezete pedig ismét arról győzködte, hogy a bismarcki elnyomás a legjobb megoldás.

A szociálpolitikai sikertelenségért Caprivit tették felelőssé, akinek pozícióját további különböző, élénken vitatott belső reformtervek – közöttük a poroszországi adórendszer átalakítása – gyengítették. Mivel a parlamentben egy párthoz, vagy pártcsoportosuláshoz sem kötődött, hanem az egyes esetekben különböző politikai irányzatok együttműködésére törekedett, végül mindenki ellene fordult. Az új porosz népiskolai törvény tervezetében az egyházak visszaszerezték volna a Kulturkampf során elvesztett iskolai befolyásuk egy részét. A tervezethez a Centrum támogatását kereste, s ezzel maga ellen fordította a liberálisokat. Mivel ebben az esetben a császár is ellenezte az egyházi pozíciók erősödését, Caprivi törvénytervezete visszavonására kényszerült.

A népiskolai törvénytervezet meghíúsulása után, 1892 márciusában lemondott porosz miniszterelnöki pozíciójáról, de továbbra is birodalmi kancellár maradt. Az új porosz miniszterelnök, Botho von Eulenburg (1831–1912) rövidesen ellene fordult, s a konzervatívok is eltávolodtak tőle, mivel szerintük kevésbé hallgatott rájuk.⁶

Az iskolatörvényben mutatott ingadozása nyomán Caprivi mindinkább érezte a Centrum és a baloldali liberálisok ellenállását. Jóllehet már jelentős engedményeket tett, 1893 májusában a Reichstagban meghíúsult a német haderő békelétszámának emelésére betervezett törvényjavaslata. Ezután feloszlatta a Reichstagot. Az 1893. júniusi választások a szociáldemokraták jelentős erősödését, a baloldali liberálisok súlyos veszteségeit, a Centrum mandátumainak visszaesését, s a konzervatív és nemzeti liberális tábor erősödését eredményezte. A választások győztesei a „kartell”-pártok voltak. Az új összetételű Reichstagban Capravinak sikerült elfogadtatnia a hadsereg békelétszámának 66 ezer fős emelését, de engedményekre kényszerült: a gyalogosok szolgálati idejét három évről két évre csökkentették. A szolgálati idő csökkentését hangulatkeltésre használták ki ellene, jóllehet nem a parlamenti többségnek tett engedményről volt szó. A rövidebb szolgálati idő ugyanis lehetővé tette a behívottak számának növelését.

A konzervatívok egy részénél további rosszallást váltott ki a kancellár külkereskedelmi- és vámpolitikája, amelynek fontos belpolitikai jelentősége volt. Caprivi Bismarcknál is világosabban látta a külkereskedelmi kapcsolatok jelentőségét a terjeszkedő német ipar számára, s megszüntetendőnek tekintette a német mezőgazdaságnak és nehéziparnak az 1878–1879-es konzervatív fordulat magas védővámjaival nyújtott egyoldalú kedvezményeit. A külkereskedelmi kapcsolatok liberalizálására 1891-től kétoldalú kereskedelmi szerződéseket kötött Ausztria–Magyarországgal, Svájjal, Belgiummal, Olaszországgal, Spanyolországgal és Szerbiával.

A gazdasági szándékok mellett kereskedelempolitikáját titokban azon stratégiai megfontolások is vezették, hogy a lehetőleg zárt közép-európai gazdasági térség jól tenne a birodalom politikai hatalmi pozíciójának is, amelyet az erősebb gazdasági hatalom biztosítana számára.

Caprivi kereskedelmi politikáját főleg a nagy-agráriusok ellenezték, mivel intézkedései csökkentették a védővámok falait és a német mezőgazdaság az import révén erőteljes konkurenciával találta szembe magát. Éppen a kereskedelem-politikai irányváltásra válaszul alakult meg 1893-ban a Mezőgazdák Szövetsége (*Bund der Landwirte*), amely élesen támadta a kancellárt. A szövetség alaphangját a konzervatív porosz nagybirtokosok adták meg, akiknek a porosz háromosztályos választójog rendkívüli politikai pozíciót biztosított Poroszországban, illetve a Reichstagban befolyást a konzervatív pártokra. A kancellár elleni kampányuk 1893–1894 fordulóján érte el csúcspontját, amikor Caprivi Oroszországgal is kereskedelmi szerződést akart kötni. Az olcsóbb orosz gabona importja a nagy-agráriusok szemében a „nemzeti érdekek” elárulását jelentette.

A német közvélemény egy részénél Caprivi külpolitikai vonatkozású „új irányvonala” is gyengítette belpolitikai pozícióját. 1890 elején a birodalmi vezetés elutasította az Oroszországgal 1897-ben kötött viszontbiztosítási szerződés meghosszabbítását. Caprivi abban reménykedett, hogy a cári birodalommal 1894 elején kötött kereskedelmi szerződés pótolja a viszontbiztosítási szerződést. Politikai közeledésükre azonban nem került sor. Helyette francia-orosz közeledés indult, s már 1892-ben katonai konvenciót kötöttek. Így a kétfrontos háborútól való német félelem konkrét veszély lett.

A viszontbiztosítási szerződés feladásával párhuzamosan a birodalmi vezetés szorosabb kapcsolatokra törekedett Nagy-Britanniával. Már 1890. július 1-jén aláírták a Helgoland–Zanzibar szerződést. Ebben a Német Birodalom lemondott kelet-afrikai gyarmati igényeiről, főleg a Német Kelet-Afrika partjai előtt fekvő Zanzibar szigetről. Cserében megkapta az Északi-tengeren fekvő, stratégiaiilag fontos Helgoland szigetét, amely 1815-től Nagy-Britanniához tartozott. A csereügyletbe fűződő német remények azonban nem teljesültek. Londonban továbbra sem hajlottak arra, hogy Nagy-Britanniát valamely európai kontinentális hatalomhoz kössék.

A szerződéssel Caprivit éles bírálat érte. A német közvélemény az ország nagy hatalmi pozíciójának megfelelő gyarmati területek kiépítését sürgette. A vitában a

kancellár a gyarmati területek szószólóival szemben ésszerű álláspontot foglalt el; a tényleges lehetőségekre, s a beláthatatlan külpolitikai következményekre figyelmeztetett.

A kancellár realista politikai kezdeményezéseit azonban fokozatosan elgáncsolták az irracionális igények és a partikuláris érdekek légkörében jelentkező hangos és ügyes érdekcsoportok követelései. A pártok és az érdekszervezetek összefonódása miatt ezek az igények a Reichstagban a gyakorlati politika programjává váltak. A részleges parlamenti kooperációra kényszerülő birodalmi vezetés rövidesen nem térhetett ki a népszerű „világhatalmi” álmok elől. A „nagyságra” és elismerésre vágyó császárnak pedig jókor érkezett a „világhatalmi” gondolat, amelynek II. Vilmos legfőbb képviselője lett, hiszen voltaképpen olyan „népi” császárnak készült, aki valóra váltja sok német álmát.

A császárral való végleges szakításra akkor került sor, amikor II. Vilmos szociálpolitikájának sikertelensége miatt elhatározta, hogy élesebben fellép a szociáldemokráciával szemben. 1894 őszén a Reichstagban ún. felforgató javaslatot szándékozott beterjesztetni, hogy határozottabban léphessen fel a politikai bűncselekményekkel szemben. A tervezet nem nevezte nevén a szociáldemokráciát, mint célcsoportot, de mindenki tudta, hogy róluk van szó. Caprivi, a józan hivatásos tiszt azzal számolt, hogy a gyülekezési- és sajtószabadságot messzemenően korlátozó, gyakorlatilag valamennyi pártot érintő tervezet nem szerzi meg a többséget. Ezért a tervezetet nem terjesztette be a parlamentnek. Helyette csak egy kevésbé mélyreható büntetőjogi módosítást szándékozott elfogadtatni. II. Vilmos ezután – Bismarckhoz hasonlóan – államcsínyterveket szövögetett a Reichstag ellen. Capravinak ugyan sikerült lebeszélnie erről a császárt, de ő 1894. október 28-án elbocsátotta a kancellárt.

ELTÁVOLODÁS A BISMARCKI SZÖVETSÉGI POLITIKÁTÓL

A bismarcki külpolitika állandó eleme kezdettől fogva Oroszország érdekeinek figyelembevétele, illetve Poroszországhoz és Németországhoz való kötésével a francia szövetségtől való távoltartása volt. E politika többször – különösen az 1885–1888. évek európai válsága idején – áldásosnak bizonyult Németország és a közép-európai béke megőrzése érdekében. Az 1887. június 18-án Oroszországgal három évre kötött viszontbiztosítási szerződéssel – amely 1890-ben meghosszabbításra várt – Bismarck még egyszer aláhúzta Oroszország jelentőségét Németország biztonsága számára, s megerősítette meggyőződését, hogy az Oroszországgal kötött szövetség akkor is fenntartandó, ha feszültségek támadnának Oroszország és Ausztria–Magyarország között. Egyúttal megkísérelte az orosz diplomácia figyelmét elterelni az európai centrumtól.

Még egy hét sem telt el Bismarck 1890. márciusi lemondása után, amikor a külügyminisztériumban (*Auswärtiges Amt*) Maximilian von Berchem gróf állam-

titkár-helyettes feljegyzésben foglalt állást a viszontbiztosítási szerződés meghosszabbítása ellen, mondván, hogy az új kormány képtelen a bismarcki átláthatatlan, „bonyolult politika” folytatására. Ráadásul a szerződés nem a kölcsönösség elvén nyugszik, s abból csak Oroszország húz hasznot. Nem védi meg Németországot a francia támadástól, ezzel szemben Oroszországnak lehetőséget biztosít az Alsó-Duna mentén egy Ausztria elleni támadásra és megakadályozza a Franciaország elleni német offenzívát. A szerződés ellentétes a hármasszövetség szellemével, s egyébként is: a francia–orosz szövetség veszélye most jóval kisebb, mint néhány évvel korábban... A német–orosz viszontbiztosítási szerződés meghosszabbítása ellen II. Vilmos is állást foglalt. Bismarck félelmei végül is valóra váltak: széthullott az Oroszországgal fennálló szövetség, jóllehet Nikolaus von Giers orosz külügyminiszter a legvégsőig elment a szerződés meghosszabbítása érdekében, s még a szerződés egyes részeinek törléséhez is hozzájárult, hogy eloszlassa Németország aggodalmait Ausztria–Magyarországot illetően.

Németország és Anglia 1890. július 1-i szerződése értelmében Helgolandot és Délnyugat-Afrikát a Német Birodalomnak juttatta, Anglia pedig cserében megkapta Zanzibár és Pemba protektorátust. Rögzítették német Kelet-Afrika déli, keleti és északi határait. Berlin lemondott Vitoról és Bena protektorátusról, s többé nem támasztott igényt ugandai, szomáli-földi és Vadai-hoz tartozó területekre. Német Kelet-Afrikához tartozónak nyilvánították az eddig bérelt tengerpartot és Mafia szigetét. Rögzítették Togo és Kamerun határait. A szerződés ellenére azonban nem jött létre szövetség Angliával, mert London ekkor még nem volt hajlandó kilépni elszigeteltségéből, s Berlinben sem kívántak ilyen gyorsan új kötődéseket kialakítani.

A német–angol közeledés azonban figyelmeztetés volt a francia kölcsönökkel fegyverkező Oroszországnak. Németország ezért hangsúlyozta barátságát a dunai monarchiával és Olaszországgal. A hármasszövetség 1891. májusi megújításával Németország kötelezettséget vállalt az egész török Kelet status quójának megőrzésére és az olasz igények támogatására a tuniszi és tripoliszi viszonyok megváltozása esetén. Az „új irányvonal” külpolitikájának magját Caprivi alatt a földközi-tengeri francia–orosz aktivitás fékezése és Angliának a hármasszövetséghez való közelítése alkotta. A „biztonságpolitika” még diadalmaskodott a „hatalmi politika” felett. Igyekezett az európai politika primátusát megőrizni akkor, amikor mindinkább a periféria vált a vetélkedő hatalmak döntési centrumává.

Bismarck várakozásainak megfelelően Oroszország a német–orosz viszontbiztosítási szerződés meghosszabbításának elutasítása után azonnal Franciaország felé fordult. Már 1892 augusztusában elkészült az orosz–francia katonai egyezmény tervezete, amely az év végén jogerőre emelkedett. Ebben Franciaország és Oroszország a hármasszövetség haderőinek támadása esetén megegyezett abban, hogy: az összes rendelkezésükre álló erőt rendelkezésre bocsátják, ha valamelyiküket támadás érné; a hármasszövetség vagy annak valamelyik hatalma mozgósítása esetén szintén mozgósítják közös haderőiket. A Németország ellen rendelkezésre bocsátandó erőt francia részről 1,3 millió főben, orosz részről 700–800 ezer főben

rögzítették; a vezérkarok állandó érintkezésben állnak egymással, s már békeidőben is kicserélik információikat a hármasszövetség hadseregeiről. Franciaország és Oroszország nem köt különbékét; katonai konvenciójuk a hármasszövetség fennállásáig marad érvényben. Így az alakuló francia-orosz kettősszövetséggel a hármasszövetség állt szemben, s az európai helyzet leegyszerűsödni látszott.

Az orosz–francia szövetség nem jelentett automatikusan háborút, csupán a fenyegetés lehetőségét. Németország még elháríthatta a fenyegetést, jóllehet a hármasszövetség és a német–orosz megállapodás bismarcki kettős stratégiáját már aligha lehetett megismételni. De sietni kellett, mert az idő nem Németországnak, hanem ellene dolgozott.

Franciaország eközben mindent elkövetett új szövetségese kényeztetésére. Az 1893 októberében Toulonba látogató orosz flottaegységet elhalmozták ajándékokkal. Franciaország Oroszország segítségével igyekezett olyan hatalmi pozícióba jutni, hogy Németországot előbb meggyengítse, majd legyőzze, s a hármasszövetséget fokozatosan felszámolja. Georges Clemanceau, a francia polgári baloldal radikális párti politikusa, későbbi miniszterelnök már 1893 októberében félreérthetetlenül kijelentette, hogy „a jelenlegi status quo békéje... német béke”, s Oroszországot a francia reváns eszközének szánják. De ekkortájt Berlinben nyilvánvalóan nem olvasták a francia újságokat, sem saját párizsi követük jelentését. Téves döntéseikkel három év alatt lerombolták a bismarcki szövetségi politikát, amelyet nagy haladásnak, s a mozgásszabadság visszaszerzésének tekintettek. Ahelyett, hogy a dolgokat határaik mentén hozták volna rendbe, a távolba pillantottak.

HOHENLOHE-SCHILLINGSFÜRST KANCELLÁRSÁGA (1894–1900)

Általános meglepetésre II. Vilmos a dél-német katolikust, Chlodwig Hohenlohe-Schillingsfürst herceget (1818–1901) nevezte ki kancellárnak. 76 évesen, gazdag élettapasztalatok birtokában Chlodwig „bácsi” nem örült különösebben a megtisztetésnek: *„öreg vagyok és emlékezet-gyenge, hiányzik a beszédképességem, hiányosak ismereteim a porosz törvényekről és viszonyokról, nem vagyok katona, hiányoznak a szükséges pénzügyi eszközök. Meg tudok élni a helytartói fizetés nélkül is, de nem Berlinben. Az maga a csőd”*. II. Vilmos azonban Hohenlohe kancellárságát átmeneti megoldásnak tekintette választottja, az olaszországi német nagykövet, von Bülow előtt.

II. Vilmos éles szociáldemokrata-ellenes irányvonal-módosítása nem felelt meg az új kancellár mérsékelt beállításának, de politikáját természetesen a császár kívánságaihoz igazította. Egyúttal mérsékelni kívánta az időközben 35 éves, ám még a legkevésbé sem érettnak tűnő császárt. II. Vilmos nem vette komolyan az új kancellárt, ráadásul a porosz pénzügyminiszter, Johannes von Miquel (1828–1901) kezdettől Hohenlohe pozíciójának aláásására törekedett.

Hohenlohe már röviddel kinevezése után beterjesztette a Reichstagban a büntetőtörvénykönyvet, a katonai büntetőtörvénykönyvet és a sajtóról szóló 1894. december 17-i törvényt kiegészítő ún. felforgatási tervezetet, amely azonban csak az anarchistákat nevezte nevükön. A fennálló államrend megdöntésére szervezkedőket öt évig terjedő fogházbüntetéssel, a közrendet veszélyeztetőket 600 márka pénzbüntetéssel vagy kétévi börtönnel fenyegették meg, de a Reichstag többsége 1895 májusában elutasította a tervezetet.

1899 májusában kifejezetten császári utasításra ismét megkísérelték a szociáldemokrácia ellen irányuló kivételes törvény elfogadását. Az ún. fogház-tervezet az ipari rendeletben engedélyezett „koalíciós jog” korlátozására irányult. Az ipari munkásság és szakszervezete ellen irányuló törvény büntetendőnek tekintette a dolgozni kívánó személy akadályozását a sztrájkoló részéről. A szakszervezeti tagságra irányuló nyomásgyakorlást szintén büntetnék. (Az SPD-vel együttműködő Szabad Szakszervezeteknek ekkor már 580 ezer tagjuk, míg a sztrájkot elutasító Hirsch–Duncker szakszervezeti egyesületeknek csak 86 ezer, a keresztény szakszervezeteknek pedig 56 ezer tagjuk volt.) A Reichstag 1899-ben két alkalommal is elutasította a tervezetet.

A sikertelen fogház-tervezet az utolsó kísérlet volt a szociáldemokrácia kivételes törvénnyel való elnyomására a császárság idején. Az 1890-es évek végén II. Vilmos és környezete ismét államcsínytervekkel foglalkozott, de a császár végül is visszariadt a katonai eszközök alkalmazásától. A megrendült tekintélyű, beteges, politikai befolyás nélkül maradt Hohenlohe kancellár 1900 októberében felmentését kérte, amelyet a császár elfogadott.

A NÉMET GYARMATPOLITIKA ÉS „VILÁGPOLITIKA”

Miután a birodalomalapítással a német nemzeti mozgalom elérte nagy célját, természetesnek tűnt, hogy a nemzeti lelkesedés idején a német hatalmat – miként azt korábban Anglia, Spanyolország és Franciaország is tette – gyarmatok szerzésével a tengerentúlra is igyekeznek kiterjeszteni. A tengerentúli terjeszkedés szellemi ébredése és előkészítése nemzetközileg az 1840-es években indult, amikor a gyarmatokat mindinkább a nemzeti gazdagság forrásainak, az expanziót pedig gazdasági megfontolásokból egyenesen korszükségletnek tekintették. Nem „humanitárius célokat” követtek, hanem a túlnépesedés levezetését és az emberiség ellátását tekintették legfontosabbnak. A kivándorlások kapcsán felmerült annak megszervezése és az anyaország számára hasznosnak tűnő területek kijelölése is. A terjeszkedésben már tapasztalt Anglia példája pedig rövidesen flottaépítésre ösztönzött.

Jóllehet a gyarmati propaganda a Német Birodalomban mind nagyobb köröket vonzott, Bismarck már 1871. február elején, egy versailles-i beszélgetés során kifejtette, hogy egyáltalán nem óhajt gyarmatokat.

Az 1870-es években minden nagyobb európai hatalomnál beinduló imperialista mozgalom a nyolcvanas évek elejére szövetségekbe szerveződött. Cecil Rhodes brit gyarmati politikus és Fokföld későbbi miniszterelnöke 1877-ben kijelentette, hogy *„mi vagyunk az első faj a világon, és az emberiségnek annál jobb, minél nagyobb részeit népesítjük be a világnak, mert egyszerűen kiiktatódnak a háborúk, ha a világ nagyobbik része uralmunk alatt áll.”* 1878 novemberében az angol gyarmatügyi miniszter India népeit emlegetve feladatul szabta a vezető és segítő szerepet, a „bölcs törvényeket, jó kormányt és rendezett pénzügyeket”, s olyan politikai rendszer átadását, amelynek „vallási és erkölcsi felvilágosításai a legsötétebb kunyhókba is eljuthatnak.” 1882-ben a francia Jules Ferry két miniszterelnöksége között úgy látta, hogy az aktív gyarmati politika nemcsak Franciaország nagyságát és dicsőségét gyarapítja, hanem gazdasági szükségszerűség is a többi európai hatalommal folyó versenyben.

Az európai hatalmak Afrika felosztásáért folyó versenyében elsősorban a britek és a franciák vetélkedtek egymással. A brit Afrika-politika célja egyfajta hossztengety mentén a Fokföldtől Kairóig terjedő összefüggő befolyási övezet megszerzése volt. Franciaország európai hatalmi pozícióinak megszilárdítása érdekében régi gyarmataiból kiindulva – a képzeletbeli kereszttengety mentén – kiterjedt övezeteket hódított Nyugat- és Közép-Afrikában, amelyeket később közigazgatási területcsoportokba tömörített. A brit-francia ellentétek előtt II. Lipót belga király a berlini Kongó-konferencián biztosította személyes uralmát Kongó állam felett.

E kijelentések nyomán Németországban is gyarmatalapítási törekvések kaptak lábra, főleg a Hansa-kereskedők részéről. 1884. márciusban Berlinben megalakult a Német Gyarmatosítás Társasága (*Gesellschaft für deutsche Kolonisation*), amely gyarmati tőke szerzését, gyarmatosításra alkalmas körzetek felderítését és e térségekbe irányuló német kivándorlás irányítását tűzte ki céljául. A Carl Peters vezette magánegyesület szisztematikusan munkához látott. Tagtoborzó felhívásukban „évszázados mulasztások jóvátételét” és a többi európai nemzet gyarmatosítási előnyének ledolgozását emlegették. *„Felszólítunk minden németet, akinek szíve nemzetünk nagyságáért és becsületéért dobog, lépjen be társaságunkba. Évszázados mulasztás jóvátételéről van szó; be kell bizonyítani a világnak, hogy a német nép a régi birodalmi pompával apáik régi német-nemzeti szellemét is átvette.”* A felhívás nyomán 1884 júniusában Bismarck a Reichstagban kifejtette gyarmatosítási elképzeléseit: az angol kereskedők kelet-indiai társaságainak példájára a gyarmati területek iránt érdeklődőknek tulajdonképpen átengedte az adott terület kormányzását, s az európaiak számára csupán a törvénykezést és védelmet garantálná, állandó helyőrség nélkül. Korábbi álláspontját azonban feltehetően választási és gazdasági megfontolásokból megváltoztatta, s hozzájárult, hogy merész kereskedők (a brémai Adolf Lüderitz dohánykereskedő, a hamburgi C. Woermann és Jantzen & Thormälen, illetve Carl Peters) által megszerzett birtokokat 1884-ben a Német Birodalom védnöksége (*Schutzgebiete*) alá helyezték: Délnyugat-Afrikát, később a 60 ezer négyzetmérföldnyi Német Kelet-Afrikát, 1885-ben pedig az új-guineai

részeket (Vilmos császár-föld), ahol német kereskedelmi társaságot alapítottak, valamint a Csendes-óceáni Marshall-szigetet. Katonailag és gazdaságilag azonban ezek a területek teljesen jelentéktelenek voltak a birodalom számára. Németország a lépéssel legfeljebb a nagyhatalmakhoz való tartozását dokumentálhatta.

A vilmosi korszakban azonban megkezdődött a többi gyarmati nagyhatalomhoz való felzárkózás kísérlete. Németország és Olaszország olyan államokként vettek részt Afrika felosztásában, amelyek nemzeti egysége csak néhány évtizeddel korábban alakult ki, és a gyarmatszerzést gazdasági jelentőségén túlmenően újonnan szerzett presztízsük megerősítésének is tekintették. Az új német gyarmati politika szószólói a Német Gyarmatosítás Társasága mellett az 1891-ben megalakult Általános Német Szövetség (*Allgemeiner Deutsche Verband*) lett, amely 1894-ben Össznémet Szövetségre (*Alldeutscher Verband*) változtatta nevét. A szövetség 1891-ben az Angliával Helgolandról és a kelet-afrikai gyarmatokról aláírt szerződés reakciójaként jött létre. Az agitációs egyetben parlamenti képviselők, újságírók, tudósok és iparúzők tömörültek. Legismertebb képviselőik Alfred Hugenberg, a Krupp igazgatósági elnöke, Ernst Hasse és Heinrich Class voltak. Az Ausztriához, Svájcához és Hollandiához fűződő kapcsolatokat népszerűsítették, s nem tartották illetlenségnek a más népek (csehek, szlovákok, szlovének) feletti uralmat. Zászlajukra lengyelelles politikát írtak, dél-afrikai német birodalmat sürgettek s terveik között Dél-Amerika is szerepelt. A világ térképén nem volt egyetlen pont, amely ne szerepelt volna propagandájukban. Csak két lehetőséget láttak Németország számára: a világhatalmi érvényesülést, vagy a szomszédjai diktátumától függő, jelentéktelen nemzetet Európa közepén. Alapjában véve csupán hangosabban és erőteljesebben juttatták kifejezésre az uralkodó korszellemet.

1894 után a negyvenezer tagot számláló Össznémet Szövetség célja a hazafias tudat országokon belüli terjesztése és a nemzeti fejlődéssel szembehelyezkedő irányzatok leküzdése, a német-nemzeti törekvések ápolása és a „Német Birodalom összes békés és háborús hatalmi eszközeinek kibontakoztatása a külföldi németiség védelmére”. Az európai és tengerentúli német érdekpolitika támogatása, különösen a német gyarmati mozgalom gyakorlati eredményre juttatása, s „cirkálóflottánk növelése”. Nézeteik a szociál-darwinizmus eszmeköréből táplálkoztak, visszanyúltak Paul de Lagarde népiségi tanaira, s magukévá tették Friedrich Ratzel „élettér” gondolatait. Hasse 1897-ben megjelentetett programfüzetében német „világpolitikáról” beszélt, amelynek során nem zárta ki az erőszak alkalmazását és a háborús konfliktusokat. II. Vilmos már egy 1896. januári beszélgetésben kijelentette: *„A Német Birodalomból világhatalom lett. A Föld távoli pontjain honfitársaink ezrei élnek. Német javak, német tudás, német tevékenység kerül az óceánon túlra... Kötelességük, uraim, segíteni nekem, hogy e nagyobb német birodalmat is szilárdan a hazaihoz csatoljuk.”*

A „világpolitika” óhaja általános megítélés szerint a birodalomalapítás logikus következménye volt, s a többi nagyhatalommal való egyenjogúság elérésére irányult. „Alig nyertük el normális nemzetállami létünket, amivel Franciaország

és Anglia már évszázadok óta rendelkezett, a sors által máris új formaváltozásra kényszerítettnek láttuk magunkat, hogy a kialakuló világállami rendszerben a vezető hatalmak egyikeként „világhatalomként” érvényesüljünk. Ez a világpolitika értelme, amely II. Vilmos korszakát jellemezte. Ez a politika abból indul ki, hogy az új világállami rendszer távoli köreiből ugyanolyan pozíciót és érvényesülést szerezünk, mint amilyet Nagy Frigyes óta az európai államrendszerben betöltöttünk.

A birodalom – miként Bülow külügyi államtitkárnak a kínai beavatkozás kapcsán tartott 1897. december 6-i Reichstag beszédéből kiderült – , helyet követelt magának „a nap alatt”, s a követelés egybeesett a flottaépítési határozattal. 1898 áprilisában megalakult a rövidesen egymillió tagot számláló Német Flottaegylet (*Deutscher Flottenverein*). Többé már nem kereskedők és a külföldi német magánberuházások védelméről volt szó, hanem Németország megszabadításáról európai korlátaitól és világhatalmi rangra emeléséről.

A „világpolitika” a kínai boxer-lázadás leverésére küldött európai intervenciók csapatok kapcsán vált hivatalos német kormányprogrammá, amelyet a közvélemény is támogatott, s az európai politika ismét kontinentális irányba fordulása (1906) után is nehezen vált meg tőle. A német világpolitikai vitában elsősorban gazdasági és hatalmpolitikai megfontolások érvényesültek, s a „világpolitika” nem rendelkezett zárt elképzeléssel. Végső eszközként a háborút sem zárta ki, azt csak a liberális imperialisták utasították el.

A német gyarmatok valósága azonban – Nagy-Britanniával és Franciaországgal összevetve – jóval szerényebb képet mutatott. 1899-ben Nagy-Britannia 9,3 millió négyzetmérföldnyi területen 309 millió, Franciaország 3,7 millió négyzetmérföldön 56,4 millió, Németország pedig 1 millió négyzetmérföldön 14,7 millió lakos fölé rendelkezett. A német gyarmatpolitika a vilmosi időkben valójában retorikai erődemonstráció maradt. Stratégiaileg, gazdaságilag és népességpolitikailag semmi sem valósult meg a kilencvenes évek elejének nagyhangú nyilatkozataiból. A német védnökségi területek nem lettek katonai támaszpontok, ahonnan tengeri összeköttetéseket ellenőrizhettek, a helyi lakosságot nem sorozták be a német hadseregbe, s nem kötöttek le említésre méltó német haderőt sem. 1913-ban az afrikai német területeken (Togo, Kamerun, Német Délnyugat-Afrika, Német Kelet-Afrika) összesen 22 405 fehér élt, a dél-kínai-tengeri területeken (Német Új-Guinea, Vilmos császár-föld és Bismarck-sziget, Kelet-Karolina, Nyugat-Karolina és Mariana-szigetek, Samoa) mindössze 1984-en, a kínai Kiaocsuban pedig 4470-en. Családtagokkal együtt tehát összesen 28.859-en, akik főleg német cégek kirendeltségein, illetve a közigazgatásban dolgoztak. E területek az első világháborúban néhány hét alatt, részben harc nélkül elesetek.

1897 márciusában von Bieberstein külügyi államtitkár a Németország világpolitikai szerepéről folyó Reichstag-vitában kifejtette, hogy a német kereskedők, hajósok és kivándorlók „a világ nagy sakkjáráján felállították a német állásokat abban a reményben, hogy megvédelmezzük és felhasználjuk őket... A javakban és vérben mutatkozó erőfelesleg, amelyet egy nagy, feltörekvő nemzet idegen országok-

nak lead, gazdaságilag és politikailag, anyagilag és eszmeileg nagyon drága tőkét jelent. E tőkét az anyaország számára megőrizni, ápolni és hasznosítani elsősorú kötelességünk, s e kötelességek körére a „világpolitika” szót használom; ebben az értelemben akarunk és kell világpolitikát folytatni.”

A világhatalommá válás jegyében 1897 novemberében német csapatok elfoglalták a kínai Kiaocsu öblét, majd a következő évben az 560 négyzetkilométernyi területet 99 éves „bérleti szerződéssel” leválasztották Kínától. Igazgatását közvetlenül a haditengerészeti hivatalnak rendelték alá. Tirpitz nem formális gyarmati tulajdonként, hanem kereskedelmi gyarmatként kezelte a területet, amellyel utat nyithat a kínai német gazdasági behatolásnak, Angliának pedig bemutatja a német teljesítőképességet. A „mintagyarmaton” rendkívüli költségekkel azonnal modern csatorna- és ivóvíz-ellátási rendszereket helyeztek üzembe, s Kelet-Ázsia legmodernebb kikötőjét építették ki. A birodalom kelet-ázsiai hatalmi eszközei azonban kevésnek bizonyultak a Jangce völgyének megszerzésére.

Németország így részese lett Kína felosztásának anélkül, hogy az ebben résztvevő Nagy-Britannia, Oroszország és Japán erre felszólította volna. E nagyhatalmak és az Egyesült Államok nem tolerálták a német lépést, s a Német Birodalmat teljesen elszigetelték. Még a Németországgal korábban jó viszonyban álló Japán is fenyegető hangú tiltakozást nyújtott át a német külügyminisztériumban. Amikor pedig a kínai nemzeti mozgalom felkelése (boxer-lázadás) során 1900. június 20-án megölték von Kettelert, a pekingi német követet, II. Vilmos július 27-én új csapatokat küldött Kelet-Ázsiába, akiket imperialista arroganciával búcsúztatott. „Nincs pardon!”, biztatta katonáit, akiket a hunok és Attila csapataihoz hasonlított: „... Igen nagy feladat jutott osztályrészetekül. Nektek kell kiköszörölni az igazságon esett csorbát. A kínaiak semmibe vették a népek jogát; a történelem során példátlan módon lábbal tiporták a követek sérthetlenségét, és nem tettek eleget a vendégjogból fakadó kötelezettségeiknek sem... Tartsátok magatokat a régi porosz erényekhez: viselkedjétek keresztényekhez méltóan, akik a szenvedést zokszó nélkül tűrik! Dicsőség és hírnév járjon zászlóitok és fegyvereitek nyomában! Mutassátok meg a világnak a férfiaság és a fegyelem példáját! Jól tudjátok, hogy ravasz, bátor, jól felszerelt és kegyetlen ellenséggel álltok szemben. Az összecsapásnál tudjátok: nem ismerünk pardont, hadifoglyokat nem ejtünk. Használjátok fegyvereiteket úgy, hogy még ezer év múlva se merjen egyetlen kínai sem ferde szemmel nézni egy németre. Viselkedjétek férfiasan!”

HADSEREGFEJLESZTÉS ÉS FLOTTAÉPÍTÉS

A Német Birodalom 1870–1910 közötti gazdasági expanziója külgazdaságilag is erősödött. A Birodalom főleg ipari tovább-feldolgozásra alkalmas nyersanyagot és élelmiszert (elsősorban gabonát a tengerentúlról és Oroszországból) importált, amelyért ipari késztermékekkel, illetve félkész árukkal fizetett. A behozatal és a kivitel

1893–1906 között megduplázódott: a behozatal 4-ről 9 milliárdra, a kivitel 3-ról 7 milliárd márkára nőtt. E külkereskedelem lebonyolítására erőteljesen bővítették kereskedelmi flottájukat: az 1871-ben 147 hajóval és 82 ezer bruttó regisztertonnával rendelkező szerény flotta 1913-ra a világ második leghatalmasabb kereskedelmi flottájává nőtt 2098 hajóval és 4,3 millió bruttó regisztertonna szállítási kapacitással.

A gazdasági fejlődés természetesen kihatott a katonai erő növekedésére is. A hadsereget 1890-ben még csak szerényen fejlesztették, 1893-ban azonban létszámát a birodalomalapítás óta egyedülállóan, 84 ezer fővel növelték. A hadkötelezettség általánossá tételével a szolgálati időt három évről kettőre csökkentették. A hadsereg békelétszámát az 1911–1913. évi törvények 661 ezer főben állapították meg (a legnagyobb kontingenst, 513 ezer főt Poroszország adta), de a létszámot szükség esetén a tartalékosok mozgósításával gyorsan egymillióra növelhették. Így Németország Európa legerősebb szárazföldi hadseregével rendelkezett, amellyel csak koalíciós hadsereg szállhatott szembe.

A császár tervszerűen kiépítette parancsnoki hatalmát. Megakadályozta a hadügyminisztérium felállítását, hogy a hadsereget és a flottát – amennyire lehetséges – kivonja a Reichstag terhesnek tekintett ellenőrzése alól. 1883-tól a személyi kérdésekért felelős katonai kabinet és a vezérkar főnöke közvetlenül, más katonai szervek vagy állami intézmények bevonása nélkül a császárnak felelt. Ezzel a kormányt és a kancellárt megfosztották a katonai döntéshozatalban való részvételtől. A két vágányon haladó katonai és politikai vezetés a sajátos porosz-német militarizmus kifejeződése volt, amely nem tűrte, hogy a katonai igényeket és érdekeket a politikainak rendeljék alá. Mindebből a katonai gondolkodás és tervezés végzetes függetlensége alakult ki, amelynek végzetes eredménye a porosz hadsereg vezérkari főnöke által 1905-ban kidolgozott ún. Schlieffen-terv lett, amely a Franciaország és Oroszország elleni kétfrontos háború elkerülhetetlenségéből indult ki. Franciaország gyors katonai leverését célozta, amely a semleges Belgiumon való áthaladással, s így a francia erődtényezők átkarolásával sikerülhetne. A belga semlegesség megsértése a német várakozásoknak megfelelően Nagy-Britannia hadba lépését váltaná ki Franciaország oldalán. Mivel a kalandorságba hajló terv a gyors katonai operációkra épült, feltétele a német haderők korai mozgósítása volt. Politikai következményei azonban végzetesek voltak, mert a német vezérkar a meglepetésszerű támadás előnyei érdekében cselekvési kényszerbe hozta a politikai vezetést, s komoly politikai válság esetén a háborút szinte elkerülhetlenné tette.

Amíg a német külpolitika sikeresen megakadályozta a túlerőben lévő koalíció létrejöttét, a birodalom biztonságban érezhette magát. A német hadvezetést a 20. század elején még egy francia-orosz koalíció sem állíthatta megoldhatatlan feladatok elé. Az európai keretű – s nemcsak a császársban, hanem a lakosságban is gyökerező – nagyhatalmi elképzelések így nem voltak alaptalanok; az álmok, a remények és az igények azonban messze túlmutattak Európán, s látókörukbe az egész világot bevonták. Ide azonban csak a tengereken keresztül vezetett az út.

A német kereskedelmi flotta kiépítése fontos jele volt a világméretű érvényesülésnek, de hosszútávon a kereskedelmi hajók és a tengerentúli német érdekek katonai védelme erős haditengerészetet igényelt. Ezért viszonylag korán megkezdtek a haditengerészet kiépítését. De az 1873. évi flottaalapítási terv csupán korlátozott számú egységet írt elő, amely nem jelentett konkurenciát a hagyományos tengeri hatalmak számára, mivel Németország elsősorban szárazföldi hatalomnak tekintette magát. A mérsékelt fejlesztésnek köszönhetően 1896-ban Németország még csak 6 darab első osztályú nyílttengeri páncélozott hajóval rendelkezett, s a tengeri hatalmak sorában Anglia, Franciaország, Olaszország, az Egyesült Államok után az ötödik helyen állt.

A flottaépítési fordulat 1896 elején történt, amikor Hohenlohe-Schillingfürst kancellár a császárnak a német kereskedelmi flotta védelmével és világpolitikai szükséglettel indokolta a flottaépítés felgyorsítását. *„A nemzetközi tárgyalásokon a legbarátságosabb szónak sincs súlya, ha azt nem támasztja alá megfelelő hatalom. Ezért a tengeri hatalmakkal szemben flottára van szükségünk”* – érvelt. A flottaépítés körüli bizonytalanságokat végül 1897 márciusában Alfred Tirpitz haditengerészeti államtitkárrá való kinevezése változtatta meg. Ő olyan flotta-törvényt javasolt, amely hajórajok építéséről dönt a korábbi egyes hajókról folyó tárgyalás helyett. Úgy vélte, hogy az Angliával folyó gazdasági vita a következő évszázadban növekszik s Németországnak mindenre fel kell készülnie. Miközben a szárazföldön Franciaországra és Oroszországra kellett figyelnie, a tengereken Anglia a fő ellenfél. Ellene a haditengerészetet kell fejlesztenie, s Anglián kell mérnie erejét, ha elfogadják elképzelését, hogy Németországnak világpolitikai ambíciói és külkereskedelmi függősége miatt tengeri hatalommá kell válnia. Német támaszpontok híján kilátástalannak tekintette a cirkálók küzdelmét és az óceánokon folyó háborút, és a háború színterének az Északi-tenger Helgoland és a Themse közötti szakaszát jelölte ki. Az ilyen típusú flotta egyúttal kielégítené a Franciaország (Bresttől Cherbourgig) és Oroszország elleni (Kronstadtig) német haditengerészeti igényeket is. Anglia ellen sorhajók építését javasolta, és Németország 1905-ig két teljes, egyenként 8 sorhajóból álló hajóraj építésére képes – írta 1897. júniusi memorandumában.

Céljai érdekében Tirpitz a haditengerészeti hivatalt a flottaépítési tervek propagandaközpontjává változtatta. Reklámkampányában egyetemi tanárok, a haditengerészet tisztjei és a részvételével megalakított Német Flottaegylet igyekezett felkelteni a lakosság körében a figyelmet a haditengerészet iránt, s támogatva a költségvetési döntést. Terveitől nem zárkoztak el a nagybankok, a nehézipar és a tengerparti városok kereskedelmi kamarái sem. Tirpitz sikerének titka abban rejlett, hogy egyesítette a flotta növelését és a német gazdasági erő fejlődését, s nem elhanyagolható szerepet töltött be Bülow koncentrációs politikájában.

A flottaépítést Tirpitzon kívül a császár és a német közvélemény jelentős része is nagy nemzeti feladatként kezelte, s Németország hatalma és nagysága újabb bizonyítékának tekintette. Ezért mondhatta II. Vilmos 1900 júliusában, a Wittelsbach

sorhajó vízrebocsátásakor a porosz királynak: „Ő királyi fensége meggyőződhetett róla, hogy az óceánok hullámcsapása milyen erővel döngeti országunk kapuját, ezzel kényszerítve, hogy nagy népként elfoglaljuk helyünket a világban, vagyis egy szóval: a világpolitikában. Németország nagyságának elengedhetetlen feltétele az óceánon való jelenlét. De az óceán azt is jelenti, hogy partjain innen és túl többé nem születhetnek fontos döntések Németország és a német császár nélkül”. A császár testvérének védnökségével megalakult és gyorsan fejlődő Német Flottaegylet tízszer több tagot és emiatt jelentős pénzügyi támogatást könyvelhet el – panaszkodott Heinrich Class, az Össznémet Szövetség elnöke.

Az 1898. április 10-én elfogadott első flottatörvény bevetési állományként – a torpedóvetőktől, tanhajóktól, speciális hajóktól és ágyúnaszádoktól eltekintve – 1898–1903 között egy zászlóshajó, két hajóraj (egyenként 8 sorhajóval), 2 hadosztály (egyenként 4 páncélozott partvédelmi őrhajóval), 6 nagy cirkáló és 16 hazai bevetésű, kis felderítő cirkáló, 3 nagy cirkáló és 10 külföldi bevetésű kis cirkáló építését helyezte kilátásba. Tartaléknak 2 sorhajót, 3 nagy cirkálót és 4 kis cirkálót irányoztak elő. A haditengerészeti költségvetés egyszeri összkiadását 408,9 millió márkában és évi 10 százalékos drágulásban határozták meg. A haditengerészeti éves költségvetési kiadása nem haladhatta meg a 117,5 millió márkát. Az esetleges pénzügyi többletszükségletet nem lehetett a tömegfogyasztást terhelő birodalmi adóemelésből finanszírozni. (A törvény elfogadásakor már rendelkezésre állt 12 sorhajó, 8 páncélozott partvédelmi őrhajó, 10 nagycirkáló és 23 kis cirkáló).

A törvény messze meghaladta a Tirpitz által javasolt flottaépítési kontingenst. A Reichstagnak szóló mérsékelt hangú, pótlólagos indoklás szerint a csatahajóflotta feladata a hazai partok védelme. Az erősebb tengeri hatalmakkal szemben csupán az elmaradás behozásáról van szó, s e flotta gyengesége miatt minden további alkalmazása kizárt. A gyarmatok védelmére hozták létre, s békeidőben néhány kisebb cirkáló és ágyúnaszád állomásoztatásával a rend és a nyugalom fenntartására szolgálnak a bennszülöttek között. Háborúban pedig nem a gyarmatokat, hanem a hazát védik; a gyarmatok sorsát ugyanis nem a kisebb csatározások, hanem a főhadszíntéri események döntenek el. Ez a tengeri erő még aligha volt alkalmas Anglia vezető pozíciójának megrendítésére. De Tirpitz tervei messzebbre mutattak. A kínai eseményekre való tekintettel – ahol konfliktusba kerültek a többi nagyhatalommal – már 1899 májusában további flottaépítést sürgetett.

A második flottatörvényt a Reichstag 1900. június 14-én fogadta el, amely szerint a hadiflotta 2 zászlóshajóból, 4 hajórajból (egyenként 8 sorhajó, 8 nagycirkáló és 24 kis cirkáló) állna. A tartalékot 2 sorhajóval megnövelték. Elsősorban azonban a flotta feladatköre bővült: közvetlenül Anglia ellen irányult. Tirpitz ún. rizikógondolata szerint ugyanis Anglia csak pirruszi győzelmet arathatna a német flotta felett, ezért visszariad a konfrontációtól; a rizikó növelése tehát gyengíti Angliát. Növekedett a Német Flottaegylet és az Össznémet Szövetség angolelles hangvétele is. Angliát mohó hatalomnak ábrázolták, amely féltékenyen őrzi első számú

tengeri hatalmi pozícióját. Mindezek hatására az angol publicisztikában felerősödtek a németellenes hangok.

A nagyhatalmak tengeri erőviszonyait ismerve azonban gyorsan kiderült, hogy Tirpitz elképzelései a német haditengerészet jelentőségéről ugyanolyan túlzottak, mint a Németország világhatalmi szerepéről vallott elképzelések. Amikor 1905-ben Anglia a gyorsabb, páncélozottabb és nehéztüzérséggel felszerelt Dreadnoughts nagy hadihajóosztály építésébe kezdett és Németország 1906-tól gyors következetességgel követte, Anglia számára átmenetileg fennállt a veszély, hogy Németország behozza haditengerészeti hátrányát. A szupernehéz csatahajó építésével egy időben Németország megépítette az Északi- és Keleti-tengert összekötő Vilmos-császár csatornát, valamint a wilhelmshaveni hadikikötőt. 1909 után azonban mindinkább helyreállt Anglia régi előnye. 1913-ban Anglia 42, Németország 26, Franciaország 17 és Oroszország 8 nagy csatahajóval rendelkezett.

Az önteltséggel és politikai arroganciával párosuló német flottaépítési szándék az angoloknál korán bizalmatlanságot ébresztett és ellenintézkedéseket váltott ki. Fél évvel Tirpitz államtitkári kinevezése után, 1897. szeptember 11-én az angol *Saturday Review* című lapban a kibékíthetetlen angol–német gazdasági és kereskedelmi ellentétéről cikkeztek, amelyek lépten-nyomon egymásba botlanak. „Az egymillió jelentéktelen vita a legnagyobb háborús indokká válik, amit a világ valaha látott. Ha Németország holnap megszűnne, holnap után nem lenne angol a világon, aki ne lenne gazdagabb. A népek évekig harcolnak egy városért vagy az örökösödési jogért; egy 250 millió fontos évi kereskedelemért nem kell háborúzni? ... *Germaniam esse delendam*” – fejeződött be a sértő hangú cikk.

A sűrűsödő nézeteltérések miatt 1901 januárjában a német külügyminisztériumban Friedrich von Holstein tanácsos javaslatára elutasítóan reagáltak Joseph Chamberlain angol gyarmatügyi miniszter szövetségeseket kereső javaslatára, aki lehetségesnek tartotta a tartós együttműködést Németországgal. Az angol miniszter egyúttal világosság tette: javaslati elutasítás esetén az Oroszországgal kiépítendő szövetség híve lesz, még akkor is, ha mindezt Angliának rendkívüli árat (esetleg Kína és a Perzsa öböl) kell fizetnie.

Egyre valószínűtlenebbé vált, hogy Anglia, elszigeteltségéből kilépve szövetséget köt Németországgal, jóllehet nem volt teljesen alaptalan az elképzelés, hogy a tengeri uralmát megkérdőjelező német flottaegyverkezés miatt érdekelt a Németországgal kiépítendő kapcsolatban. Tirpitz apolitikus elképzelése azonban az Oroszországgal és Franciaországgal kibővülő hármasszövetség Anglia-ellenes „kontinentális blokkjáról” ellenkezett a résztvevő hatalmak történelmi hagyományaival és érdekeivel. Az egyoldalúan Angliára irányuló tengeri háborús stratégia nem volt egyéb, mint politikai tapasztalatot és érzéket nélkülöző fantáziakép.

MINDENNAPOK A CSÁSZÁRSÁGBAN

Az uralkodás II. Vilmos szemében nem volt külön művészet, amelyben segítségére lehettek volna a nemzet kiválasztottjai, hanem egyéni akció. A trón magasságáig felért ugyan minden panasz és kritika a sajtó hasábjairól, különösen, ha azok külföldön jelentek meg, de megszívlelésre alig találtak. A birodalmi kormány kizárólag a császári akarat végrehajtója volt; Poroszországban az alkotmánynak megfelelően a királyi akarat uralkodott.

II. Vilmos késő abszolutisztikus életvitele megegyezett a századforduló Németországának társadalmi életstílusával. Régi és új hatalmi elit: nagybirtokosok, bankárok és nagyiparosok, a tisztikar, a felső tisztviselői réteg és a professzorok táborához tartozott a dinamikus gazdasági növekedés és ipari fejlődés révén jómódúvá lett polgárság túlnyomó része. Fény és pompa, testőrezredek és császári hadgyakorlatok, vízre bocsátások és flottaparádék, gálaegyenruha minden társadalmi eseménynél: a német világhatalmi pozíció és érvényesülés nimbusza mindenekfelett állt, és korábban ismeretlen értékérzetet produkált. A példátlan felemelkedés lehelete behatolt a legtávolabbi városok kispolgári lakásaiba, ahol a kanapé felett a császár képmása függött a családfő katonakori fényképe mellett.

A birodalom alapítását megelőző katonai sikerek mindennél jobban növelték a katonaság tekintélyét. Aki nem „szolgált”, szinte jóvátehetetlen szégyenfoltot szerzett, mert a tartalékos tiszti rang a sikeres szakmai és társadalmi karrier feltétele volt. A mindennapokat, s főleg az ünnepnapokat az egyenruhák uralták. A katonai szellem áthatotta a gyermekek mindennapjait is: a matrózruha a századfordulón lett a fiatalok öltözete, s az elsősök ábécéskönyve hemzsegett a katonai kifejezésektől. A német császárságban a hadsereg a „nemzet iskolájának” számított. Belpolitikailag vezető szerepe volt az ellenzéki irányzatok – köztük a szociáldemokrácia – elleni harcban, jóllehet néhány kivételtől eltekintve a csapatok közvetlen bevetésére nem került sor a sztrájkoló munkások ellen, de a hadsereg és a flotta élen járt a monarchia ellenfeleinek és a szociáldemokrata funkcionáriusok megfigyelésében és a politikai magyarázatokban. A laktanyákban megtiltották a szocialista és más ellenzéki írások olvasását, s a katonák nem látogathatták azokat a vendéglőket, ahol SPD-gyűléseket tartottak.

A katonai szellemet a kaszárnyák falain kívül is táplálták. A különböző egyesületek 1895-ben 1,3 millió tagot számláltak, s harsány patriotizmusukat legfelsőbb helyről támogatták. A katonai közigazgatást utasították, hogy elegendő számú egykori tisztet és altisztet nyerjenek meg az egyesületi munkának és lehetőségük szerint ápolják a veteránok és az aktív csapatok kapcsolatát. A katonai gondolkodás abszolutizálhatóságát jelezte Gerhart Hauptmann *A köpenicki kapitány* nevetséges epizódja, amikor az elbocsátott fegyenc altiszti uniformisával polgári hatóságokat tévesztett meg. 1913-ban az elzászi Zabern községben egy rámenős tiszt a jogi előírások megsértésével „a közrend helyreállítása érdekében” letartóztatatta a katonáival vitatkozó polgárokat. A császár és a kancellár nem határolódott el a jogsér-

téstől, hanem a tisztet nyilvánosan védelmükbe vették, s ezzel a tisztikar testületi szellemét a jogállamiság fölé rendelték.

Élesen hangsúlyozták a szociális ellentéteket. A szegény szülők gyermeke már az iskolában megtanulta, hogy az adott társadalmi rendszert el kell fogadni; a kaszárnya udvarain a bevonulók azonnal megismerték a tisztek, az altisztek és a legénység közötti alapvető különbségeket. A hármas tagozódású iskolaügy – alsó tagozat, felső tagozat, gimnázium – nemcsak a társadalmi lépcsőfokokat tükrözte, hanem azokat állandóan újra rögzítette. Az elitcsapatok tisztikarába való bekerülés a nemesség exkluzív joga volt. A vagyondóra épülő poroszországi háromosztályos választójog még az első világháború éveiben is érvényben maradt. Az átlagpolgár a politikát túlnyomórészt a tárgy szerepében élte meg; alattvalóként ujjongott a koronás fejekért, tanulóként hazafias történelmet tanult, hadkötelesként a monarchia előnyeire és az ellenzéki irányzatok megvetésére oktatták, a flotta- és gyarmati egyeslet tagjaként pedig megrészegült a német világhatalmi érvényesüléstől.

Hatalom- és dicsőségszomjában kapóra jött a technika fejlődése. Ő volt az „első német médiasztár.” A film és a felvevőgép gyermekkorában öntudatosan mutatkozott a nyilvánosság előtt. Szerette a nagyszabású fellépéseket. Tudta, hogyan kell hatást kelteni, s azzal is tisztában volt, hogy a nép semmit sem kíván jobban, mint hogy hatást gyakoroljanak rá. A néphez közel álló uralkodó, amilyen gyakran csak tudott, a nyilvánosság elé állt. *„Mindig más és más ruhában kocsizik, lovagol, jár-kál, étkezik és beszél és beszél. Minden napra jut egy-egy ünnep, minden órára egy ünnepélyes alkalom. Amelyet, ahogy mondani szokták, megörökítenek, még hozzá filmen és fényképen és táviratban és újságcikkben és jegyzőkönyvileg is. A világtörténelem csak úgy gördül lefelé a hengerekről”* – jegyezte meg szarkasztikusan Walther Rathenau, az AEG elnöke, a weimari korszak későbbi külügyminisztere. *„A császár megkövült, fenséges arcvonásokkal mindenütt megjelent, ahol a lakosság láthatta – emlékezett vissza barátja, Ernst Reventlow gróf. – Meg volt győződve róla, hogy az alattvalóknak mindig szükségük van a magasán felettük lebegtetett, stilizált uralkodói alakra.”* II. Vilmos pedig élvezte, ha jótékonykodásával „leeresz-kedhetett” a nép közé.

BÜLOW KANCELLÁRSÁGA
(1900–1909)

Hohenlohe elbocsájtásával végre szabaddá vált az út Bernhard von Bülow (1849–1929) számára. A hivatásos diplomata már 1897-től külügyi államtitkárként befolymolta a birodalom külpolitikáját. Kancellárként pedig leváltotta a korábbi „új irányvonal” legtöbb képviselőjét; a belpolitikában autoritativ irányvonalra, kifelé pedig a birodalom hatalmi pozíciójának bővítésére törekedett. Végül súlyos következményekkel járt, hogy vele egy időben került a haditengerészeti hivatal államtitkári székébe Alfred Tirpitz (1849–1930).

Bülow és Tirpitz a későbbiekben tevékenyen részt vett a birodalom új külpolitikai irányának kialakításában, főleg az erőteljes flottaegyverkezésben és az expanzív gyarmati politikában. Bülow már 1897 decemberében, a kínai német gyarmati igények kapcsán a Reichstagban megemlítette, hogy a Német Birodalom „helyet kíván magának a nap alatt”. II. Vilmos megtalálta az „álmokancellárt”, akire szükség volt Németországon túlmutató ambíciói megvalósításához.

Bülow a császárral fennálló jó viszonya ellenére ugyanazon szükségszerűséggel találkozott, mint valamennyi elődje: a birodalmi vezetés politikája számára többséget kellett szereznie. Céljai a bel- és külpolitikában nagyravágyóak, s ennek megfelelően költségesek voltak. Ezért nagymértékben a Reichstag többségének együttműködési készségétől függtek. Mivel a gyakorlott külpolitikusként a kancelláriában kevés belpolitikai tapasztalattal rendelkezett, a belpolitika irányítását az első években Arthur von Posadowsky-Wehner (1845–1932) belügyi államtitkárnak engedte át. A Centrum- és a szociáldemokrata Reichstag-frakcióval két olyan parlamenti erővel került szembe, amelynél ellenállással kellett számolnia politikai tervei megvalósításakor.

Bülow és von Posadowsky-Wehner a szükséges parlamenti többség helyreállítását a polgári és konzervatív erők már Poroszországban az 1890-es évek második felében alkalmazott „összefogásával” (*Sammlungspolitik*) igyekezett elérni. Mindez az „állampárti” erők összefogását jelentette az „államellenes” szociáldemokráciával szemben. Az egyetértés közös célja a nagyravágyó német „világpolitika” támogatása volt. A belpolitikában pedig ezzel párhuzamosan a középrétegeknek kedvező gazdaság- és szociálpolitikával tervezték erősíteni a középparaszti és kézműves lakossági rétegek államhoz való hűségét.

Ezek a szándékok egyértelműen a szociáldemokrácia befolyásának korlátozására, illetve visszaszorítására irányultak. A belügyi államtitkár azonban nem a meghíúsult kivételes törvénykezést szorgalmazta, hanem inkább a munkásság integrációját célzó újabb szociálpolitikai kezdeményezésekkel állt elő. Törvényben rögzítették a baleset- és betegbiztosítás kiegészítő rendelkezéseit. 1901-től minden 20 ezer lakosnál nagyobb településen döntőbírói intézményként felállították a munkaadók és munkavállalók munkajogi konfliktusait szabályozó iparbíróságokat. 1903-ban a gyermekmunkát az otthoni iparüzésben is megtiltották, s ezzel kiépítették a fiatakorúak védelmét. Végül a birodalom pénzügyileg is részt vállalt – évente 4–5 millió márka értékben – a munkáslakások építéséből.

A konzervatív agráriusok Bülow számára sem voltak könnyű partnerek. Mivel 1903–1904-ben lejártak a különböző európai országokkal Caprivi alatt kötött kereskedelmi szerződések, az addig viszonylag mérsékelt védővámok drasztikus emelésére – a korábbiak duplájára – törekedtek, amelyet a német ipar exportorientált része ellenzett, s a szerződő felek sem fogadták volna el. Bülow végül kompromisszumos, mérsékelt vámemelést javasolt: tervezte az importgabonára korábban egységesen kivetett mázsánkénti 3,50 márkás vámot 1 q rosznál 5 márkára, a búzánál pedig 5,50 márkára emelték. Ezen a bázison sikerült ugyan megújítania a

kereskedelmi szerződéseket és külpolitikai sikereket elkönnyvelnie, vámpolitikájával azonban minden oldalon elégedetlenek voltak. A dráguló kenyér miatt az ipari munkásság és az alacsony bevétellel rendelkező rétegek körében egyértelműen nőtt az elégedetlenség, amelyet a kormány szociálpolitikai aktivitása nem volt képes ellensúlyozni.

1906 végén Bülow szembefordult a Centrummal. Lépésében közrejátszott II. Vilmos környezetének befolyása, amely elégedetlen volt a kancellárnak a politikai katolicizmus vezetőivel szemben tanúsított engedékeny politikájával. Bülow fordulatára Matthias Erzberger (1875–1921) Centrum-párti képviselő fellépése kínált alkalmat, aki a Reichstagban élesen bírálta a birodalmi vezetés gyarmati politikáját. Mindez a Centrum együttműködési készségének csökkenését jelezte Bülow „összefogási politikájának” keretében, s azt, hogy növekedett ellenállásuk az ambiciózus „világ”- és flottapolitikával szemben. Erzberger bírálatához a szociáldemokrata Georg Ledebour (1850–1947) is csatlakozott, akit a Német Délnyugat-Afrika (ma Namíbia) gyarmaton történt herero-felkelés körülményei nyugtalanítottak.

A Német Kelet-Afrikában lezajlott hasonló események (maji-maji felkelés) miatt 1906. december 13-án a Centrum és a szociáldemokrata frakció nem szavazta meg a birodalmi vezetés által követelt 29 millió márkás gyarmati pótköltségvetést a délnyugat-afrikai csapatok megerősítésére. II. Vilmost teljesen kiábrándította a Centrum és az SPD „szégyenletes” együttműködése. Bülow a szavazási vereséget a birodalom gyarmati ambícióinak és a „világpolitika” megtagadásának tekintette, s azonnal feloszlatta a Reichstagot.

A kancellár úgy vélte, hogy az élesen nacionalista hangokra épülő választási küzdelem – amely valójában a Centrum és a szociáldemokrácia ellen irányult – ismét feltámaszthatja a konzervatívok és a nemzeti liberálisok már Bismarck alatt is működő ideiglenes szövetségét. A „nemzeti megbízhatóságra” való hivatkozással a baloldali liberálisokat is meg akarta nyerni politikájának.

Az 1907. január 25-én tartott, 84%-os részvétellel lebonyolított Reichstag-választások – August Bebel „hottentotta-választásoknak” nevezte a felkelésben részt vett afrikai törzsre utalva – nem eredményezték a Bülow által remélt új parlamenti erőviszonyokat. Sőt a Centrum frakciója még öt mandátumot szerzett és így 105 képviselővel rendelkezett a Reichstagban. Érzékenyebb vereséget szenvedtek a szociáldemokraták, mert a választókörzetekben a nemzeti liberálisok és a konzervatívok (Bülow-blokk) közös jelöltet állítottak – a bismarcki kartell-választások mintájára – a szociáldemokratákkal szemben. Így a blokk a Centrum töretlen ereje ellenére elegendő többséget (a 397 mandátumból 187-et) szerzett a Reichstagban.

A Bülow-blokkhoz csatlakozott baloldali liberálisok (a felsőfokú végzettségű, protestáns polgárság részei) nagy részét vonzotta a Bülow által propagált nagyravágyó „világpolitika” a flottaépítéssel és a gyarmati terjeszkedéssel együtt. A blokk azonban heterogén erők szövetségét jelentette, hiányzott a stabilitás, ezért Bülow kompromisszumokra kényszerült. A blokk megalakulásának egyik következménye Posadowsky-Wehner államtitkár leváltása volt, akinek a Centrummal fennálló

együttműködését a liberálisok elleneztek, a konzervatívok pedig elutasították szociálpolitikai törekvéseit.

Nehéz helyzete ellenére a Bülow-blokk mégis működött. Mindez főleg a fegyverkezési-, illetve külpolitikai kérdésekben mutatkozott meg. Belpolitikailag pedig legfontosabb eredménye a birodalmi egyesülési törvény régóta húzódó ügyének határozati javaslata volt, amely felváltotta a szövetségi államok eltérő egyesülési- és gyülekezési jogát.

Bülow belpolitikai kudarca végül a birodalmi pénzügyek reformjával vált teljessé. Az 1871. évi alkotmány alapján a birodalom nagyon gyenge pénzügyi alapon állt, mert az adóbevételek zöme tagállamaiba áramlott. A drasztikusan növekvő fegyverkezési kiadások – főleg a flottaépítés – nyomán 1908-ra a birodalom adósságállománya 4,1 milliárd márkára emelkedett. A pénzügyek szanálására két elképzelés alakult ki: korlátozott nagyságú örökösödési adó bevezetése birodalmi egyenes adóként és a közvetett fogyasztási adók emelése, illetve újak bevezetése. Utóbbi éppen a szegényebb lakossági rétegeket tervezte bevonni a szükséges többletbevételek előteremtésébe. A konzervatívok kategorikusan elutasították az örökösödési adó emelését, s Bülownak nem sikerült rávenni őket álláspontjuk megváltoztatására. A Reichstag többsége 1909 júniusában elutasította a pénzügyi reform törvénytervezetét. A konzervatívok és a Centrum egyaránt ellene szavazott, s így megghiúsult a birodalom pénzügyeinek konszolidálására irányuló törvényes kísérlet. Bülow belpolitikai stratégiája zsákutcába jutott, ezért felmentését kérte a császártól, aki a kérésnek 1909. július 14-én tett eleget.

A porosz militarizmus

A militarizmus kialakulása I. Frigyes Vilmos, a „katonakirály” időszakára nyúlik vissza, akinek uralkodása alatt Poroszország a feudálisból katonaállammá változott. Európában a katonaság primátusa sehol sem volt olyan meghatározó, mint Poroszországban, s következménye a társadalmi élet militarizálódása lett.

A porosz katonaállamban a hadsereg különleges helyzete abszolutista-tekintélyelvű társadalmi környezetet támogatott, amely fékezte a demokratikus struktúrák kialakulását. Nagy Frigyes győzelmei után pedig a hadsereg a legyőzhetetlenség nimbuszát terjesztette magáról, amely csak a Napóleontól elszenvedett vereség után tört meg. A Napoleon feletti győzelem után, majd az 1848–1849-es polgári forradalom leverése miatt a polgárság a hadsereget a király elnyomó eszközének tartotta, de az egyesítési háborúk sikere gyors fordulatot hozott a hadsereg megítélésében.

A császárság alatt a hadsereg a belső és külső stabilitás garanciája volt. A katonaság nagy tekintélye a militarizmus dominanciájához vezetett a politikában és a társadalomban, s a katonai elvek a mindennapi élet valamennyi területét áthatották. Németországban a konfliktusok megoldásakor soha sem a civil, hanem a katonait emlegették. A háború a politika legitim „ultima ratiója” volt.

NÉMET MITTELEUROPA-TERVEK A SZÁZADFORDULÓN

A 19. század végéig a Német Birodalom szövetségi politikáját még kevésbé motiválták kereskedelempolitikai megfontolások. A német külkereskedelem elsősorban transz-atlanti irányultságú volt, s 1900-ban tőkeexportjának is hozzávetőlegesen a fele Észak-Amerikába irányult. A Monroe-elvre váltó amerikai politika azonban a 19. század nyolcvanas éveitől attól tartott, hogy a latin-amerikai német gazdasági és pénzügyi jelenlét politikai függőséghez vezet. Feltevésüket erősítette a német tengeri fegyverkezés megkezdése és a tengerentúli támaszpontok iránti növekvő érdeklődésük. Ezért az Egyesült Államok aktívan szembeszállt a Német Birodalom politikai befolyásának növekedésével az amerikai kontinensen. A Kanadába irányuló német kivitel már 1898-ban drasztikusan csökkent, s a szigorodó amerikai vámtörvények miatt 1910-től drasztikusan csökkent az Egyesült Államokba irányuló európai export, amely Németországot érintette a legérzékenyebben.

Ezért a 20. század első évtizedétől a német külkereskedelmi kapcsolatokat az amerikai térségből mindinkább a hatalompolitikailag jobban ellenőrizhető Balkán–Konstantinápoly–Bagdad térségbe helyezték át, folytatva a 19. század nyolcvanas éveiben megkezdődött tendenciát. 1901–1912 között a Romániába, Bulgáriába, Görögországba, Szerbiába és Törökországba irányuló német áruszállítás 242%-kal, az összes kivitel pedig 2%-ról 3,5%-ra nőtt. A délkelet-európai térség kereskedelempolitikai jelentőségét növelte az európai nagyhatalmak erősödő pénzügyi szorítása is. Így a Német Birodalom a délkelet-európai térségben és Törökországban 1912–1913 előtt erős gazdasági és pénzügyi befolyást szerzett. A térség jelentőségét a hadigazdasági és stratégiai megfontolások tovább növelték, mert hatalompolitikailag ellenőrizhető nyersanyag- és mezőgazdasági feleslegével ideális kiegészítő térségnek bizonyult, ahonnan háború esetén – a német-brit ellentét éleződése óta várható behozatali háborúval számolva – a „Mitteleuropa-erőd” biztosíthatná a létfontosságú német tartalékok egy részét.

A délkelet-európai német gazdasági érdekek növekedésével Németország gazdaságilag szövetségese, Ausztria–Magyarország konkurense lett a térségben. Egyúttal azonban gazdasági érdeke fűződött a kettősszövetségi partnerével bővítendő kereskedelmi kapcsolatokhoz is. A német külügyminisztériumban 1906-tól az ország külpolitikai fordulatán munkálkodtak, amely a kontinentális terjeszkedést helyezte kilátásba. Ebben Ausztria–Magyarországnak a mindinkább keletre tekintő német gazdaság „örzője” szerepét szánták. A délkelet-európai periférián ugyanakkor a két hatalom gazdasági konkurenciája és Oroszország-ellenes politikai érdekei 1914-ig ellentmondtak gazdasági és szövetségi politikájuknak.

Németországban a Mitteleuropa-tervek előbb Bismarck tartózkodó álláspontjába ütköztek, amely csak 1890-ben változott meg. Ekkor jelent meg – feltehetően a kancellár ösztönzésére – az a névtelen broszúra, amely Németország, Franciaország, Ausztria–Magyarország és Olaszország kereskedelempolitikai egységét, valamint a német–francia megbékélést sürgette. Rövidesen kiderült,

hogy szerzője Konstantin Rössler, a Bismarck propagandamunkáját koordináló iroda vezetője.

Németország és Ausztria–Magyarország vámszövetségéről már 1885 augusztusa óta keringtek hírek. Egybehangzó újságjelentések szerint ekkor Bismarck és Kálnoky Gusztáv osztrák–magyar külügyminiszter Varzinban a két birodalom gazdasági érdekeinek védelméről tárgyalt harmadik országgal szemben. A cikkek Németország és Ausztria–Magyarország közös vámterületét elképzelhetetlennek, de vámszövetségüket lehetségesnek tartották. A két monarchia uralkodóinak rohnstocki találkozásán állítólag a kereskedelmi kapcsolatok újraszabályozása is szóba került: „A központi hatalmak nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is egymásra utaltak, a fegyverszövetség ezért egy gazdasági szövetségnek is megfelel.” „Rohnstock kiindulópontja volt a Közép-Európa gazdasági átalakításáról folyó tárgyalásoknak” – szölte a másik tudósítás.

A német politika azonban csak Bismarck lemondása után váltott az orosz orientációról Ausztria–Magyarország, s ezzel a Közép-Európa gondolat felé. Mind ez a Caprivi kancellár idején kezdődő kereskedelmi politikában a közép-európai vámuniós gondolat kiteljesedését jelentette. Az ipari érdekszövetségek nyomására Oroszországot ugyan 1893. október 1-én bevonták a kereskedelmi szerződések rendszerébe, de a Mitteleuropa-koncepció békés megvalósításának kezdeményezése megghiúsult a kül- és gazdaságpolitika Oroszországtól való egyértelmű elhatárolódása miatt. Az elképzelés így eltorzult, s ezen elnevezés alatt különböző felfogások alakultak ki. 1914-ig olyan variációk is felbukkantak, amelyek elsősorban Közép- és Nyugat-Európa egyesítését javasolták. 1904-ben angolszász szemszögből Mitteleuropát Nyugat-Európa és a Kelet közötti nagy ütközőzónának tekintették. E felfogást osztotta az Osztrák–Magyar Monarchia politikai-katonai vezetésének egy része is, akik egy kétfrontos háborúban a nyugati német offenzívát stratégiailag elhibázottnak tartották, amíg Keleten Oroszországot nem szorítják vissza.

A kettősszövetség politikai-katonai funkcióinak megváltozásáért azok a Mitteleuropa-koncepciók is feleltek, amelyeket már erősebben áthatott a geopolitikai felfogás és a kereskedelmi-gazdaságpolitikai tartalom. Az 1870-es évek végén a védővám-politikára való áttéréssel a német közgazdászok a Mitteleuropa-koncepciót kiegészítették a „világbirodalmak” elmélettel, amelynek alap gondolata a közép-európai államok gazdasági összefogásának szükségessége volt. Az elképzelés szerint a jövőben a világot gazdaságilag három világbirodalom – Nagy-Britannia, Amerika és Oroszország – uralja, ha Németországnak nem sikerül Mitteleuropát vámpolitikai vezetésével egyesíteni. Ebben a Közép-Európa koncepcióban elsősorban az exportorientált és kereskedelmi szerződésekkel privilegizált német készáruipar képviselői tömörültek abban a reményben, hogy szembeszállhatnak a gazdasági térségek szűkülésével fenyegető angol ambíciókkal, amelyek 1903-tól nyíltan jelentkeztek a preferált vámokról folytatott vitákban, illetve a kereskedelempolitikai intézkedésekben. A német kereskedelem hátrányos megkülönböztetését Kana-

dában a német ipar saját exportkereskedelme fenyegetésének tekintette, amellyel szemben defenzív intézkedéseket sürgetett.

Másrészt a Mitteleuropa-tervek hívei autark gazdasági térség létrehozását sürgették, hogy az új világmunka-megosztásban azt Németország javára kamatoztassák. Ausztria–Magyarországon kezdetben a Mitteleuropa-gondolat erősítette a közeledést Németországhoz – amelyre gazdaságilag és politikailag egyaránt ráutaltak voltak –, valamint az orosz agrárexporttal szembeni elzárkózást. A Mitteleuropa-tervek bázisa Ausztria–Magyarországon elsősorban a Németországtól való növekvő gazdasági függésen nyugodott, de a transzlajtai agráriusok célján is, akik azzal az orosz és amerikai konkurenciát igyekeztek kikapcsolni.

A két monarchia szoros gazdasági együttműködését a három világbirodalom téziséhez kapcsolódva főleg az 1904 elején megalakult „Közép-európai Gazdasági Egyesületek” népszerűsítették Németországban, Ausztriában és Magyarországon. A meglévő piacok biztosítását és a közép-európai államok együttműködését a „távol-külföld” felé irányuló kereskedelempolitikában egyfajta „kereskedelempolitikai szövetségben” látták biztosítottak. A gazdasági egyesületek megalakulásának időpontjában a kettősszövetség azonban első komoly válságát élte a partnerek világpolitikai és Oroszország körüli politikai igyekezetei miatt, s az egyesület ügye emiatt szinte teljesen háttérbe szorult.

Az össznémet körök nagy örömmel fogadták az egyesület megalakulását. A gazdasági egyesületek a vámegyüttműködés közvetlen útját hirdették és ezzel megelőzték az össznémetek későbbi kibékülését a két monarchia politikai szövetségével. A gazdasági egyesületek elképzelése szerint a kereskedelempolitikai megállapodások nemcsak Németországot és Ausztria–Magyarországot érintenék, hanem kiterjednének az egész közép-európai térségre. 1909-ben ugyan Belgiumban is megalakult az egyesület, de Franciaország, Svájc és Hollandia tervezett bevonása már megghiúsult, így nem került sor az exportorientált német ipar remélt „nagy közép-európai” vámegyüttműködésére. Az Ausztria–Magyarországgal létrejött „kis közép-európai” megoldás kevésbé volt vonzó, így az a passzív kereskedelmi mérlegre való tekintettel 1905 táján a kereskedelmi szerződések megújításakor alárendelt szerepet kapott. A Balkánon, valamint a Közel- és Közép-Keleten egyre bővülő gazdasági kapcsolatokkal és beruházásokkal együtt mégis betagozódtak a közép-európai – a világhatalmi pozíció magját alkotó – német gazdasági hegemonia elképzelésébe. Németország csak a közép-európai koalíció hegemonjaként – amely később hidat képezne az egész Mitteleuropát átfogó német hatalmi blokk számára – nöhetett volna fel a világkereskedelem szabályozójává a három világhatalom mellett.

Ausztria–Magyarország számára a Mitteleuropa-gondolat a Németországgal terhesnek ítélt gazdasági konkurencia megszűnését, valamint Oroszországgal és a balkáni államokkal szembeni erőteljesebb gazdasági és politikai elhatárolódást ígért, amelyben elsősorban Magyarország volt érdekelt. Így már a „kis közép-európai” megoldás felszámolta a közös szövetségi politika és az imperialista gazdasági

és kereskedelmi politika közötti ellentmondást és erős szövetségszervezési politikai integráló funkciót töltött be.

A szövetség funkciója a „Közép-európai Gazdasági Egyesületek” 1910. októberi budapesti konferenciáján is kiderült, ahol az osztrák egyesület elnöke hangsúlyozta a két monarchia politikai-katonai kapcsolatának magas értékét Európa két szembenálló táborában, s egyúttal a közép-európai államrendszer politikai eszméjének megvalósulását sürgette. Mindazonáltal 1914-ig a gazdasági és kereskedelempolitikai megfontolások csak részben befolyásolták a szövetség politikai eseményeit; azok továbbra is elsősorban a kül- és biztonságpolitikától függtek. 1909 előtt Bülow kancellár kifejezetten szkeptikusan és elutasítóan viszonyult a Mitteleuropa-tervekhez, és az Amerika-ellenesnek tekintett „Közép-európai Gazdasági Egyesületek” tevékenységéhez. A boszniai válságban Bülow elsősorban a Német Birodalom elszigetelődésének tudata miatt állt ki kettősszövetségi partnere mellett. Így egyértelművé vált, hogy Ausztria–Magyarország hídfőt alkot a német vezetésű, dél-keletre bővülő Mitteleuropa számára, és semmiképpen sem omolhat össze.

A német birodalmi vezetés viszonya a Mitteleuropa-tervekhez csak a „közép-európai” gondolkodó Bethmann Hollweg kancellársága alatt változott meg. Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági-strukturális különbségei azonban megakadályozták, hogy a két fél vámuniója vagy vámpreferenciája létrejöjjön. A monarchiával kiépítendő szerves kapcsolatával Berlin olyan belpolitikai felelősséget vállalt volna magára, amelyet nem kívánt viselni. Az első világháború kitörése a „nagy közép-európai” gazdasági blokk – Franciaország, Svájc és a Benelux országok részvételével – békés eszközökkel való megteremtésének kilátástalansága miatt végül is nem került sor a birodalmi vezetés elképzeléseinek kidolgozására.

BETHMANN HOLLWEG KANCELLÁRSÁGA (1909–1914/17)

Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1921) elődjével ellentétben birodalmi kancellári kinevezésekor már tapasztalt belpolitikus volt, nála azonban a külpolitikai gyakorlat ismerete hiányzott. Ez fontos körülmény volt, mert a birodalom külpolitikai helyzete 1909-ben már rendkívül kedvezőtlenül alakult. Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország éveken keresztül félretették régi vitáikat és közeledtek egymáshoz. Az orosz–francia szövetség már 1892-ben létrejött. Franciaország és Nagy-Britannia 1904-ben megkötötte az *entente cordiale*-t. 1907-ben Nagy-Britannia és Oroszország aláírta a szentpétervári szerződést, amely az *entente cordiale*-t ténylegesen hármas szövetséggé alakította.

A birodalmi vezetés biztos lehetett abban, hogy Németország a Franciaországgal vagy Oroszországgal kibontakozó katonai konfliktus esetén kétfrontos háborúba keveredik. Erre az esetre dolgozta ki 1905-ben Alfred von Schlieffen (1833–1913) vezérkari főnök a tervet, amely a Franciaország és Oroszország elleni kétfrontos háború elkerülhetetlenségéből indult ki. Alapgondolata Franciaország gyors kato-

nai leverését célozta, amely a semleges Belgiumon való áthaladással s így a francia erődítmények átkarolásával sikeres lehet. A francia hadsereg megsemmisítése után a német csapatokat a keleti fronton Oroszország ellen vetnék be. Addig csak gyenge csapatok védenék a keleti német határokat, jóllehet orosz részről számszerű fölényrel számoltak.

A belga semlegesség megsértése a német várakozásoknak megfelelően Nagy-Britannia hadba lépését váltaná ki Franciaország oldalán. A kalandorságba hajló terv tehát azzal számolt, hogy a Német Birodalom előreláthatólag három nagyhatalommal keveredik egyidejűleg háborúba. Az így kialakult erőviszonyok azonban eleve kétségesé tették a német győzelmet.

Külpolitikai elszigeteltségében egyedüli fajsúlyosabb partnere Ausztria–Magyarország maradt, amelyet azonban belső konfliktusok gyengítettek. Ráadásul a Balkán térségében az osztrák és orosz nagyhatalmi érdekek is mind hevesebben ütköztek, így háborújuk csak idő kérdése volt. 1908–1909 fordulóján ezt még nagy nehézségek árán sikerült megakadályozni, amikor Ausztria–Magyarország egyoldalúan bekebelezte az 1878 óta megszállt Bosznia–Hercegovinát.

Külpolitikailag tehát azon kérdés előtt állt, hogy sikerül-e a birodalom már Bülow alatt megvalósuló elszigeteltségét áttörni. Kiinduló pontul főleg a Nagy-Britanniához fűződő kapcsolatok szolgálhattak, mivel a Franciaországhoz fűződő viszony javítása Elzász–Lotaringiáról való lemondás nélkül nem jöhetett szóba. Ez pedig Németországban elképzelhetetlen volt. Az Oroszországhoz való közeledés is aligha tűnt lehetségesnek, mert az csak Ausztria–Magyarország szövetségesi feladásával valósulhatott volna meg. A Nagy-Britanniához fűződő viszony tartós javulásának feltétele a flottaépítésről való lemondás, vagy annak jelentős csökkentése volt. Mindez szintén ellentmondott II. Vilmos további flottaépítési terveinek és a „világpolitikai” törekvéseknek, amely a német közvélemény jelentős részénél és a legtöbb pártnál népszerű volt.

Az új kancellár mérsékelten konzervatív belpolitikára törekedett s ezért a konzervatívok, a liberálisok és a Centrum egyes részeinek támogatását kereste. A különböző politikai erők között egyfajta „átlós politikát” igyekezett megvalósítani, emiatt különböző engedményekre kényszerült.

Továbbra is központi belpolitikai problémának bizonyult a porosz háromosztályos választási rendszer, mert a birodalmi és porosz politikai szintek koordinálása folyamatosan nehézségekbe ütközött. Ha engedményeket tett a Reichstagnak, ahol birodalmi kancellárként az általános és egyenlő választójog alapján kialakult többségi viszonyok mellett dolgozott, a háromosztályos porosz választójog alapján működő konzervatív többségű porosz képviselőházban rendszerint bírálatot és ellenzéssel találkozott. Bethmann Hollweg a porosz háromosztályos választójog részleges revíziójára törekedve 1910. februárban új választási törvénytervezetet nyújtott be a képviselőháznak. A cenzusos elvet változatlanul megőrizve azonban módosítást javasolt. Eszerint a jövőben az ún. kultúra-hordozókat (minimum három éves felsőfokú tanulmányokkal rendelkezők, közszolgálati dolgozók, egykori

altisztek, stb.) az adófizetésük alapján megállapított osztálynál magasabb választói osztályba sorolták volna. A tervezetet azonban a konzervatívok, de a Centrum ellenállására miatt vissza kellett vonnia, akik nem kívánták veszélyeztetni erős pozíciójukat a képviselőházban.

Bethmann Hollweg részsikereket ért el az elzász-lotaringiai lakosság jogi helyzetének javításában, akik ugyan 1874 óta részt vehettek a Reichstag-választásokon, de a tartomány nem rendelkezett saját választott népképviseléssel. A kancellár kezdeményezésére 1911 májusában a tartomány saját alkotmányt kapott.

Bethmann Hollweg a Centrum támogatásával néhány szociálpolitikai tervezetet is megvalósított (a betegbiztosítást kiterjesztették újabb foglalkozási csoportokra, bevezették az özvegyi nyugdíjat, az alkalmazottaknak külön társadalombiztosítási rendszert hoztak létre, stb.) A kancellár szociálpolitikai újításai ellenére Németországon belül tovább erősödtek a politikai ellentétek.

Az SPD az 1912. évi parlamenti választáson 4,25 millió szavazatot szerzett, s a hátrányos választóköri beosztás ellenére több mandátumra tett szert, mint az őt követő Centrum és a nemzeti liberálisok együttesen. Az elszigeteltségből kilépett párt 1900 után többször választási szövetségre lépett különböző baloldali liberális csoportokkal, amelyek 1910-ben a Haladó Néppártban egyesültek.

A szociáldemokrácia, a Haladó Néppárt és a parlamenti demokráciát elismerő Centrum az első világháború előtti években egyetértett abban, hogy az alkotmányos monarchiát parlamenti monarchiává kell alakítani. Mivel a három párt 1912-től a Reichstag többségét alkotta, a német császárság az első világháború előestéjén alkotmányos válság előtt állt. A szociáldemokrácia megerősödése mélységesen nyugtalanította a hatalmi eliteket, és megerősítette szándékukat, hogy agresszív külpolitikával érjenek el sikereket, amelyek elhallgattatják a belpolitikai ellenzékét.

Poroszország és Németország nemcsak a kortársak által emlegetett kelet-elbai junkerségtől szenvedett, hanem számos megoldatlan belső problémától és strukturális gyengeségtől is, hiszen a fentről létrehozott rendszerhez alulról nem nőtt hozzá semmi. Alárendelt szerepbe kényszerített pártrendszerét igazából nem vonták be az állami közigazgatásba.

A hadsereg ellenőrizetlenül, függetlenül működött, s a korábbi birodalomgye-sítési háborúk (1864, 1866 és 1870–1871) győzelmei rendkívüli tekintélyt biztosítottak számára; a tartalékos tisztek göggyéig bezárólag meghatározta a társadalom élet- és érintkezési formáit.

A parlamentarizmus még jobban megbénult; a parlament tényleges ellenőrző funkciót II. Vilmos „személyes vezetése” időszakában sohasem gyakorolt. Részben azért sem, mert a közvélemény támogatta a császár lépéseit és tetszéssel fogadta Németország nagyságára és hatalmára vonatkozó kijelentéseit. A mindenkori kancellárt II. Vilmos az udvarmester szerepébe kényszerítette: sem a katonás Leo von Caprivi gróf, sem a félénk, inkább a nyugalmat igénylő Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst herceg, sem a teátrális Bernhard von Bülow, vagy a derék Theobald von Bethmann Hollweg nem tudott ellenállni a császárnak, „e harsány trombi-

tásnak, akit nem érdekelt a díszhintó utazási biztonsága”. Pedig nagy elődjük hagyományai szerint ezt meg kellett volna tenniük, de ők nem értek fel Bismarck képességeihez.

Walter Rathenau, a weimari köztársaság később meggyilkolt külügyminisztere 1919-ben *A császár* című írásában a német szolgalelkűséget, illetve a mágnások és arisztokraták, udvari- és kincstári tábornokok, bankigazgatók, az ipar urainak és a Hansa-kereskedők felelősségét emlegette. Mindazokét, akiknek a „bizánci császárság pénzt, hatalmat, pozíciót és pompát hozott”, s akik ellen nem léptek fel, sőt a szerencsétlen fél- és látszategzisztenciák létrejöttét ágyúlövésekkel üdvözlöttek.

E kötődés már korán kirajzolódott: lendületes beszédekben és súlyos, helyrehozhatatlan politikai döntésekben. A korszak veszélyes önteltsége, a hiányzó önfegyelem és önkorlátozás, a belátás hiánya saját lehetőségeiket illetően rendkívüli túlzásokhoz vezetett. A külpolitikában pedig elveszítették létfontosságú szövetségeiket és kialakult az ellenfelek csoportja, akik végül nemcsak a birodalommal, hanem a monarchiával is le akartak számolni. Az államférfiúi önuralom és az okos mértékletesség régi erényei elfelejtődtek; a helyére lépő új szellem már nem megőrizni, hanem előre akart haladni, amelynek elsőként a bismarcki jóllakottság elve esett áldozatul.

A NÉMET–ANGOL ELLENTÉT KIALAKULÁSA

A német–brit viszonyt láthatóan rontotta a németek szigorú ellenkezése azon brit javaslatlathoz szemben, hogy a fegyverkezés korlátozását tűzzék az 1907-ben ülésező második hágai békekonferencia napirendjére. A két ország flottaépítési rivalizálását a sovínisza sajtókampányok tovább szították. Az időközben megkezdődött brit–orosz tárgyalások 1907. augusztus végén szerződéskötéssel zárultak, amelyben kölcsönösen elhatárolták érdekszféráikat Perzsiában, Afganisztánban és Tibetben, s rendezték regionális vitáikat. A brit–orosz szövetség a brit–francia (1904: *entente cordiale*), valamint az 1892. évi francia–orosz megállapodással teljessé tette a hármass antantot.

1908. október végén az angol *Daily Telegraph*-ban megjelent interjúban a német császár kiemelte töretlen fáradozását a Nagy-Britanniával fenntartott baráti viszony érdekében, amellyel szinte egyedül áll Németországban. Kifejtette, hogy a búr háború (1899–1902) idején megakadályozta Németországot, Franciaországot és Oroszországot Nagy-Britannia-ellenes kontinentális szövetségét, sőt olyan hadműveleti tervet juttatott el Viktória királynőnek, amely segített legyőzni a búrokat. A német flottaépítés nem irányul a britek ellen, hanem egyedül a német világkereskedelem védelmére tervezték. Nagy-Britanniában az interjút őszintétlennek minősítve visszautasították, mint a brit nemzet szimpátiájának megnyerésére irányuló igyekezetet, mivel továbbra is kitartott a flottaépítés mellett, amely Nagy-Britanniát magas fegyverkezési kiadásokra kényszerítette. Németországban az interjú a

monarchista rendszer első nagy válságát okozta. A Reichstagban a császár szemére vetették, hogy önelégült nyilatkozatai ártanak a birodalom tekintélyének. Bülow kancellárt is hibáztatták, mert a szöveget olvasatlanul továbbította.

Mindazonáltal a vezető brit és német politikusok 1909–1912 között ismét megkísérelték a két tábor közelségét és a fegyverkezés megállítását. A Bülow kancellár 1909-ben felváltó Theobald Bethmann Hollweg külpolitikájában az Angliával való kiegyezésre és a flottaépítés korlátozására törekedett. Az utolsó próbálkozásra 1912 februárjában Richard B. Haldane brit hadügyminiszter berlini látogatásán került sor. A britek a politikai közeledés feltételül a német fegyverkezési ütem lassítását szabták, amelyet a német császár és a haditengerészet vezetése egyaránt elutasított. Másrészt a britek szövetségi kötelezettségeik miatt nem nyújthattak semlegességi garanciát német–francia vagy német–orosz konfliktus esetén. Így az utolsó megegyezési kísérlet is megghiúsult.

Franciaország és Nagy-Britannia együttműködését pedig szorosabbra fonta a német kormány újabb katonai demonstrációja Marokkóban, amellyel a német igényeket igyekezett bizonyítani a térségben, mielőtt Franciaország teljesen bekebelezne Marokkót.

ÚT AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBA

1898-tól az Oszmán Birodalom gyengesége – a délre terjeszkedő Oroszország tartós nyomása alatt – aktív terjeszkedésre csábított a Közel-Keleten. Németország gazdasági támogatással és az 1829 óta működő hagyományos porosz katonai segítség növelésével igyekezett befolyást szerezni az Oszmán Birodalomban. Érdeklét volt Törökország Oroszország és Anglia közötti felosztásának megakadályozásában és ezen hatalmak valamint Franciaország gazdasági konkurense kívánt lenni a térségben. A flottaépítés mellett a német „világpolitika” legfontosabb presztízs-programja a Bagdad-vasút építése lett. A Porta pedig azt remélte, hogy a vasútépítéssel stabilizálhatja a válságoktól megrendült és összeomlással fenyegető birodalmát.

Egy német csoport (bankok és nehézipar) 1899 novemberében megkapta a vasútépítés ideiglenes koncesszióját, s 1903 márciusában aláírták a szerződést, amely a mellékvonalakkal együtt 4000 kilométernyi vasút építését tartalmazta. A megállapodás értelmében ki lehetett bányászni a vasútvonal mentén fekvő természeti kincseket, raktárakat létesíteni és a szükséges építőanyagot vámmentesen behozni. Így lehetővé vált Törökország békés átjárása, az „informális imperializmus” megvalósítása. Mivel azonban a német tőke egyedül nem volt elégséges az építkezéshez, együttműködés alakult ki a francia ellenőrzés alatt lévő Banque Impériale Ottomane bankkal.

Rövidesen azonban kiderült, hogy a német gazdasági vállalkozás létfontosságú brit és orosz közel-keleti érdekeket sért, ezért a Bagdad-vasút 1903-ban megkezdett építkezése politikai válságot okozott. Anglia a vasútvonal Perzsa-öböl

történő meghosszabbításától indiai érdekeit látta veszélyeztetve. Gondot okozott Berlinnek a pénzügyi megterhelés is, de mindenképpen meg kívánta őrizni a vállalkozás német jellegét. A franciák a vállalkozás nemzetköziesítését erős francia és kevesebb orosz és brit tőkerészvétellel látták megvalósíthatónak. Szentpétervár elutasította a többoldalú részvételt.

Az angol diplomácia a német vállalkozás szétzüllesztésében látta a megoldást, s évekig ellenállt a tervnek. A közös megvalósítás így hosszú távra megghiúsult. Jóllehet a francia felügyeletű bank harminc százalékkal részesedett a vállalkozásban, az agresszív német Marokkó-politika miatt a franciák minden engedményt megtagadtak. Német–orosz megállapodás pedig csak az 1911 augusztusában aláírt szerződésben körvonalazódott, amelyben a Német Birodalom lemondott a Bagdad-vonal és az orosz–perzsa határ közötti szakasz megépítéséről és Szentpétervár biztosítékot kapott, hogy Berlin nem követ politikai célokat. 1914 februárjában egyezség jött létre Párizssal is; az érdekövezetek felosztásával ők a tervezett szíriai vonalat kapták meg. Az 1914 júniusában Angliával kötött megállapodás értelmében pedig a vasútvonal csak Basráig húzódhatott. Az egyezményt a háború kitörése miatt azonban nem ratifikálták. A német engedékenységre a „világpolitika” konfrontációs kurzusának (Marokkó-válságok) felülvizsgálatából és abból a felismeréséből fakadt, hogy a német tőkeforrások egyedül nem elegendők a vállalkozás sikeréhez. A Bagdad-vasút végül csak 1940-ben készült el.

A német kontinentális bázis kiterjesztésében a Keletre vezető úton Ausztria–Magyarország előrenyúló területi bázisként a legnagyobb átmenő országgá, hatalmpolitikai és stratégiai jelentőségűvé vált. A Németország által – közvetve vagy közvetlenül – ellenőrzött Berlin-Bagdad vasút útjában egyedül a kis Szerbia állt, amely 1903. évi katonai forradalma után ismét a délszláv mozgalom legaktívabb tényezője volt. Németországnak ezért mindenáron a maga oldalán kellett tartania a világban elszigetelődött Ausztria–Magyarországot, ezért a Balkán sokféle nacionalizmusának labirintusába került.

A háború kitörésére már az 1905–1906. évi első Marokkó-válság kezdetén sor kerülhetett volna, amikor a térség iránti német igényeket 1905. március végén II. Vilmos Tangerben tett látogatásával demonstrálta. Az 1904. évi brit–francia gyarmati egyezmény Marokkót francia érdekerületbe sorolta. A francia „békés behatolást” érzékelve a német kormány úgy érezte, hogy kereskedelmi érdekei megőrzése érdekében reagálnia kell a francia lépésre, s a császári látogatással megerősítik a marokkói szultán szuverenitását. Franciaországban nem teljesen alaptalanul háborútól tartottak, hiszen Schlieffen ideálisnak ítélte az időpontot a preventív háborúra, s pontosította felvonulási terveit. Számára úgy tűnt, hogy Anglia még kívár, a francia szövetséges Oroszország pedig az 1904–1905. évi orosz–japán háborúban és a belső forradalmi eseményekben annyira meggyengült, hogy alkalmatlan a Németország elleni támadásra. Bülow kancellár a francia érdekegyeztetési javaslatokat elutasítva nemzetközi konferencia összehívását kezdeményezte, ahol Franciaország elszigetelődésére, sőt egy esetleges francia–német–orosz kontinen-

tális szövetség aláírására számított. Az 1906 elején tartott algécirasi konferencián azonban a német delegáció váratlan, súlyos vereséget szenvedett és politikailag elszigetelődött. Franciaországnak megmaradtak az előjogai Marokkóban, de 1909 februárjában kétoldalú szerződésben elismerte az itteni német kereskedelmi és gazdasági jogokat.

1911 tavaszán a Marokkóban jelentkező nyugtalanságokat kihasználva Franciaország megkezdte az ország katonai megszállását. A birodalmi kormány július elején ezúttal a Párdúc ágyúnaszádot küldte Agadir kikötőjébe. A német kormány a „párducugrással” igyekezett a francia kormányt a kompenzációs tárgyalások felvételére kényszeríteni, s Marokkó francia megszállásáért cserében az egész Francia-Kongó elcsatolását követelte. Franciaország – Nagy-Britanniával a háta mögött – határozottan elutasította a német követeléseket. Végül 1911. november elején a német és a francia képviselők aláírták a Marokkó–Kongó-szerződést, amelyben Franciaország szabad kezét kapott francia protektorátus berendezésére Marokkóban, s a térségben valamennyi nagyhatalomnak kereskedelmi szabadságot garantáltak. Németországnak meg kellett elégednie Francia-Kongó viszonylag értéktelen északkeleti peremterületének átengedésével, amelyet Kamerun német gyarmathoz csatoltak.

Németország pozíciója az európai szövetségi szövvényben nem lett kedvezőbb, sőt évről évre romlott. Minden további halogatás csak idővesztés – vélekedtek a katonai stratégiák. Von Holstein külügyi tisztviselő is így gondolta, de a császár és a kancellár még nem akart hallani a háborúról.

Az évtizedek óta halmozódó konfliktusok Ausztria–Magyarország és a délszláv nemzeti mozgalom összeütközésével lobbantak lángra. A szerb hatóságok értesültek róla, hogy Szarajevóban merénylet készül, s megpróbálták megakadályozni, hogy a nyolc merényletől álló csoport átjusson az 1908 októberében Ausztria–Magyarország által megszállt Bosznia-Hercegovinába. Amikor ez nem sikerült, visszarettek attól, hogy informálják az osztrák rendőrséget. 1914. június 28-án eldördült Gavrilo Prinzip revolvere, s egy szarajevói utcasarkon Ferenc Ferdinánd (1863–1914) trónörökös feleségével együtt holtan maradt a gépkocsiban. Ő a szláv népek egyenjogúságának híve volt, s trónra lépésekor megvalósíthatta volna föderalista elképzeléseit, kihúzza a talajt a pánszláv szabadságtörekvések agitációja alól.

II. Vilmos 1913 végén Leopold Berchtoldnál (1863–1942), a Monarchia külügyminiszterénél tett látogatásakor a német politikát teljesen az Oroszországgal fennálló ellentét tükrében kezelte. *„Hosszútávon a háború Kelet és Nyugat között elkerülhetetlen”* – mondta, s *„a szlávok hegemoniáért folytatott vitájában olyan világtörténelmi folyamatról van szó, amely a népvándorlások kategóriájába sorolandó”*... Ezért Szerbiát teljesen a Monarchia alá kellene rendelni, vagy bekebelezni, mindegy hogyan. Biztosította az osztrák–magyar minisztert: *„én Önök mögött állok és hajlandó vagyok kardot rántani, ha eljárásuk ezt igényli”*.

Németország legyőzhetetlen katonai erejébe (szárazföldi csapatainak békelétszáma kb. 800 ezer, a haditengerészeté 80 ezer ember) vetett hitét alaposan meg-

rázták a francia és orosz katonai erő növeléséről érkező hírek. Ezek szerint Oroszország 1917-re 2,2 milliós békehaderő felállítását tervezte. Ezért főleg a katonák között terjedt a preventív háború gondolata. *„Készen állunk, s minél előbb, annál jobb számunkra”* – jelentette ki 1914. június 1-jén Helmuth Moltke vezérkari főnök, miután május 12-én ebben az értelemben tárgyalt Conrad von Hötzendorf osztrák-magyar vezérkari főnökkel.

Június 3-án Moltke már egy lépéssel tovább ment, amikor Gottlieb von Jagow külügyi államtitkárnál a preventív háború diplomáciai előkészítését sürgette: *„Oroszország 2–3 éven belül befejezi felfegyverzését. Ellenségeink katonai túlereje ekkor már olyan nagy lenne, hogy ő (Moltke) nem tudja, hogyan leszünk úrrá rajta. Most még valahogy felérünk hozzájuk. Véleménye szerint nincs más hátra, mint megelőző háborút indítani, hogy leverjük az ellenséget, amíg még megvívhatjuk a harcot. A vezérkar főnöke ennek megfelelően rám bízta a háború mielőbbi előkészítését folytató politikát”*.

A szarajevói merénylet után von Tschirschky bécsi német követ és Zimmermann külügyi államtitkár-helyettes először mérsékelni igyekezett az osztrákok Szerbia elleni büntető akcióját. A német külügyminisztérium ugyanis tisztában volt vele, hogy az osztrák-szerb háború beavatkozásra készíti Oroszországot, amely világháborúhoz vezet. A vezérkar azonban – von Waldersee első főszállás-mester képviselőjében – azonnali háborút sürgetett Szerbia ellen, *„most, amikor még Oroszország nincs kész”*.

II. Vilmos kezdetben ellenállt a katonák követelésének. Július 3-án, de legkésőbb július 4-én a háborús csoport nyomására azonban a szerb kérdés erőszakos megoldása mellett döntött. *„A szerbeket rendbe kell szedni, és pedig azonnal”*. *„Most vagy soha!”* – írta dühösen július 2-án Tschirschky mértéktartó bécsi jelentésére.

Ausztria–Magyarország számára a német álláspontban bekövetkezett fordulat nem érkezett váratlanul. A német külügyminisztérium megbízásából Victor Naumann publicista ugyanis Bécsben már július 1-jén informálta az osztrák-magyar külügyminisztérium főtitkárát, Alexander Hoyos gróft a vezető német körök véleményéről. A hármass szövetség (értsd: központi hatalmak) katonai szervezete még elég erősnek látszik – mondta, de az Oroszország elleni preventív háború hívei folyamatosan szaporodnak a hadseregben, a haditengerészetben és a külügyminisztériumban. Nyíltan beszélt a Szerbia elleni katonai fellépésről, amelyre a pillanatot kedvezőnek tartotta.

A hármass szövetség erején, Anglia semlegességén túlmenően – folytatta – ezúttal a császár is kitart a háború mellett. Tschirschky pedig július 4-én bizalmasan értesítette a bécsi külügyminisztériumot, hogy *„Németország jóban-rosszban támogatja a Monarchiát, még Szerbia elleni lépésében is. Minél korábban megindul Ausztria–Magyarország, annál jobb”*.

Bécs azonban hivatalos válaszban kívánt biztosítékot Németország álláspontjáról. Ezért Hoyos gróf július 5-én két dokumentumot nyújtott át ifj. Szögyény-Marich László berlini osztrák-magyar nagykövetnek. A Tisza István által fogalma-

zott első memorandum a dunai monarchia helyzetét elemezve azt javasolta, hogy a szerb kérdés miatt Bulgáriát vonják be a hármasszövetségbe. Ferenc József császár kézírásos üzenetében pedig azt közölte, hogy a kettős monarchia a „pánszláv áradat” ellen csak akkor lehet biztonságban, *„ha Szerbiát, amely jelenleg a pánszláv politika súlypontját alkotja, politikai hatalmi tényezőként kikapcsolják a Balkánról”. A cél „Szerbia elszigetelése és területének csökkentése”.*

Szögyény-Marich még aznap átadta II. Vilmosnak a dokumentumokat, aki már a közös reggeli után felhatalmazta a nagykövetet, közölje uralkodójával: Ausztria–Magyarország *„még egy komoly európai komplikáció esetén is számolhat Németország teljes támogatásával”.* Ha a szerbiai konfliktuson túlmenően háborúra kerülne sor Ausztria–Magyarország és Oroszország között, Németország a „megszokott szövetségi hűség” jegyében Bécs oldalán áll. II. Vilmos azonnali bevonulást sürgetett Szerbiába, ha Bécs a háború mellett dönt. Oroszország és Franciaország katonai gyengesége lehetővé tenné Németországnak a válság leküzdését. A Románia reagálását illető bécsi aggodalmakat a császár a román királlyal személyesen kívánta eloszlatni.

Szögyény-Marich még aznap este továbbította Bécsbe II. Vilmos „biankó-felhatalmazását”, hozzáfűzve, hogy a császár *„sajnálná, ha mi (Ausztria–Magyarország) a mostani, számunkra oly kedvező pillanatot kihasználatlanul hagynánk”.*

II. Vilmos kancellárával együtt még aznap magához rendelte von Falkenhayn hadügyminisztert, von Plessen főadjudánst, von Lynckert, a katonai kabinet főnökét, Zenkert, az admirális vezérkarától és a Tirpitzet helyettesítő von Capelle admirálist, s „minden eshetőségre számítva” megbeszélte velük *„az előkészületeket háború esetére”.* Falkenhayn rövid igennel válaszolt a császár kérdésére, hogy *„a szárazföldi hadsereg készen áll-e minden eshetőségre”.* II. Vilmos döntését a német fegyverek erejében bízva hozta meg; úgy vélte, hogy Franciaország és Oroszország még nem áll készen a harcra. Nem hitt az általános háborúban, s úgy vélte, hogy a szárazföldi hadsereg létszámának megnövelése után és a nehéztüzérség fölénye miatt nyugodtan várható a háború kimenetele. A nyugati hadjáratot mindössze 5–6 hétre tervezték. A tervszerű mozgósítás egyébként már 1914. március 31-én lezárult, s a hadsereg készen állt.

Miután mindent elrendezett, II. Vilmos a világ megnyugtatására Kielbe utazott. Július 6-án fogadta a hozzá személyesen közel álló Krupp von Bohlen und Halbachot, akinek elmondta, hogy *„azonnal hadat üzen, ha Oroszország elrendeli a mozgósítást. Most majd meglátják, hogy nem szegi meg szavát”.* Szinte komikusan hangzott kijelentése, hogy ezúttal senki sem vethet majd tévovázást szemére.

Az európai nagyhatalmak ellenséges szövetségi rendszerekbe tömörülése a júliusi válság idején feltartóztathatatlanul az első világháborúba torkolt. Miután a német kormány beleegyezett a Szerbia elleni akcióba, Bécsben a háború mellett döntöttek. Ellenvéleményt csupán Tisza István magyar miniszterelnök hangoztatott, aki az időpontot alkalmatlannak, az ürügyet pedig elégtelennek tartotta.

Az osztrák ultimátumot Poincaré szentpétervári látogatása miatt azonban csak július 23-án adták át Belgrádban. Az idővesztesség lassította a német mozgósítást. A szerb választ elégtelennek tartva 1914. július 25-én a monarchia megszakította diplomáciai kapcsolatait Belgráddal, július 28-án hadat üzent és július 29-én megkezdte Belgrád lövetését.

A lépéssel alapvetően megváltozott a központi hatalmak diplomáciai és erkölcsi helyzete. Meghiúsult Nagy-Britannia törekvése az osztrák–szerb konfliktus nemzetközi döntőbírói úton történő rendezésére. Július 29–30-án Bethmann Hollweg kancellár az osztrák kormányt az Oroszországgal folytatandó közvetlen tárgyalásokra ösztökölte, a konfliktus Szerbiára korlátozását elérendő. Július 30-án azonban megkezdődött az orosz hadsereg részleges, majd teljes mozgósítása, ami a háborús előkészületek hullámát váltotta ki. II. Vilmosnak a cárhoz intézett felhívása ugyan órákra megállította a mozgósítási gépezetet, de a cár nem tudott ellenállni tábornokainak. Miután július 31-én ismertté vált az általános orosz mozgósítás, a német tábornokok sürgették a birodalmi kormányt, teremtsen tiszta viszonyokat a Schlieffen-terv szerinti felvonulás megkezdésére. Mivel augusztus 1-jén este Szentpéterváron elutasították a mozgósítási rendelet érvénytelenítésének német követelését, Németország hadat üzent Oroszországnak. A Párizs álláspontjára vonatkozó német kérdést pedig a franciák ügyesen halogatták, ezért a birodalmi kormány a katonák nyomására augusztus 3-án Franciaországnak is hadat üzent. A német hadsereg belgiumi betörésével Nagy-Britannia szövetségi kötelezettségének eleget téve augusztus 4-én hadüzenetet nyújtott át Németországnak. Az Oroszországnak és Franciaországnak elsőként hadat üzenő Német Birodalom a világ közvéleménye előtt agresszorként jelent meg.

A háború kitörésében a német kormány jelentős részt vállalt. Az 1914. évi feszült világhelyzetben minden európai helyi háború az általános háború veszélyét rejtette magában, ha abban valamely nagyhatalom részt vett. Az Ausztriának 1914. július 5–6-án átnyújtott osztrák–szerb háború „biankó csekkével” Németország ugyanúgy hozzájárult az eszkalációhoz, mint ahogy azt az orosz mozgósítás elrendelése tette. A háborúzási hajlandóság és a döntési folyamatok kormányformától független militarizálódása Európában mindenütt jelen volt. Közös volt az a meggyőződés is, hogy védekező háborút kell folytatni, amely az általánosan elterjedt vélemény szerint rövid ideig tart. Csak kevesen gyanították, hogy a következő években Európa „őskatasztrófája” játszódik le, s kevesen ismerték fel a túlhajtott nacionalizmus, az imperialista expanzió és az európai hatalmi rendszer antagonizmusának következményeit.

Az 1914. júliusi–augusztusi német válság gyökereit egyesek az agrártársadalomból az ipari társadalomba való megoldatlan átmenetben, a hagyományos értékekhez való kötődések és a modern életformák közötti szakadéokban látták. Németországban a századforduló óta vita folyt arról, hogy az ország „agrárállam” maradjon, vagy „ipari állammá” váljon. „Agrárállamként” csak kontinentális politikát folytat-

hat, lemondva például az általános hádkötelezettségről, hogy a hadseregtől távol tartsa az ipari munkásságot és a polgári tisztakat. Ez a szemlélet a világháború stratégiai tervezésében is megjelent: a Schlieffen-terv „rövid háborúval” számolt, s a belső status quo megőrzése érdekében a „pártközi megállapodásokon” nyugodott, ipari mozgósítás és az ipari munkásság nélkül, sőt ellene.

Ezzel szemben „ipari államként” a birodalom elvesztette népgazdasági autarkiaját, s a világpiacra való bejutás valamint a flotta függvénye lett. A hadseregnek fel kellett adnia társadalmi zártságát s bizonyos függőségbe került a munkásságtól. De ipari mozgósítás nélkül – s ezt jól látták a technokrata katonák, közöttük Tirpitz és Ludendorff, valamint az 1911 óta virulens népi radikalizmus hívei – a „totális háború” nem nyerhető meg. Ezért az új stratégia a belső szolidaritás helyreállítását, mint az erőteljes külpolitika feltételét tűzte ki célul. A tényleges irányváltás azonban elmaradt, hogy ne veszélyeztessék az ipar és a mezőgazdaság államalkotó kompromisszumát. A birodalom voltaképpen „agrárpolitikát folytatott az ipari államban”.

1914 szeptemberében a marne-i vereség valójában nem csak a világháború kiemelését döntötte el, hanem egyidejűleg szétrombolta azt az agrár-öskonzervatív reményt is, hogy a győztes „villámháborúval” megakadályozhatják az ipari-társadalmi modernizációt.

NÉMETORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

A háborús mozgósítással háttérbe szorultak a császárság belpolitikai problémái. Termékeny talajra hullott II. Vilmos kijelentése, miszerint „nem ismerek többé pártokat, csak németeket”, mivel senki sem kételkedett abban, hogy Oroszország az igazi agresszor. A nemzeti szolidaritást még a rendszer óvatos kritikusai is csak ritkán érintették. A szociáldemokraták a júliusi válság idején ugyan sikeres tömegtüntetéseket szerveztek a küszöbönálló háború ellen és keresték az együttműködést a Szocialista Munkásinternacionálé többi pártjaival, de megváltozott hangjuk, amikor a hazát a „cári reakció” ellen kellett védeniük. A hadihiteleket megszavazva a nemzeti egységfronthoz a „hazátlan legényeknek” bélyegzett szociáldemokrácia is csatlakozott, főleg azért, mert a cári Oroszországot autokrata, reakciós államnak tekintette. A pártok a háború idejére pártközi megállapodást (*Burgfriede*) kötöttek, s kölcsönösen lemondtak az egymás közötti és a kormánnyal szembeni véleménykülönbségek nyilvánosságra hozataláról. A belpolitikai vitákat csak a néhány hetesnek tekintett háború idejére tervezték felfüggeszteni.

A hadiállapot kihirdetésével a végrehajtó hatalom 24 katonai körzet parancsnoka kezébe került. Formálisan ezeket szintén II. Vilmosnak kellett volna felügyelnie, aki többnyire a „nagy főhadiszálláson” tartózkodott, így e feladat már meghaladta erejét. Ezért Hindenburg és Ludendorff fokozatosan belpolitikailag is fontos hatalmi centrumokat szerzett meg.

A kezdeti katonai sikerek és később a szépítgető sajtócenzúra nyomán a szélsőségesen nacionalista, de széles polgári körökben is felfokozott győzelmi várakozások terjedtek el. Matthias Erzberger 1914. szeptember 2-i emlékiratában nyugaton és keleten annexiót sürgetett, Belgium tartós uralmát, keleten pedig németbarát, csatlós államok alakítását. Németország különböző érdekcsoportjai átfogó programokban fogalmazták meg hadicéljukat, de kezdetben megtiltották ezek nyilvános megvitatását, hogy ne zavarják a lakossági támogatást. 1914 szeptemberében August Thyssennel együtt az elsők között küldte meg a kancellárnak terjedelmes emlékiratát Heinrich Claß, az Össznémet Szövetség elnöke is. *„A terület, amelyet Európában elcsatolunk, lényegében arra szolgál, hogy az erős, termelékeny vidéki lakosság megeremtésének céljával lehetővé váljon a tervszerű belső betelepítés; az elfoglalandó gyarmati területeknek – lényegében – olyan nyersanyagokat kell szállítaniuk iparunk számára, amelyeket az anyaországban nem tudunk kitermelni; a háborús jóvátételeknek – eltekintve az állampolgárok és az ország közvetlen kárainak kiegyenlítésétől – azt kell szolgáltatnia, hogy rendelkezésre álljanak a vidéki telepítésekhez és a városi népesség felépülésének biztosításához, mindenekelőtt a jobb lakáviszonyok megeremtéséhez szükséges eszközöket illetően és lehetővé váljon egyéb részintézkedések egész sora...”* – írta.

A német háborús kiadásokat az ellenfél jóvátételeiből tervezték fedezni. Ezért kiadásait nem a háborús nyereségek megadóztatásából, hanem hadihitelekből finanszírozták, úgy gondolván, hogy visszafizetésük majd a legyőzött ellenfél dolga lesz. Az Össznémet Szövetség, a Hazafias Párt (*Vaterlandspartei*) és más hangos nacionalista tömegszervezetek versengtek az irreális hadicélok megfogalmazásában. A Német Ipar Szövetségével és vezető katonák asszisztálásával a német határok Calais-tól Szentpétervárig való kiterjesztéséről álmodoztak. Későbbi demokrata német költők és gondolkodók – közöttük Thomas Mann és Alfred Kerr – is méltatták a csaták istenét és a háborút a nemzet tisztítótűzének állították be. A háború azonban elhúzódott és a kezdeti lelkesedés gyorsan elpárolgott, jöllehet a képzetesebb polgári körökben a hangulat továbbra is emelkedett volt. Protestáns lelkészek és nemzeti-liberális professzorok az ellenséget a sátán megtestesítőjének, a „világégést” világbírósnak, a német népet pedig az isteni akarat végrehajtójának állították be.

A keleti hadicélokot egyeztetni kellett volna Ausztria–Magyarországgal, de erre kötelező érvénnyel sohasem került sor. Német szemszögből a Habsburg-monarchia mindinkább függő viszonyba került tőlük, így annak kívánságai felett részben túltették magukat. A keleten folyó háború befejezése érdekében szóba került az Oroszországgal kötendő különbéke és a cári birodalom forradalmasítása is. A lengyel királyságnak a központi hatalmak általi proklamálásával azonban e lehetőség megszűnt. A keleti front katonai sikereivel összhangban az össznémetek tovább növelték követeléseiket, s a balti államok, valamint Galícia Németországhoz csatolását sürgették.

A német gazdaság nem volt felkészülve az elhúzódó háborúra. Az első német gazdasági intézkedések még abból a feltételezésből indultak ki, hogy a háború – az

1866 és 1870–71. évi háborúk tapasztalatai alapján – néhány hónap alap befejeződik. További téves remények fűződtek a megszállt területek széleskörű nyersanyagtartálékainak megszerzéséhez. Ennek megfelelően a háború kitörésekor nem létezett a hadigazdasággal foglalkozó hatóság.

Kezdetben az állami szervek teljesen figyelmen kívül hagyták az élelmiszer-elátást is. A háború előtt az élelmiszerek nagy részét importálták, amelyet az angol tengeri blokádnak szinte teljesen megszüntetett. A nemzetközi joggal ellentétben ugyanis semleges hajóknak is megtiltották nyersanyagok és élelmiszerek szállítását Németországba.

A városi lakosság már 1916–1917 telén éhezett (az első világháború éveiben 750 ezer német halt éhen), mert az 1916. évi burgonyatermés csak fele volt a korábbi évnél, amit répával pótoltak. Az ellátási gondok miatt fellendült a feketekereskedelem, és szertefoszlott az első háborús hónapok lelkesedése.

1916 augusztusában Paul von Hindenburg általános vezérkari főnök, Erich Ludendorff pedig vezérkari főnök és főszállás-mester lett. Központi gazdaságpolitikai eszközüket a Hindenburg-program, amely dinamikus lőszer- és fegyvergyártással igyekezett kiegyenlíteni a katonák hiányát. A Hindenburg-programnak csak néhány részlelképzelése valósult meg.

Az új Legfelső Hadvezetés felújította a munkakényszer bevezetéséről folytatott korábbi vitákat. 1916 decemberében elfogadták a kiegészítő-szolgálati törvényt (HDG), amely az egész férfi lakosságot katonai szolgálatra kötelezte, s a hatékony termelés érdekében kilátásba helyezte üzemek bezárását vagy összevonását. A HDG által remélt kiindulási állapot átalakítása azonban megghiúsult, mert az ipar vonakodott szakképzetlen munkaerőt alkalmazni. A polgári birodalmi vezetés pedig a legfelső hadvezetéssel szemben elérte az általános munkakötelezettség korlátozását. Az érintett üzemek esetében a parlament elfogadta a munkásbizottságok rendszerét. Felállították a munkaadók és munkavállalók paritásos egyeztető hivatalait is.

1917-ben növekvő nehézségek jelentkeztek a háború finanszírozásában. Kevés eredménnyel jártak a csak 1916-ban tett első kísérletek a háborús kiadások új adók bevezetésével történő finanszírozására. Az állam a hadikölcsönök révén belföldön eladósodott. A birodalmi bank pénzt kezdett nyomni, amely inflációt okozott, amelyet a hadiipar növekvő bérei tovább súlyosbítottak.

A gazdaságpolitika így egyre kevésbé felelt meg szociális igényének. 1917 elején a független szociáldemokrata párt (USPD) növelte agitációs tevékenységét. A kenyérfejadagok csökkentése után 1917 áprilisában masszív sztrájkokra került sor, amelyek a helyi éhségtiltakozásokból nőttek ki. Augusztus elején azonban a sztrájkok a katonai fellépések nyomán megszűntek.

1917 nyarától az átfogó katonai, politikai, társadalmi és gazdasági válságot már nem lehetett gazdaságpolitikai intézkedésekkel kezelni. A távoli elképzelések helyébe közvetlen megoldások léptek. 1917 második felére az élelmiszer-ellátás teljesen összeomlott. Mindezt tetézték a politikai reform növekvő követelései, amelyek 1918 januárjában hatalmas sztrájkmozgalomban érték el csúcspontjukat. A hadse-

reg erőteljesen beavatkozott és február végére letörte a sztrájkot. 1918 márciusától az országon belül nyugalom uralkodott. De a lakosság ellátása tovább romlott, s most már hiány jelentkezett a ruházat és a lakások terén is. 1918-tól először jelentkezett acélhiány. Az ipar részben már átállt a béketermelésre, amely számos új üzem építésével és a haditermelés csökkentésével járt. Az augusztus 8-i brit offenzíva felszámolta a Német Birodalom gazdaságpolitikáját is.

A DINASZTIA VÉGE

1918. november 9-én Berlinben kikiáltották a köztársaságot: ezzel lezárult a Hohenzollernnek 300 éves uralma Poroszországban. Dél tájban sztrájkoló munkások tízezrei gyűltek össze a berlini Reichstag előtt „Le a császárral!” felkiáltással. A fenyegető káoszra tekintettel a birodalom legerősebb pártja, a szociáldemokraták (SPD) vezetősége elhatározta a hatalom spontán átvételét és II. Vilmos császár megbuktatását, Poroszország és a Német Birodalom uralkodóját. 14 óra tájban a szociáldemokrata Philipp Scheidemann az izgatott tömegnek kijelentette: *„A régi, a korhadtt összeomlott, a Hohenzollernnek lemondtak.”* Azután pedig kikiáltotta a köztársaságot. Addig azonban II. Vilmos még azon fantáziált, hogy hadserege élén Berlinbe vonul, és „szétlövi” a várost. De mivel már nem léteztek császárhoz hű csapatok, az uralkodó Hollandiába menekült.

Lemondásával azonban a berlini harcok nem fejeződtek be, és folyamatosan véres összecsapásokra került sor a mérsékeltek és a radikális forradalmárok között. A helyzet csak 1920-ban nyugodott meg, s Poroszország – immáron szabad államként – a weimari köztársaságban a demokrácia hajtóereje lett.

II. VILMOS, AZ UTOLSÓ NÉMET CSÁSZÁR – PORTRÉ

II. Vilmos harminc éves uralkodását (1888–1918) a Német Birodalomban vilmosi korszaknak nevezik. A császár legfontosabb törekvése az volt, hogy a birodalmat politikai nagyságának megfelelően beillesse a nagyhatalmak sorába, nagy súlyt helyezve nemzetközi tekintélyére. Ehhez szorosan kapcsolódott a császárság katonai erejének növelése, valamint az afrikai és kínai gyarmati politika szorgalmazása. A Német Birodalom nemzetközi válságokba bonyolódva destabilizálta a külpolitikát.

II. Vilmos vonzalma a katonai pompa iránt társadalmilag a katonaság és a katonai hierarchia túlhangsúlyozásához vezetett és mélyen beivódott a német társadalom polgári életébe. A szakmai pályafutásban – s nem csak a közigazgatásban – a katonai szolgálat teljesítése és az illető személy katonai rangja döntött; a tartalékos-tiszti rang a vilmosi polgárság körében szinte belépőjegyként szolgált a magas társadalmi körökbe, miközben annak hiánya akadályozta a szakmai előmenetelt.

Mivel Németország gazdasági fellendülése összekapcsolódott a műszaki, természettudományi és ipari fejlődéssel, mindez kedvezett a császár általánosan elterjedt technika- és haladásba vetett hitének. Belpolitikailag folytatta és kibővítette Bismarck haladónak tekintett szociálpolitikáját. Kiállt a kancellára által 1878-ban kezdeményezett szocialistaellenes törvény felszámolásáért és kereste a kiegyezést – részben sikertelenül – az etnikai és politikai kisebbségek között.

II. Vilmos nagyapjához, I. Vilmoshoz képest erőteljesebben igyekezett befolyásolni a birodalom bel- és külpolitikáját. A császár „személyes uralma” gyakorta az állandóan változó tanácsadók politikai vonalát követte; II. Vilmos döntései a legtöbb történész megítélése szerint ellentmondásosak és végső soron kiszámíthatatlanok voltak. A Marokkó-válságok és a korlátlan tengerallatjáró háború meghirdetése csak két döntés azok közül, amelyek máig hatóan megterhelik a császár hírnevét.

Hivatali idejét a pártok közötti hatalmi harcok is jellemezték, amelyek megnehezítették kancellárjainak hosszú távú megbízatását. Így az ún. nemzeti-liberális-konzervatív Bülow-blokk és a szociáldemokraták küzdelmében a parlament kritikus közreműködése közepette a császár hét kancellár közül ötöt elbocsájtott.

Az első világháború (1914–1918) alatt nyilvánvalóvá vált Vilmos stratégiai és taktikai alkalmatlansága. 1916 után növekvő mértékben tartózkodott a fontos politikai döntésektől, és a birodalom vezetését gyakorlatilag a Legfelső Hadvezetés – Hindenburg és Ludendorff tábornokok – kezébe adta, akik az alkotmányos monarchiát a háború utolsó éveiben szinte katonai diktatúrává változtatták. Amikor II. Vilmos a „nagy háború” végén az 1918. novemberi forradalom nyomán – amely a monarchia végét és a weimari köztársaság kikiáltását jelentette – lemondásra kényszerült és hollandiai számkivetettségbe ment, a német császárság már elvesztette a háborút. A csatamezőkön közel 10 millió katona esett el.

Gyermekek és ifjúság

1859. január 27-én Berlinben 101 üdvözlő lövés és a trónörökös palota előtt összegyűlt tömeg üdvívalgása jelezte az örömdetes eseményt, hogy a Hohenzollern-ház biztosította a trónutódlást: III. Frigyes (1831–1888) porosz király és német császár és Viktória angol hercegnő (1840–1900) házasságából megszületett Vilmos herceg. A herceg születésekor azonban komplikációk adódtak: farfekvéssel jött a világra, s ekkor megsérült a bal keze és válla. Csak a bábaasszony bátor beavatkozásának köszönhetően maradt életben, aki a protokollal ellentétben nedves törülközővel csapkodva keltette életre az újszülöttet. Anyja mindent elkövetett, hogy orvosolják fia testi fogyatékoságát, s később önmagát hibáztatta emiatt. Különböző kezeléseken esett keresztül: frissen vágott nyulat kötöttek beteg karjára, máskor pedig

fémállványhoz kötözték, hogy javítsanak testtartásán. Már kiskorában elektrosokk terápiának vették alá, de testi hibáját mégsem tudták eltüntetni. Nagyon boldogtalan gyermekkorom volt – emlékezett vissza később ezekre az évekre. Bal karjának bénasága és fejlődési rendellenessége később egyensúlyi zavarokhoz, rossz tartáshoz és gyakori fülfájásokhoz vezetett. Mivel mindezt csak születése után három nappal vették észre, később mindezért anyját okolta.

A trónörökös nevelése kifogástalan volt. Amit tanult, olvasott, szabad óráiban művelt, kivétel nélkül szülei tudtával, azok beleegyezésével történt. Anyja naponként órákig olvasott és sétált vele, tanította, oktatta és iparkodott vele az életet úgy megszerettetni, amint azt ő egykor megálmodta. II. Vilmos jó fiú, figyelmes tanuló és szeretetreméltó ifjú volt, akit úgyszólván az egész udvar szívébe zárt, s akiről már akkor nagy figyelemmel beszéltek Európában. Akkori életfelfogásáról keveset tudunk. Valószínű, hogy a katonai hatalom jobban vonzotta, hiszen apja is elsősorban katona volt és a polgári világ – bár anyja megpróbálta benne a liberális gondolkodást elültetni – nem nagyon érdekelte. De az évek során talán sikerült volna őt az angol életfelfogásához közelebb hozni, ha a porosz udvar hagyományai nem szakítják el családjától és nem küldik tíz évesen, az akkor szokásos kadét-korban Potsdamba, hogy ott beolvadjon a katonaságba. Franciaország legyőzése után, a német császárság 1871. évi megalakulásakor, 12 évesen a német császári trón várományosa lett.

A trónörökös Vilmos herceg

Potsdamban körülötte forgott a világ. Születésénél fogva mindenütt ő volt első. Belekóstolt az élvezetekbe, bár mindig mérsékelten, sohasem feledkezve meg kötelességéről. De már nem volt a család fia, aki mindenre engedélyt kért édesanyjától. Tisztársai és előjárói a jövőre császárt látták benne. Szava, akarata már akkor parancs volt. Vilmos hercegnek Potsdamban nem mondtak ellent még akkor sem, ha nézetei tévesek voltak.

Frigyes és neje olyan császárságról álmodott, amely a polgárság erős vállaira támaszkodva, a liberális eszméket valósítja meg; II. Vilmos a katonaság szuronyaitól védett trónról szeretete volna az egész világot a keblére ölelni, minden osztály törekvéseinek szószólója lenni, amely megmásíthatatlan szavára hallgat. Vilmos nem lépett fel nyíltan szülei ellen, de a kulisszák mögött ápolta azt a hangulatot, amely Frigyes császár intézkedéseiben a német földön akkor annyira gyűlölt angol szellem megnyilatkozását látta. Ezt az állítólagos angol szellemet természetesen a császárnő képviselte, Viktória királynő leánya, aki akarata ellenére, törekvéseinek teljes félreismerésével idegen elem maradt a porosz udvarban, s e hamis előítéletet férje iránti, szinte istenítő szeretete sem oszlatta el.

A Kasselban tett érettségét követően, 1877–1879 között a bonni egyetemen tanult. Eközben különböző szakok (jog, közgazdaságtan, művészettörténet és törté-

nelem) rendezvényeit látogatta, anélkül, hogy valamelyiket mélyebben megismerte volna. Bonni tanulmányai után azok katonai alkalmazását kereste, de nem mélyült el a polgári kormányzás ügyeiben. 1881-ben feleségül vette Auguste Viktoria von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg hercegnőt (1858–1921), akitől hét gyermeke született.

Kormányzás és politika

Apja, III. Frigyes korai halálával – gégerákban hunyt el – elmaradtak a várakozás hosszú évei; 1888-ban hirtelen a csúcsra került. A politikában uralkodása több fejezetre oszlik. Fény és árnyék váltakozik bennük. A háborúig tagadhatatlanul több a fény, a pompa és majdnem páratlan az eredmény. A Német Birodalom megtalálta helyét a nap alatt, hatalma kivételesen erős hadseregére támaszkodott, ipara, kereskedelme világszerte az elsők közé került. Diadalmasan hódította meg a piacok egész sorát, gyarmatai mintaszerűen működtek, s II. Vilmost valóban a béke császáráként ünnepelték. És mindezt úgy érte el, hogy szakított Bismarckkal, saját politikáját követte és a birodalom politikusai és pártjai nem mindenben osztották nézetét.

Amikor trónra lépett, Németország fordulóponton állt. Ha a német politika arra az ösvényre kerül Bismarckkal, vagy nélküle, amelyről Berlinben és Londonban álmodoztak, akkor csakhamar megalakul nyílt, vagy titkos szerződések révén a német–angol, mindent uraló és ellenségeket egyáltalán nem ismerő világszövetség, amely azután egy vagy más irányban kibővíthetett volna. E földünket átfogó tervből, amely kétségkívül megakadályozta volna a világháborút, egy másik politikai irány alakult ki a Balkán felé, s a Német Birodalom átcúszott az angol diplomácia ellenérzésével abba az elszigeteltségbe, amelyből már nem volt menekvés.

Viktória angol királynő szívesen támogatta unokáját, II. Vilmost, de már fia és utóda, a politikai művészet egyik mestere, nem tudott vele közös munkában egyezni, nem utolsó sorban II. Vilmos hibájából. Az angol diplomácia többször próbálkozott a flottaépítés kérdéseiben megegyezésre jutni Németországgal és kisebb német flotta fejében a császárság érdekeihez más úton közeledni. II. Vilmos és az angol trónra Viktória halála után ülő nagybátyja ellenfelek voltak, nem politikai, hanem inkább személyi vitáik miatt. II. Vilmos nem engedett. Így erősödött meg mindinkább a Habsburg-házzal való barátsága, így született meg a szövetségi hűség tartós hangoztatása.

A szociálpolitika II. Vilmos szívében feküdt, de reformjai nem jártak a birodalom strukturális változásával. Még Bismarck kancellársága alatt a néphez intézett felhívásban kijelentette: A szegény emberek királya akarok lenni. Megtiltotta a vasárnapi munkát, a nők és gyermekek éjszakai munkáját, a női munkát a terhesség utolsó hónapjaiban, valamint a 14 év alatti gyermekek foglalkoztatását. A szociális biztosítás rendszerét számos kortársa pozitívan ítélte meg, de a munkásság, amelyet

Bismarck így kívánt az államhoz kötni, a beteg-, a nyugdíj- és rokkantsági pénztár kötelező tagságát inkább bércsökkenésnek tekintette. Bismarck ugyanis nem tudta keresztül vinni eredeti elképzelését, hogy a biztosítási költségeket teljesen vagy részlegesen az állami költségvetésből finanszírozzák. A munkásokat nem tudta politikailag alkalmazkodó „állami nyugdíjassá” tenni, mert biztosításukat részben saját zsebből kellett fizetniük. A német munkásság életszínvonala ugyan évről évre emelkedett, de mégsem érezték, hogy a társadalom elismert tagjai lennének. Ezért a szociáldemokraták szavazatainak száma a Reichstagban és a tartományi gyűlésekben évről évre növekedett.

II. Vilmos újjátóként kívánt fellépni a kormányzás minden területén, új, meglepő intézkedésekkel akarta a szocialista párt gyarapodó befolyását megtörni; hol a szociális törvényhozás kiépítésével, hol radikális rendszabályokkal. A külpolitikában nem volt ugyan Bismarck ellenlábasa, de szeretett volna több határozottságot mutatni s a német hatalmat megcsillogtatni. Ezért 1890-ben menesztette Bismarckot.

Berlinben 1913. június 15-én ünnepelték trónra lépésének 25. évfordulóját. E jeles napra a fővárosba érkezett II. Miklós orosz cár és V. György angol uralkodó. Egész Berlin talpon volt, s tombolva ünnepelte. Mindenütt ott álltak az operatőrök és a fényképészek, hogy lekapják a császárt, a császári családot vagy az ünneplő tömeget. E napnak maradandóvá kellett válnia a nemzet kollektív emlékezetében. Az alattvalók pedig hajnal óta várták, hogy a császár hintója elhajtson előttük a sugárúton. Az emberek szerették a nekik aranykort ígérő császárt. A német átlagcsalád számára a császár és a császári család képes magazinokból vált emberközelié.

A parlament vezetőit ritkán fogadta, inkább csak kényszerből, de az aktuális kérdésekről akkor sem beszélt velük. Nyilván félt, hogy ellentmondásra talál, tehát inkább tüntetőleg a világ minden érdektelen problémáját felvetette, csak hogy a politikust elnémítsa. Ehhez a szokásához hű maradt a háborús esztendőkhöz is. Amikor egyszer Helfferich alkancellárként minisztériuma kertjében összehozta a császárt hat vezető politikussal – Ebert és Scheidemann is közöttük volt –, s a harcmezőkön döntő csaták folytak, a császár hallgatott a háború kérdéseiről. A kétórás megbeszélés eredménye egyenlő volt a semmivel. Viszont ha külföldi államférfiakkal találkozott, velük alaposan megbeszélte a külpolitikai eseményeket, természetesen nem azért, hogy tanácsokat fogadjon el, hanem hogy a diplomatákat meggyőződésének megfelelően megdolgozza. E beszélgetések során nem volt mindig diplomatikus, mert legtöbbször elárulta saját terveit, vagy legalább is politikai nézeteit. A vele való beszélgetésről készült titkos jelentések egyenesen ártottak törekvéseinek. De e tekintetben ne lehetett korlátozni; hasztalan intették, hogy kevesebbet utazzon és szónokoljon, hasztalan kérték, legyen óvatosabb megnyilatkozásaiban, nem vett tudomást e kívánságokról és ment tovább a saját útján.

Ő a császárságot valóban a saját képére alakította át. Mindenható volt a bel- és külpolitikában, az udvarnál, a hadseregnél, a flottánál, az irodalmi vagy a művészeti kérdésekben, a hivatalos életben, csakúgy, mint a társasági életben, egyszóval a német világon mindenütt. De fellépésében nem volt holmi színészkedés, miként

utólag állítják, hanem mindig csak a vérébe átment meggyőződés, hogy jobban és méltóbban, sikeresebben és dicsőségteljesebben a császárságot nálánál jobban senki sem vezetheti. II. Vilmos a saját szemében is élő kifejezése volt egy soha vissza nem térő korszaknak, amelyet végeredményben ő teremtett meg uralkodási művészetével.

„Lusta volt, és imádott szórakozni. Ünnepegni, utazgatni, mutogatni magát az embereknek, lóhátról hadgyakorlatokat vezényelni, hasonszőrűekkel fejedelmi bankettekén pohárköszöntőket váltani, pávaként kidekorálva az udvari páholyban megjeleni, pillantását a közönségen jártatni, bajszát simogatni – ezek voltak az ő nagy pillanatai” – jellemezte később Golo Mann.

Száműzetésben Hollandiában

Nem lehet tudni, mikor gondolt először a veszített háború lehetőségére és következményeire, mindenesetre valószínűleg már későn, amikor már nem volt mentesség számára. A hosszú frontok harcait nem tudta hadvezéri szemmel követni, a hadianyag beszerzése, a front mögötti elkeseredés, a békés lehetőségek sorozata nyilván csak annyiban érdekelték, amennyiben az egyik-másik kibontakozás még megmenthette volna trónját. Utolsó uralkodói tetteiben akaratról már nem lehet beszélni; ide-oda ingadozott, a nagy nyilvánosság előtt még mindig császárként lépett fel, de környezetében már alig volt más, mint az egzisztenciájáért rettegő földi halandó. Csak ebben a megvilágításban érthető, hogy tekintélyét is veszítette, hogy katonasága és népe elfordult tőle, hogy Hindenburg nem ajánlhatott neki mást, mint Hollandiába menekülni. 1918. november 3-án a kieli matrózok megtagadták a kifutási parancsot. Ekkor már a demokratikus erők is a császár távozását követelték.

Nem sikerülhettek utolsó kísérletei, hogy legalább a porosz koronát megmentse családja számára, mert kancellárja, Max von Baden herceg november 9-én közölte, hogy II. Vilmos minden méltóságáról lemondott, jöllehet a császár még mindig próbálta menteni, ami szerint még menthető volt.

A feszült helyzet láttán már 1918. október 29-én elhagyta Berlint, és Spaba, egy kis belga fürdőhelyre, Hindenburg főhadiszállására utazott, ahol még biztonságban érezhette magát. Itt aztán oly mértékben felbátorodott, hogy azzal állt elő: Ha az urak közül néhányan még hűségesek maradnak hozzám, a legvégsőig akarok küzdeni, még ha agyon is vernek valamennyiünket! A vacsoránál még bőszen hangoztatta, hogy nem hagyja el a sülyedő hajót, hajnalban azonban már csak hűlt helyét találták. Otthagytá a hadsereget s november 10-én Hollandiába szökött (katonai értelemben dezertált). Főleg Hindenburgban csalódott, aki bukni hagyta. Hivatalosan csak november 28-án, Amerongenben mondott le a porosz és a császári koronáról, s mentette fel tisztviselőit és katonáit hűségesküjük alól. Ennek fejében magánvagyonát megtartását és nyugdíját követelt magának.

1920-ig az amerongeni kastélyban, majd ezután haláláig Doornban lévő házában élt, abban a meggyőződésben, hogy nem volt más útja; a balsors üldözte, népei visszavárják, és történeti hívatása még nem zárult le. E gondolkodásmód uralta egész lényét, s ebben keresett vigasztalást, új erőt, s vallásos meggyőződése alapján megnyugvást. Hívei körében Istentiszteletet tartott, mint egykor, ha a hajóján messze utakat tett, s az eget felé emelte tekintetét, ha balsorsa könnyeket csalt szemébe. Sírni is megtanult, de szerintem nem a saját balsorsán, hanem azon milliók tévedésén, akik nem akarnak többé benne hinni. A győztes hatalmak hiába követelték Hollandiától, hogy adják ki a háborús bűnös császárt, a hatóságok megtagadták a kérést. Így haláláig (1941) élvezhette a Németországtól kapott évi egymillió márkás életjáradékát.

1921-ben meghalt felesége, Auguste Viktoria császárnő. 1922. november 5-én feleségül vette a megözvegyült Hermine von Schönaich-Carolath hercegnőt (1887–1947). A kultúrtörténet tanulmányozására maga köré gyűjtött tudósokat (a doorni munkakör), megírta visszaemlékezéseit és más könyveket, s készen állt a monarchia visszaállítására. Az 1923. novemberi Hitler-puccskísérletből azt a következtetést vonta le, hogy csak egy császár garantálhatja a rendet és nyugalmat.

Jöllehet a Hohenzollernnek a weimari köztársaságtól nagyvonalú életjáradékot kaptak, II. Vilmos nem csinált titkot köztársaság-ellenes gyűlöletéből, amely éles antiszemizmusba és genocidiumba hajló kijelentésekbe csapott át. 1933-ban – főleg a nemzetiszocialista Németországot körbeutazó felesége hatására – a nácihoz közeledett, akiktől a császárság restaurációját remélte. Göring ugyan kétszer is meglátogatta Doornban, de az ex-császár restaurációs terve rövidesen irreálisnak bizonyult.

Az 1938. novemberi „kristályéjszaka” eseményeit azonban kiábrándulással fogadta, szégyennek minősítette és felszólította a németeket, hogy tiltakozzanak ellene. Hollandia 1940. évi megszállásakor Hitler a tábori rendőrséggel elszigetelte lakhelyét. A Franciaország feletti 1940. májusi német győzelemhez azonban júniusban táviratilag gratulált Hitlernek.

II. Vilmos 1941. június 4-én reggel halt meg tüdőembóliában. A Német Birodalomban megtiltották gyászolását. A náci vezetés csak kevés személynek (a szűk családi körnek, néhány egykori tisztnek, közöttük August von Mackensen vezértábornagynak) engedélyezte a temetésen való részvételt a megszállt Hollandiában. A gyászbeszédet is megtiltották. A gyászünnepeken a régi hadsereg (Reichswehr) és az új Wehrmacht küldöttsége vett részt. A császár kívánságára a Wehrmacht zenekara a nagy takarodó könyörgését játszotta: A szeretet hatalmához imádkozom.

Egy doorni kápolnában temették el, s koporsójára Potsdamból hozott földet szórtak. Később a háza kertjében épített mauzóleumban helyezték el. Mindkét felesége a potsdami (Sanssouci) új palota antik templomában nyugszik, ő azonban úgy végrendelkezett, hogy német földbe csak a monarchia visszaállítása után temessék.

A magyar kapcsolat

A magyarokhoz fűződő viszonyáról utolsó könyvéből tudjuk: már nagyapja életében többször hallotta, hogy Berlinben szívesen látnák és természetesnek tartották volna, ha a Habsburgok politikai súlypontjukat Budapestre helyeznék át. Tehát tisztában volt Magyarország politikai súlyával. A berlini osztrák–magyar nagykövet, Szögyény-Marich László erősítette őt e gondolatmenetben, nem minden siker nélkül, amelyet II. Vilmos 1897. szeptemberi, híres budapesti pohárköszöntője is bizonyít.

Másrészt II. Vilmos nem tekintette annyira jelentősnek politikai terveiben a magyar befolyást, hogy komolyan tett is volna bármit a Monarchia érdekében. Ferenc Józseffel sohasem beszélt a magyar dolgokról, de annál többet Ferenc Ferdinánd trónörökösrel, akihez belső barátság fűzte. Egészen bizonyos, hogy megbeszélte vele a kettős monarchia „végleges rendezési” terveit. De ha nem is emelt kifogást Ferenc Ferdinánd tervei ellen, nem hagyta magát személyi téren befolyásolni, mert csodálta Tisza István gróf államférfiúi képességeit. A háború alatt a magyar katonákat gyakorta kitüntette.

Élete

- 1859. január 27. Vilmos herceg (teljes nevén: Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Preußen) születése Berlinben
- 1869: tíz éves kadétként belépett a porosz hadsereg 1. gyalogos gárda-ezredébe, hadnagyi rendfokozattal
- 1871. január: a német császárság megalakulásakor, 12 évesen közvetlen trónörökös
- 1876: érettségi a kasseli gimnáziumban
- 1877. február 9. – 1880. március 22. Katonai szolgálat ezredében, amelyet századosként fejezett be
- 1877–1879: négy szemesztert végzett a bonni egyetemen
- 1881: feleségül vette Auguste Viktoria von Schleswig-Holstein hercegnőt, akitől hét gyermeke születik. Házasságuk egyfajta kiegyezési gesztus a Poroszországgal korábban ellenséges Schleswig-Holsteinnel
- 1881–1888: katonai szolgálat különböző egységekben (gyalogos, huszár, tábori tüzérség); vezérőrnagyként a 2. gárda gyalogos-brigád parancsnoka
- 1888: II. Vilmos Poroszország királya és a Német Birodalom császára lett
- 1890. március 20. Elbocsátotta Bismarck kancellárt
- 1918. november 9. Max von Baden birodalmi kancellár bejelentette II. Vilmos császár lemondását
- 1918. november 28. A hollandiai Amerongenben lemondott porosz királyi és német császári méltóságáról
- 1920-tól a hollandiai Doornban élt írással, valamint a kultúrtörténet tanulmányozásával foglalkozott

- 1922. november 5. Felesége halála után (1921) feleségül vette a megözvegyült Hermine von Schönaich-Carolath hercegnőt (1887–1947)
- 1941. június 4. Tüdőembóliában elhunyt; Doornban temették el

POROSZORSZÁG A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

A császárság után Poroszország önálló szabadállam lett a birodalmi szövetségen belül, s 1920-ban demokratikus alkotmányt kapott.

A versailles-i szerződésben a Németországot érintő területi elcsatolások – beleértve a porosz–francia háború után megalakult Elzász–Lotaringia birodalmi tartományt és a bajor Pfalz részeit – kizárólag porosz területeket érintettek: Eupen-Melmedy Belgiumhoz, Észak-Schleswig Dániához, a hultschini terület Csehszlovákiához került. Nyugat-Poroszország és Posen területek nagy részeit, amelyeket egykor Lengyelország felosztásakor kapott meg, valamint Kelet-Felsősziléziát Lengyelországhoz csatolták. Danzig szabadállamként a Népszövetség, a Memel-vidék pedig szövetséges igazgatás alá került. Miként Kelet-Poroszországot egykor a lengyel megosztás előtt, lengyel területekkel együtt most is elszakították a többi országrészekről. A birodalmi területekről csak hajóval, repülővel, vagy vasúttal volt elérhető a lengyel korridoron keresztül. A Népszövetség által szintén 15 évre igazgatott Saar-vidék is túlnyomórészt porosz terület részeiből alakult meg.

Porosz területnövekedés a weimari köztársaság alatt Waldeck szabadállam hozzácsatolásával valósult meg. Ez a kisállam csatlakozási szerződéssel már 1868-ban elveszítette felségjogát Poroszországgal szemben. Az 1921. évi népszavazás nyomán a waldecki körzethez tartozó Pyrmont Hannover porosz provinciához került.

1919–1932 között Poroszországban a weimari koalíció (SPD, Centrum, Német Demokrata Párt-DDP) kormányzott, amely 1921–1925 között a Német Néppárttal (DVP) bővült ki. A birodalom néhány más tartományától eltérően a választások 1932-ig a poroszországi demokratikus pártok többségét nem veszélyeztették. Az 1920–1932 között szinte megszakítás nélkül kormányzó, kelet-porosz származású szociáldemokrata politikus, Otto Braun, Carl Severing belügyminiszterével a jövőbe mutató reformokat valósított meg Poroszországban, amelyek később az NSZK számára is példamutatóak voltak. Közéjük tartozott a konstruktív bizalmatlansági indítvány, amely csak akkor engedélyezte a miniszterelnök megbuktatását, ha egyidejűleg új miniszterelnököt választanak. Így módon a porosz tartományi kormány addig maradhatott hivatalban, amíg a tartományi gyűlésben nem képződik pozitív többség, vagyis a ténylegesen együttműködni szándékozó ellenzéki pártok többsége.

Az 1932. április 24-i tartományi választásokon sem jött létre pozitív többség, mivel a radikális pártok – a kommunista párt (KPD) és a nemzetiszocialista párt

(NSDAP) – együtt több mandátumot szereztek, mint az összes párt együtt. Mivel a parlamentben nem jött létre kormányképes koalíció, a Braun-kormány ügyvivőként továbbra is hivatalban maradt. Mindez szolgáltatta az ürügyet Franz von Papen birodalmi kancellárnak az ún. „poroszverésre.” Az 1932. július 20-i államcsínnal a birodalmi kormány rendeleti úton leváltotta a porosz tartományi kormányt azzal az indokkal, hogy – az altonai véres vasárnapra hivatkozva – elveszítette az ellenőrzést a közrend felett. Az államapparátus nagy részének támogatásával Papen birodalmi megbízottként megszerezte a poroszországi hatalmat.

A legfontosabb demokratikus érzelmű tartományi kormány leváltása egy fél évvel később döntően megkönnyítette Adolf Hitler hatalomra jutását, mert a porosz kormány hatalmi eszközei – főleg rendőri apparátusa – kezdettől fogva a nemzeti-szocialisták rendelkezésére állt.

A NEMZETISZOCIALISTA KORSZAK ÉS POROSZORSZÁG FELOSZLATÁSA (1933–1947)

Hitler birodalmi kancellári kinevezése után Hermann Göring lett a porosz belügyminisztérium birodalmi megbízottja. Így a hatalom átvétele után a nemzeti-szocialisták rendelkezésére állt a porosz tartományi kormány végrehajtó hatalma. Néhány héttel később, 1933. március 21-én került sor az ún. Potsdam napjára; március 5-én az újjáválasztott Reichstagot Paul von Hindenburg birodalmi elnök jelenlétében szimbolikusan a potsdami helyőrségi templomban, a porosz királyok temetkezési helyén nyitották meg. A propagandista rendezvényt, amellyel Hitler és az NSDAP „a régi Poroszország és az új Németország nászát” ünnepelte, a porosz-monarchista és németnemzeti köröket igyekeztek megnyerni a nemzeti-szocialista államnak, illetve a Reichstag konzervatívjait megnyerni a két nap múlva esedékes felhatalmazási törvénynek.

1933 után a birodalmi kormány gleichsaltolási (egységesítési) törvényekkel te-remtette meg a nemzetiszocialista egységállamot. Az 1933. április 7-i birodalmi helytartó-törvény és az 1934. január 30-i, a birodalom újjáépítéséről szóló törvény formálisan ugyan nem oszlatta fel a tartományokat, de megfosztotta őket önállóságuktól.

Az összes tartományi kormányt a birodalmi helytartó ellenőrzése alá helyezték. Kivételt képezett Poroszország, ahol a törvény szerint maga a birodalmi kancellár gyakorolta a „birodalmi helytartó jogait.” A jogok gyakorlását Hitler azonban már 1933. április 10-én rendeletileg Göringre ruházta. Ezzel párhuzamosan a párt-gauk (körzet) létrehozásával a nemzeti politikát növekvő mértékben regionális szintre vitték át.

A gau-vezetőket Hitler saját hatáskörben az NSDAP vezetőinek nevezte ki. Poroszországban ez a föderalista-ellenes politika még tovább ment: a tartományi minisztériumokat összevonták a megfelelő birodalmi minisztériumokkal. 1945-ig csak a porosz pénzügyminisztérium, az archívumok igazgatása és néhány kisebb tartományi hivatal maradt önálló.

Poroszország térségi kiterjedése 1933 és 1945 között alig változott. Poroszország 1937. április 1-jén többek között az addig Lübeck szabad Hanza-várossal bővült. A második világháborúban annektált lengyel, korábban porosz területeket nem csatolták a vele határos Poroszországhoz, hanem az ún. birodalmi gaukhoz sorolták.

1945. május 8-án véget ért a második világháború Európában. Mürwik különleges terület május 23-i megszállásával együtt a szövetségesek teljesen megszállták a porosz Schleswig-Holstein provinciát, s letartóztatták a különleges területen székelő utolsó birodalmi kormányt.

A szövetségesek Németországot megszállási övezetekre osztották és keleti területeit az újonnan kialakított Odera–Neisse határ mentén Lengyelországhoz és a Szovjetunióhoz csatolták. Ezzel a porosz állam ténylegesen 1945-ben megszűnt létezni. Jogilag azonban 1947. február 25-éig létezett, amikor a Szövetséges Ellenőrző Tanács 46. számú törvényével feloszlatta. Indoklásul kimondta: „*A porosz állam régóta a németországi militarizmus és a reakció megtestesítője, s megszűnik létezni. A népek békéjének és biztonságának fenntartása érdekében, s a németországi politikai élet demokratikus alapon történő további helyreállításának szándékától vezette az Ellenőrző Tanács az alábbi törvényt bocsátja ki: 1. cikk. A porosz állam, központi kormánya és összes alárendelt hivatala ezennel feloszlik.*”

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

- 1226: a Német Rend lovagjai államot alapítanak a Memel és a Visztula között, a Keleti-tengernél
- 15. század: lengyel–litván csapatok megtámadták a háborús barátok államát; a rendi lovagok vereséget szenvedtek, s a nagymesternek el kellett ismernie a Lengyel Király fennhatóságát; viszonzásként Poroszország hercegének nevezték ki
- 1415: Sigismund német–római király, a Szent Római Birodalom uralkodója Brandenburggal megajándékozta egyik hű szolgáját, a nürnbergi várgrófot, Friedrich von Hohenzollernt
- 1510: a Német Rend lovagjai frank nemest, Albrecht von Brandenburg-Ansbachot választották főparancsnokul
- 1525: Albrecht áttért a protestantizmusra s megegyezést keresett a lengyel koronával.
- 1618: a brandenburgiak megörökölték a Porosz hercegséget; megalakul Brandenburg–Poroszország
- 1618–1648: a harminc éves háború
- 1640–1688: a „Nagy választófejedelem”, Frigyes Vilmos uralkodása
- 1674: Brandenburg–Poroszország háborút kezdett Svédország ellen, amely megszállva tartotta Pomeránia nagy részeit
- 1675: a Fehrbellin melletti ütközetben a választófejedelem serege leverte a svéd nagyhatalmat
- 1677 tele: a svédek által ellenőrzött Stettin elfoglalása
- 1685-től: Frigyes Vilmos hugenottákat telepített országaiba
- 1688: Frigyes, a Nagy választófejedelem fiának kormányzása
- 1701. január 18: I. Frigyes megkoronázása: „Poroszország királya”
- 1713–1740: I. Frigyes Vilmos, a „katonakirály” uralkodása; címei: Poroszország királya, Brandenburg örgrófja, a Szent Római Birodalom főkamara és választófejedelme
- 1735 körül: lakásépítkezések Berlinben
- 1712–1786: II. (Nagy) Frigyes élete
- 1740. május 31: apja halála után II. Frigyes Poroszország királya
- 1740–1942: az első sziléziai háború
- 1744–1745: a második sziléziai háború

- 1745–1747: a Sanssouci kastély építése
 1747–1762: az Oderbruch lecsapolásával „békében egy új tartományt” szerzett
 1749: Frigyes átfogó igazságügyi reformot tervezett, amely azonban csak utódja, II. Frigyes Vilmos 1794-ben kibocsátott törvényével zárult le
 1756. március 24: „burgonyaparancsával” elrendelte, hogy a parasztokat fel kell világosítani a „földnövény” előnyeiről
 1756–1763: a harmadik sziléziai háború (a hétéves háború)
 1772: Lengyelország első felosztása. Nyugat-Poroszország a Porosz Királyság része lett. Ezzel létrejött az első közvetlen területi kapcsolat a brandenburgi terület és (Kelet) Poroszország között
 1786. augusztus 17: II. Nagy Frigyes halála a Sanssouci kastélyban
 1795: a bázeli különbékében Franciaország semlegesíti Poroszországot
 1801: a lunéville-i békében Franciaország határa a Rajnáig terjed; e területen (97 kis állam) megszűnt a feudalizmus
 1803: birodalmi gyűlés Regensburgban: Napóleon megváltoztatja a Német Birodalom szerkezetét; törekvése egy északi, protestáns német monarchia erősítése. Megszűntet 112 német államot, 3 millió lakossal
 1806: a Nyugat-Római Birodalom feloszlata; a Rajnai Szövetség létrehozása 16 német állam részvételével
 1807: a tilsi béke a franciák és oroszok között
 1807–1808: a jobbágyság és a feudális földtulajdon monopóliumának megszüntetése Poroszországban
 1809: reformok francia kezdeményezésre a bajor, a württembergi és a szász királyságokban
 1810: a berlini egyetem alapítása
 1811: agrárreformok a parasztság megváltásáról
 1812: Poroszország felkelése Napóleon ellen
 1813: Napóleon veresége Lipcsénél; a Rajnai Szövetség széthullása
 1814–1815: a bécsi kongresszus; a két nagy német hatalom helyreállítása. A régi birodalom helyébe a Német Szövetség lép
 1815: a Szent Szövetség; a német diákszövetségek (Burschenschaft) megalakulása
 1817: a wartburgi ünnepély
 1818: a diákszövetségek alkotmányának elfogadása
 1819: karlsbadi határozatok; ismert vezetők üldözése. Vámunió egész Poroszországra; a Krupp cég megalakulása
 1820: a bécsi kongresszus záródokumentuma
 1826: munkásnyugtalanságok kezdete Nyugat-Németországban
 1830: felkelés több kisebb államban és Lengyelországban. A Német Vámszövetség megalakulása
 1832: a hambachi nemzeti ünnepély
 1834: a német államok minisztereinek bécsi tárgyalása; a reakció programja

- 1835: a német vasútvonal első szakaszának megnyitása Nürnberg és Fürth között
 1837: államcsíny Hannoverben; hét göttingeni professzor elbocsátása
 1840: IV. Frigyes Vilmos trónra lépése Poroszországban (1861-ig)
 1847: Poroszország egyesült tartományi gyűlésének megalakulása; burgenyaháború Berlinben
 1848–1849: forradalom egész Németországban
 1849: Poroszország egyesítési politikája; konfliktus Ausztria és Poroszország között
 1849. március 28: a nemzetgyűlés IV. Frigyes Vilmos porosz királyt német császárrá választotta
 1850: eredménytelen uniós parlament Erfurtban; porosz alkotmány a háromosztályos választójoggal; a reakció győzelme
 1851: Bismarck porosz követ a Bundestagban
 1854: osztrák–porosz szövetség a krími háború idején birtokigényeik biztosítására
 1858: az „új korszak” Poroszországban; a katolikus párt megalakulása (később Centrum)
 1862: konfliktus Poroszországban a haderőreform ügyében
 1862–1888: I. Vilmos Poroszország királya, később császár
 1863: Ferdinand Lassalle megalakítja az Általános Német Munkásegyletet; a német hercegek találkozója Frankfurtban
 1864: Ausztria és Poroszország háborút indít Dánia ellen Schleswig-Holsteinért
 1865: a gasteini szerződés; ideiglenes osztrák–porosz megállapodás Schleswig-Holsteinről
 1866: porosz–osztrák háború; döntő ütközet Königgrätz-nél; a prágai béke
 1870. július 19: francia hadüzenet Poroszországnak
 szeptember 1–2: a francia csapatok megsemmisítő veresége Sedannál; III. Napóleon fogságba esése
 szeptember 19: a német csapatok megkezdik Párizs ostromát
 szeptember 15–25: Baden, Hessen, Bajorország és Württemberg szerződést köt az Észak-német Szövetséggel közös állam alkotásáról
 december 20: az Észak-német Szövetség átnevezése Német Birodalommá
 1871. január 18: I. Vilmos porosz király német császárrá nyilvánítása Versailles-ban
 január 28–29: Párizs kapitulációja, fegyverszünet Franciaországgal
 február 9: Bismarck elutasítja az aktív állami gyarmatpolitikát
 március 3: az első Reichstag-választások
 április 16: életbe lép a birodalmi alkotmány, Berlin birodalmi főváros lesz
 május 10: a német–francia békeszerződés aláírása Frankfurtban
 1871–1887: „Kultúrharc” Poroszországban a porosz állam és a katolikus egyház között

1873. április 21: a német haditengerészet megalapítása
 május 25–október 22: a három császár egyezménye Oroszország, Ausztria–Magyarország és Németország között
1878. május 11–június 2: megghiúsult merényletek I. Vilmos császár ellen
 június 13–július 13: a berlini kongresszus Németország, Anglia, Oroszország részvételével
 október 21: a kivételes törvény („szocialistaellenes törvény”) elfogadása
1879. október 7: Ausztria–Magyarország és Németország kettősszövetsége
1884. március 28: a Német Gyarmatosítás Társaságának megalakulása
- 1884–1985: német „védterületek” alapítása
1887. június 18: Németország és Oroszország viszontbiztosítási szerződése
1888. március 9: I. Vilmos halála. Utóda III. Frigyes 99 napi kormányzás után meghal
 június 15: II. Vilmos trónra lépése
1890. március 20: Bismarck lemondása, Leo von Caprivi kancellári kinevezése
 május 23: az Oroszországgal kötött viszontbiztosítási szerződés megújításának elutasítása
 június 14: német–angol területcsere-egyezmény (Helgoland–Zanzibár-egyezmény)
 szeptember 30: a szocialistaellenes törvény hatályon kívül helyezése
1891. május 6: a hármasszövetség (Németország, Ausztria–Magyarország, Olaszország) megújítása
1892. augusztus 14: orosz–francia katonai egyezmény a hármasszövetség fennállásának időtartamára
1895. június 21: az Északi- és Keleti-tengert összekötő csatorna megnyitása
1897. március 31: Alfred Tirpitz admirális államtitkári kinevezése a haditengerészeti hivatalba
 november: német csapatok szállták meg a kínai Kiaocsut (1898-ban „bérleti szerződéssel” 99 évre Németországhoz csatolták)
1898. április 10: az első flottatörvény elfogadása; a Német Flottaegylet megalakítása
 november 9: II. Vilmos császár damaszkuszi beszéde az aktív német keleti politikáról
 december 23: Németország koncessziót kap a Berlin–Bagdad vasút megépítésére
1900. június 14: a második flottatörvény elfogadása
 július 27: II. Vilmos császár „hun beszéde”; német csapatok Kínába küldése
- 1901: eredménytelen német–angol szövetséges megbeszélések
1902. június 28: Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország hármasszövetségének megújítása
1905. március 31: II. Vilmos császár látogatása Tangerben
1908. október 28: II. Vilmos interjúja a Daily Telegraphban
1911. május 26: a Reichstag elfogadja Elzász–Lotaringia alkotmányát
 július 1: a Panther német cirkáló horgonyt vet Agadírban („párducugrás”)

- július 19: a birodalmi biztosítási rendszer elfogadása
 november 4: a Marokkó–Kongó-szerződés Németország és Franciaország között
1912. január 12: a Reichstag-választásokon az SPD a legerősebb frakció lesz
1913. július 3: Németország utolsó nagy hadsereg-fejlesztési intézkedése az első világháború kitörése előtt
1914. augusztus 1: Németország hadüzenete Oroszországnak
 augusztus 2: Németország ultimátuma Belgiumhoz a német csapatok átvonulása ügyében. Luxemburg megszállása diplomáciai előkészítés nélkül
 augusztus 3: német hadüzenet Franciaországnak. Német csapatok bevonulnak Belgiumba
1919. június 28: a Német Birodalom és a szövetségesek közötti békeszerződés aláírása Versailles-ban
- 1920: Poroszország demokratikus alkotmánya
1921. április 27: a német jóvátételeket 132 milliárd márkában állapítják meg
 október 12: a Népszövetség döntése Felső-Szilézia Németország és Lengyelország közötti megosztásáról
1923. január 10: Litvánia benyomulása a Memel-vidékre
1925. október 5–16: a locarnói konferencia; a szerződések parafálása
1932. április 24: tartományi választások Poroszországban, Bajorországban, Württembergben, Anhaltban és Hannoverben
 június 1: Franz von Papen kancellársága
 július 20: a poroszországi államcsíny
 október 25: az állami törvényszék ítélete szerint a poroszországi végrehajtó hatalom a birodalmi megbízott kezében marad, a Reichsratban azonban a Braun-kormány képviseli Poroszországot
1933. január 30: Hitler kancellári kinevezése
 március 5: Reichstag-választások (az NSDAP 44 %-ot szerez); megkezdődik a tartományok egységesítése
 március 21: Potsdam napja
 március 24: a felhatalmazási törvény
 március 31: „Ideiglenes törvény a tartományok egységesítésére a birodalommal”
1938. március 12: a Wehrmacht bevonul Ausztriába
 március 13: törvény „Ausztria újraegyesüléséről a Német Birodalommal” („anschluss”)
 április 10: a Nagynémet Reichstag-választások
 április 24: Konrad Henlein Szudétanémet Pártja autonómiát követel Csehszlovákia szudétanémet területei számára
 szeptember 29: a müncheni konferencia a Szudéta-vidékről
 október 1: a német csapatok bevonulnak a szudétanémet területekre

1939. március 15: német csapatok bevonulása Csehszlovákiába
 március 16: cseh és morva birodalmi protektorátus alakítása
 március 18–23: protektorátusi szerződés Németország és Szlovákia között
 március 21: Hitler Lengyelországtól Danzig visszaadását, s területen kívüli autópálya és vasútvonal építését követeli a korridoron keresztül.
 A német–lengyel határra hosszú távú garanciát nyújt
 március 23: Szlovákia a Német Birodalom „védelme” alá helyezi magát. Politikai nyomásra Litvánia visszaadja a Memel-vidéket a Német Birodalomnak. Német csapatok bevonulása.
 szeptember 1: német támadás Lengyelország ellen. Brit és francia jegyzék a német kormányhoz
 szeptember 3: Nagy-Britannia és Franciaország hadüzenete Németországnak
 1940. május 10: német támadás Belgium, Hollandia, Luxemburg és Franciaország ellen
 május 18: Eupen és Malmedy visszacsatolása
 1945. február 4–11: a jaltai konferencia
 április 27: Ausztria függetlenségi nyilatkozata
 április 30: Hitler öngyilkossága
 május 2: Karl Dönitz „birodalmi elnökként” Flensburgba települ
 május 7–9: feltétel nélküli német kapituláció Reimsben és Berlin-Karlshorstban
 május 23: a Dönitz-kormány letartóztatása
 június 5: a négy győztes hatalom berlini nyilatkozata; a Szövetséges Ellenőrző Tanács megalakulása
 július 17–augusztus 2: a potsdami konferencia
 1947. február 25: a második világháború négy győztes hatalma bejelenti Poroszország felosztását

IRODALOM

- Afflerbach, Holger (Hrsg.): *Kaiser Wilhelm II. als Oberster Kriegsherr im Ersten Weltkrieg. Quellen aus der militärischen Umgebung des Kaisers 1914–1918*. Verlag Oldenburg, München, 2005.
- Büsch, Otto (Hrsg.): *Handbuch der preußischen Geschichte*. Hrsg. im Auftrag der Historischen Kommission zu Berlin: Band 1: Wolfgang Neugebauer (Hrsg.): *Das 17. und 18. Jahrhundert und große Themen der Geschichte Preußens*. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 2009, Band 2: Otto Büsch (Hrsg.): *Das 19. Jahrhundert und große Themen der Geschichte Preußens*. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1992. Band 3: Wolfgang Neugebauer (Hrsg.): *Vom Kaiserreich zum 20. Jahrhundert und große Themen der Geschichte Preußens*. Berlin/New York, 2000.
- Clark, Christopher: *Preußen. Aufstieg und Niedergang 1600–1947*. bpb, 2007.
- Clark, Christopher: *Kaiser Wilhelm II*. Longman, Harlow u. a., 2000. Német kiadás: *Wilhelm II. Die Herrschaft des letzten Kaisers*. DVA, München, 2008.
- Gerlach, Heinrich: *Nur der Name blieb. Glanz und Untergang der alten Preußen*. Econ, Düsseldorf/Wien, 1978.
- Hauser, Oswald (Hrsg.): *Preußen, Europa und das Reich* (=Neue Forschungen zur brandenburg–preußischen Geschichte. Band 7). Böhlau, Köln/Wien, 1987.
- Heinrich, Gerd: *Geschichte Preußens. Staat und Dynastie*. Propyläen, Frankfurt u. a., 1981.
- Herdepe, Klaus: *Die Preussische Verfassungsfrage 1848*. ars et unitas, Neuried, 2003. (Deutsche Universitätsedition, Band 22).
- Knopp, Guido: *Históriák. Történetek a történelem árnyékában*. Mérték Kiadó, Budapest, 2006. 13–25.
- Koselleck, Reinhart: *Preußen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1987.
- Mann, Golo: *Wilhelm II*. Scherz, München u. a. 1964.
- Matthes, Axel (Bearb.): *Reden Kaiser Wilhelm II*. Rogner und Bernhard, München, 1976.
- Mommsen, Wolfgang J: *War der Kaiser an allem schuld? Wilhelm II. und die preußisch–deutschen Machteliten*. Propyläen, Berlin, 2002.

- Neugebauer, Wolfgang: *Die Geschichte Preußens. Von den Anfängen bis 1947*. Piper, München, 2006.
- Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. 1. kötet. Az 1918. novemberi forradalom és a weimari köztársaság. Összegzés és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.
- Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. 2. kötet. A „Harmadik Birodalom”. Összegzés és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.
- Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan, Budapest, 2009.
- Németh István: *A német császárság 1871–1918*. L'Harmattan, Budapest, 2009.
- Németh István: *Császárságból diktatúrába. Németország a 20. század első felében. Tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 2017.
- Oster, Uwe A: *Preußen. Geschichte eines Königreichs*. Piper, München, 2010.
- Preußen. Versuch einer Bilanz*. Fünfbändiger Katalog zur gleichnamigen Ausstellung der Berliner Festspiele vom 15. August – 15. November 1981 im Gropius-Bau in Berlin, Rowohlt, Reinbek, 1981. Band 1 *Preußen. Versuch einer Bilanz*. Hrsg. von Gottfried Korff. 1981, Band 2 *Preußen. Beiträge zu einer politischen Kultur*. Hrsg. von Manfred Schlenke. 1981, Band 3 *Preußen. Zur Sozialgeschichte eines Staates*. Bearb. von Peter Brandt. 1981, Band 4 *Preußen. Dein Spree-Athen. Beiträge zu Literatur, Theater und Musik in Berlin*. Hrsg. von Hellmut Kühn. 1981, Band 5 *Preußen im Film. Eine Retrospektive der Stiftung Deutsche Kinemathek*. Hrsg. von Axel Marquardt und Heinz Rathsack. 1981.
- Röhl, John C. G: *Wilhelm II. Der Aufbau der Persönlichen Monarchie 1888–1900*. C. H. Beck, München, 2001.
- Schoeps, Julius H: *Preußen, Geschichte eines Mythos*. 2. erw. Auflage, Bebra Verlag, Berlin 2001.
- Straub, Eberhard: *Eine kleine Geschichte Preußens*. Siedler, Berlin, 2001.
- Vértés Dezső: *II. Vilmos. Magyar Szemle*, 1929. VI. 333–343.
- Wilhelm II: *Aus meinem Leben 1859–1888*. K. F. Koehler, Leipzig, 1926.
- Wilhelm II: *Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878–1918*. K. F. Koehler, Leipzig und Berlin, 1922.
- Wilhelm II: *Vergleichende Geschichtstabellen von 1878 bis zum Kriegeausbruch 1914*. K. F. Koehler, Leipzig, 1921.
- Wilhelm II: *Meine Vorfahren*. Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1929.
- Wilhelm II: *Das Königtum im alten Mesopotamien*. Walter de Gruyter, Berlin, 1938.

X 265637

Németh István

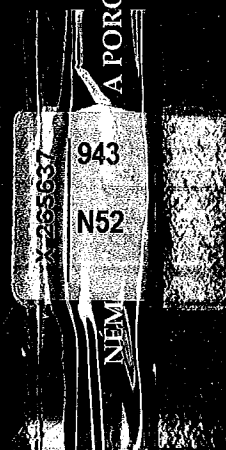
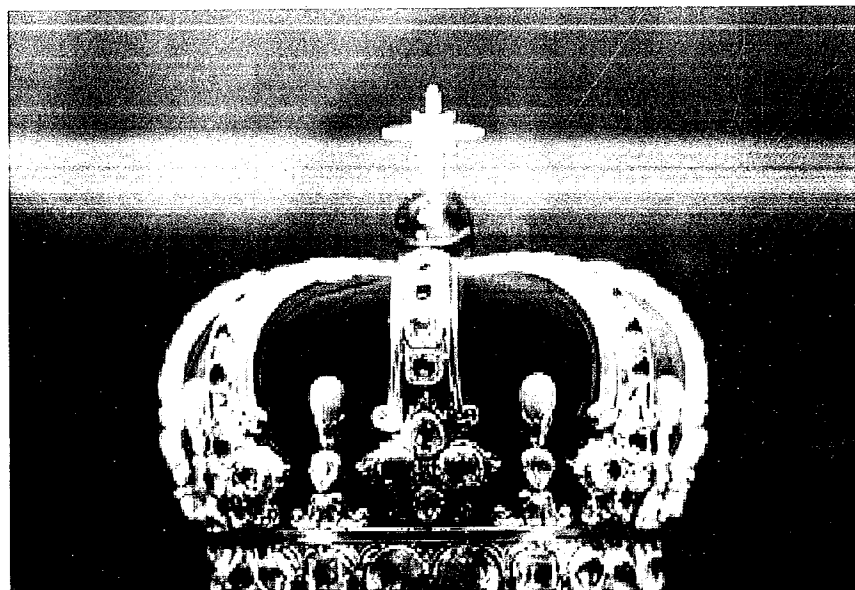
A porosz mítosz (1226-1947)

Poroszország egyedülálló történelmi jelenség – jóval több, mint egy európai nagyhatalom. A Hohenzollernnek államát már a kortársak is mitikus képződménynek látták: legyőzhetetlen, agresszív katonai gépezetnek, amelyet a reakciós junker-osztály tart kézben, s egy megvesztegethetetlen, kegyetlenül hatékony bürokrácia kormányoz.

A poroszok különleges veszélyességének legendája a 18. században keletkezett. A katonaságtól elbűvölt I. Frigyes Vilmos király rendkívül erős haderőt hozott létre, amelynek a monarchia érdekeit is alárendelte. A hét-éves háború csatateréin – az utolsó és legpusztítóbb, amelyet Poroszország királya, II. Frigyes 1740-től Szilézia birtoklásáért folytatott Ausztria ellen – aztán rendkívüli mértékben megnövekedett Poroszország mítosza, mivel általános vélemények szerint Berlin ezt a háborút a fölényben lévő Habsburg-francia-orosz koalíció ellenében nem nyerhette meg. De

Frigyes hihetetlen szerencséjével mégis megmentette trónját.

Az idők során ez a mítosz démoni erővé nőtt: a második világháború négy győztes hatalma 1947. február 25-én bejelentette Poroszország feloszlását, hogy riválisát végképp elintézzék: a németeknek egyszer s mindenkorra fel kell hagyniuk a militarizmus szellemével, amelynek Poroszország a hordozója. Szerintük a béke és a biztonság csak akkor tartható fenn, ha ez az állam eltűnik. Még neve sem létezhet tovább. Figyelemre méltó esemény, hogy egy legyőzött országot intézményeivel együtt feloszlatsanak, nevét eltörlik és korábbi uralkodóinak képeit elásák, mintegy a halottak feltámadását megakadályozandó.

NÉMETH ISTVÁN

A POROSZ MÍTOSZ

(1226-1947)

